T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

İSTANBUL'DA TOPLUMSAL HAFIZANIN DÖNÜŞÜMÜ: GEÇ OSMANLI-ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ İNCELEMESİ

Hande TATOĞLU
2502160313

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Emine Zeynep SUDA

İSTANBUL

ÖZ

İSTANBUL'DA TOPLUMSAL HAFIZANIN DÖNÜŞÜMÜ: GEÇ OSMANLI-ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ İNCELEMESİ

Hande TATOĞLU

Bu tez, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, bir dizi değişimin yaşandığı İstanbul'un hafıza katmanlarını oluşturan başlıca tarihsel gerçeklikleri, mitleri, siyasi aktörlerin veya sıradan insanların hatıralarını belli bağlamsal temalarla ilişkilendirerek analiz etmektedir. Bu bağlamsal temalar; modernleşme süreçleri, kent kültürü ve pratiklerinin değişimi ile toplumsal hafızadaki kırılmalar ve sürekliliklerdir.

Tezin birinci bölümünde hafıza kavramı ve işaret ettiği olgular ile hafıza çalışmalarının tarihsel ve kuramsal gelişimine dair metodolojik bir çerçeve çizilerek; "hafıza mekânı" kavramı ile hatıralar ve otobiyografik öğeler içeren anlatılar başta olmak üzere çeşitli edebi ve kültürel metinlerden tarihsel malzeme olarak nasıl yararlanılabileceği üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki hâkim İstanbul imgesi ve İstanbul'un temel değişim temaları ortaya konmuştur. Tezin üçüncü ve son bölümünde ise ulus hafızası oluşturmaya yönelik pratiklerin deneyimlendiği Cumhuriyet dönemi İstanbul'una atfedilen anlamlar, anlatılar ve temsiller üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak, doğrudan İstanbul'u konu edinen hatıralar, mektuplar, seyahatnameler ve edebi anlatılar referans gösterilerek; İstanbul'a atfedilen anlamların ve bu çerçevede üretilen İstanbul nostaljisinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayıp Cumhuriyet döneminde çeşitlenerek devam ettiği ve iktidar ilişkilerini meşrulaştırmaya yönelik bir biçimde, İstanbul tarihinin katmanlarını tek tipleştirdiği ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hafıza, Modernleşme, Hatıralar, Hafıza Mekânı, İstanbul

ABSTRACT

THE TRANSITION OF SOCIAL MEMORY IN ISTANBUL: AN ANALYSIS OF LATE OTTOMAN-EARLY REPUBLICAN PERIOD

Hande TATOĞLU

This thesis analyzes the major historical realities, myths, political actors or ordinary people that constitute the layers of memory of Istanbul, a city that underwent a series of changes during the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey, in relation to certain contextual themes. These contextual themes are modernization processes, changes in urban culture and practices, and ruptures and continuities in social memory.

The concept of "memory space" and how various literary and cultural works, especially memoirs and narratives with autobiographical variables, can be applied to historical sources is addressed in the first part of the thesis, which also establishes a methodological framework based on the concept of memory and the phenomena it points to as well as the historical and theoretical progress in memory studies. In the second chapter, the dominant image of Istanbul during the Ottoman Empire and its main themes of change are presented. The third and final part of the thesis focuses on the meanings, narratives and representations attributed to Istanbul in the Republican period, when practices aimed at creating a national memory were experienced. In conclusion, with reference to memoirs, letters, travelogues, and literary narratives that directly deal with Istanbul, it is argued that the meanings attributed to Istanbul and the nostalgia for Istanbul produced within this framework began in the late Ottoman Empire and continued to diversify in the Republican period, uniformizing the layers of Istanbul's history in an attempt to legitimize power relations.

Key Words: Social Memory, Modernization, Memories, Memory-Space, Istanbul

ÖNSÖZ

"İstanbul'da Toplumsal Hafızanın Dönüşümü: Geç Osmanlı-Erken Cumhuriyet Dönemi İncelemesi" başlıklı bu çalışma, hatıralara ve eski İstanbul'a merakımın, hafıza çalışmaları ve İstanbul ile ilgili akademik literatüre mütevazi bir katkı sunması amacıyla ortaya çıktı.

Bu çalışma, her birinin adını burada anmanın mümkün olmadığı, gönülden sevdiğim pek çok kişinin emeği ve desteğiyle oluştu. Sevgili tez danışmanım Prof. Dr. Emine Zeynep Suda, tez konumu şekillendirmeye çalıştığım ilk günden beri beni dinleyip cesaretlendirerek ve birlikte çalıştığımız süre boyunca gösterdiği hoşgörü, teşvik ve müdahaleleriyle bu çalışmaya en temel katkıyı sundu. Tez İzleme Komitesi üyeleri Prof. Dr. Ateş Uslu ve Doç Dr. Nurşen Gürboğa'nın ilgi, alaka ve desteklerine çok şey borçluyum. Onların yapıcı eleştirileri ve kaynak önerileri yönümü bulmamda çok yardımcı oldu. Ayrıca jüriye katılmayı kabul ederek bu çalışmanın en zorlu aşamasını tamamlamamız için destek olan Doç. Dr. Cangül Örnek Konu ve Doç. Dr. Sinan Yıldırmaz hocalarıma da çok teşekkür ederim.

Tezi yazma sürecimde ihtiyaç duyduğum her an, her anlamda bana destek olan başta annem Perihan Tatoğlu, babam Cemalettin Tatoğlu ve teyzem Neriman Çirik olmak üzere tüm ailem, arkadaştan çok öte ve daima derdimin dermanı olan Hande Sadı ile Ayşegül Abut, doktora sürecinin bana kazandırdığı kız kardeşlerim Ece Çim ile Canan Aydın ve sevgili arkadaşım Apak Kerem Altıntop ellerinden gelenin fazlasını yaptılar. Doktoraya başladığım günlerde hayatıma giren ve artık hayatımı birleştirmeye hazırlandığım Uygar Tür'e, tüm zor zamanlarımda bana sabırla, sevgiyle yaklaşıp "ne zaman bitecek?" diye sormaktan hiç vazgeçmediği için gönülden teşekkür ederim.

Son olarak, tezimi, bu süreçte kaybettiğim; fakat, koşulsuz sevgisini hissetmeye daima devam edeceğim biricik annemin silinmeyecek anısına ithaf ediyorum.

Hande TATOĞLU

İSTANBUL, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ II

ABSTRACT III

ÖNSÖZ IV

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ VIII

KISALTMALAR LİSTESİ IX

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAFIZANIN KURAMSAL KAVRANIŞI

1.1. Giriş 7

1.2. Hafızanın Tarihine Genel Bir Bakış 8

1.2.1. Hafıza ile Tarihin Gerilimli İlişkisi 14

1.3. Toplumsal Hafıza ve Taşıyıcıları 17

1.3.1. Toplumsal Hafızayı Etkileyen Unsurlar 19

1.3.2. Ulusun Hafızası ve Modernleşme 21

1.3.3. Mekânın Hafızası ve Hafıza Mekânları 25

1.3.4. Hatıralar, Edebiyat ve Tarihyazımı 28

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İSTANBUL

2.1. Giriş 35

2.2. Osmanlı İstanbul'u İmgesine Tematik Bir Bakış Denemesi 38

2.2.1. İstanbul'un Adları 40

2.2.2. İstanbul'un Başkent Kimliği 46

2.2.3. İslam Kenti 51
2.2.4. Tarihi Yarımada Silueti 54
2.2.5. Törenler Şehri İstanbul 56
2.2.6. Dönemin Seyahatnamelerinde İstanbul 59
2.3. İstanbul'un Değişim Temaları 64
2.3.1. İstanbul'un Değişen Nüfus Dinamikleri ve İktisadi Yapısı 66
2.3.2. İstanbul'da Şehir Planlaması, Şehremaneti ve Beledi Hizmetler 70
2.3.3. İstanbul'da Yeni Mimari Yapılar 77
2.3.4. İstanbul'da Kültürel Değişimin Mekânları 91
2.4. Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve İşgal Yıllarında İstanbul 101
2.4.1. Kötüleşen İktisadi Durum, Salgın Hastalıklar ve Yangınlar 103
2.4.2. İşlevleri Bakımından Dönüştürülen Bazı Yapılar 105
2.4.3. İşgal Günlerinin Eğlence, Spor ve Sosyal Faaliyet Mekânları 107
2.4.5. Beyaz Rusların İstanbul'a Gelişi ve Gündelik Hayatın Değişimine Etkileri 109
2.4.6. İstanbul'da Toplumsal Hareketler: İşçiler ve Kadınlar 112
2.4.7. Toplumsal Cinsiyet Rollerinde Değişim ve Kadınların İstanbul'u 119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL

3.1. Giriş 124
3.2. Cumhuriyet İstanbul'u İmgesine Tematik Bir Bakış Denemesi 125
3.2.1. İstanbul'un Başkent Kimliğini Yitirişi 126
3.2.2. Görkemli İstanbul'dan Günahkâr İstanbul'a 134
3.3. Cumhuriyet İstanbul'unun Değişim Temaları 135
3.3.1.Türk İstanbul'a Doğru Demografik Değişim ve Ekonomik Durum 137
3.3.2. İstanbul'da Milli Modernleşme 140
3.3.3. İstanbul Âdâb-ı Muaşereti 144

3.3.4. Atatürk'ün Cumhuriyet İstanbul'una İlk Ziyareti 146
3.3.5. Cumhuriyet İstanbul'u Mitinin Mekândaki İnşası: Taksim Meydanı ve Cumhuriyet Anıtı 147
3.3.6. Hatıralarda İkinci Dünya Savaşı Yılları 153
3.4. Cumhuriyet İstanbul'unda Hafıza Katmanları 155
3.4.1. İstanbul'u Hafızamıza Kaydeden Fotoğrafçılar 156
3.4.2. İstanbul'un Semtleri ve Semtleri Yazanlar 162
3.4.3. Rehber ve Gezi Kitaplarında İstanbul 167
3.4.4. Edebi Metinlerde İnşa Edilen "Eski İstanbul" Nostaljisi 172
SONUÇ 179
KAYNAKÇA 184
ÖZGEÇMİŞ 221

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Abdullah Biraderler Tarafından 1880-1893 Arasında Çekildiği Düşünülen Altıncı Daire-i Belediye Binası.....73
Fotoğraf 2: Osmanlı Devrindeki İstanbul Belediye Başkanlarının Fotoğraflarına ve Bazı Önemli İcraatlarına Yer Veren Bir Gazete Haberi.....76
Fotoğraf 3: Taksim'deki Cumhuriyet Anıtı ve Çevresi Düzenlenirken Çekilmiş Bir Fotoğraf.....150
Fotoğraf 4: Taksim Cumhuriyet Anıtı Önünde Fotoğraf Çektiren Bir Kadın.....152
Fotoğraf 5: İmparator I.Theodosius'un Dikilitaşı ve Sultanahmet Cami'nin Olduğu Yaklaşık Olarak 1853 Tarihli Bir Fotoğraf.....157
Fotoğraf 6: Galata Köprüsü Üzeri ve Yeni Cami.....159
Fotoğraf 7: Sarayburnu ve Kız Kulesi.....160
Fotoğraf 8: Sultanahmet'te Sokak Satıcısı (Yaklaşık 1930).....161

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	**:**	Amerika Birleşik Devletleri
AKP	**:**	Adalet ve Kalkınma Partisi
CHP	**:**	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	**:**	Çeviren
M.Ö.	**:**	Milattan önce
s.	**:**	Sayfa
TURİNG	**:**	Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu

GİRİŞ

Modernleşmenin ideolojik olarak benimsendiği geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde gerçekleşen bir dizi siyasal değişim, sadece toplumun, kurumsal yapının, ekonomik mekanizmaların yeniden inşasını değil, kamusal alanın mekânsal düzeyde değişimini de zorunlu kılmıştır. Bu çalışmanın odaklandığı 1908-1950 arası dönem, İstanbul'un bir imparatorluğun yönetim merkezinden Cumhuriyet'in ilk metropolüne dönüşmeye başlaması ve iki farklı kuşaktan söz edilebilmesi bakımından önemli bir dönemdir. Pek çok toplum ve siyaset tarihçisinin de kullanmış olduğu bir dönemlemenin genel hatlarıyla takip edildiği bu tez açısından, Geç Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine geçişin habercisi sayılan ve çok temel bir değişimi temsil eden II. Meşrutiyet'in ilanı bir dönüm noktasıdır. 23 Temmuz 1908'de gerçekleşen bu tarihsel olayın niteliği konusundaki tartışmalar gerek tarihçiler arasında gerekse de diğer disiplinlerden araştırmacılar arasında sürüp gitmektedir. Bu tez, bu tür bir tartışmaya doğrudan cevap getirmeye çalışmıyor olsa da 23 Temmuz 1908 sonrası meydana gelen değişime, bu değişimin İstanbul kent tarihi açısından da bir tür dönüm noktası olduğuna odaklanmakta ve mevcut tartışmalara dair bir bakış açısına işaret etmektedir. Bu bakış açısı doğrultusunda, 19. yüzyıl modern devletin doğuşu ve gelişimiyle beraber kamusal alanın da genişlediği ve dolayısıyla sivil toplumun zenginleştiği bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Bu tezin odaklandığı 1908 tarihi ile başlatılan 20. yüzyıl ise daha çok iktidar ilişkilerinde meydana gelen değişim ile bunun kamusal alana ve sivil topluma etkileri üzerinden değerlendirilecektir.

1908-1950 arası dönemde, ilk kuşak diyebileceğimiz kişilerin İstanbul'a dair hafızası başka imgelerle doluyken gözünü Cumhuriyet rejimi ile açmış olan ikinci kuşaktakilerin hafızası bambaşka imgelerle doludur. Bu imgelerin değişimi yeniden tasarlanan kent mekânıyla da ilişkilidir. Kent mekânının yeniden tasarımı ise modernite fikrinin cisimleşmiş hallerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişimi modernite ile ilişkilendirirken; modernite, modernizm ve modernleşme kavramlarının nasıl anlaşıldığının üzerinde durmak ve değişimin, yalnızca modernleşmeyle değil kapitalizmle

de ilişkili bir süreç olduğunu vurgulamak gerekir. Bu çalışmada, modernite farklı toplumların, farklı zamanlarda ve farklı coğrafyalarda deneyimlediği bir tarihî etki olarak kabul edilmektedir. Modernizm, kültürel bir modeli tarif ederken; modernleşme ise gündelik hayatı etkileyen tüm politik, teknolojik ve ekonomik değişikleri deneyimleyen insanların bu deneyim sürecinde gösterdikleri tepkilerin bütününe tekabül etmektedir.[1] Söz konusu değişim sürecinde, kent ölçeğindeki müdahalelerle oluşturulan ve simge haline getirilen mekânlar yeni bir toplumsal hafıza inşa edilmesi için birer araç olmuştur. İktidarın bu araçlara başvurması, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayıp Cumhuriyet döneminde de çeşitlenerek devam etmiştir. Diğer kentlerle kıyaslandığında coğrafi açıdan stratejik bir bölgede kurulmasından ve tarihi boyunca farklı topluluklar arasında çeşitli çekişmeler ya da iktidar mücadelelerine sebep olmasından dolayı İstanbul, bu siyasî konumuyla da bağlantılı olarak çağlar boyu, bazı kesintilere rağmen, politik, ekonomik ve toplumsal açılardan ayrıcalıklı bir yere sahip olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle, İstanbul'un değişimi ve dönüşümü söz konusu olduğunda sadece kentte yaşayan toplulukların ihtiyaçlarından değil siyasi ihtiyaç ve tercihlerden de söz etmek gerekir. Bu bakımdan İstanbul'un değişimi, tarihin her çağda nasıl yeniden yazıldığını, icat edildiğini ya da yeni bir anlatı ve yorum olarak karşımıza çıktığını göstermeye elverişli bir örnek teşkil etmektedir. Henüz 2019 yılında gerçekleşen ve İstanbul'un hangi siyasi partinin adayı tarafından yönetileceğini belirleyecek olan yerel seçimlerin bütün bir Türkiye siyasetinin gündemini belirlediğini de düşünecek olursak; İstanbul'un hala üzerine çalışılması gereken bir kent olduğu aşikardır. Çalışmaların ise hem tarihsel hem siyasal hem de mekânsal perspektifle yürütülmesi gerekir. Bu noktada, metodolojik ya da disipliner sorunlardan ziyade mevcut kaynaklara ilişkin sorunlar söz konusudur; çünkü bu kaynakların çoğu devlet bürokrasisi ve çevrelerinin ürettiği belge ve bilgiler doğrultusunda oluşturulmuştur. Edhem Eldem, "Osmanlı Dönemi İstanbul'u" makalesinde, "*Osmanlı tarihi ile İstanbul tarihinin birbirine karıştırılması ve hatta özdeşleştirilmesi*" şeklindeki yaklaşımları, yalnızca devlet merkezli kaynaklara

[1] Sibel Bozdoğan, "Review of Ali Cengizkan, Modernin Saati (The Hour of the Modern)", **Journal of the Society of Architectural Historians,** C. LXIII, No:1, 2004, s. 116.

başvurulması sorunuyla ilişkilendirir.[2] Kentsel modernleşme süreçlerinin devlet politikaları ile şekillenmesi, Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber Osmanlı İmparatorluğu geçmişini de sorunlu hale getirdiği için kent sakinlerinin kent ile ilişkileri, kentin imajı ve/veya kente dair temsillerin en iyi şekilde anlaşılabilmesi, devlet merkezli kaynaklara alternatif olabilecek kaynaklara başvurmayı gerektirir. Başlıca alternatif kaynaklar hatıralar, seyahatnameler, mektuplar, öykü ve romanlar, fotoğraflar, resimler, mimari yapılar ve benzeri nitelikte olup kentin günlük dinamiklerini yansıtabilecek çeşitli kültürel ürünlerdir. Bu çalışmada, özellikle tanıklıkların ve hatıraların aktarıldığı kaynaklar üzerinde durulacaktır. Bu tür kaynaklar, farklı bir bakış açısı sunmakla birlikte kendilerine özgü bazı yanlı yaklaşımlar içermeleri sebebiyle güvenilirlik açısından sorgulanabilirler. Bu noktada en gözde anahtar sözcüklerden biri ise hafızadır.

Hafıza çalışmaları, geçmişte yaşanmış olayların kişisel anlatılara nasıl yansıdığına odaklanır ve dolayısıyla, hafıza ve öznellik mefhumları üzerinde durmanın gerekliliğine işaret eder. Geçmişte yaşadığımız bir şeyi hatırlama anımız, şimdiki zaman olduğu için güncel bağlamın izlerini taşır; fakat, aynı zamanda geçmişin izlerini de taşır. Örneğin, insanların "eski İstanbul"u nasıl anlattıkları, şehrin hem geçmişine hem de bugününe dair bazı ipuçları verir. Anımsama aynı zamanda sübjektiftir, yani herkes yaşadıklarını kendine özgü bir biçimde anlatı yoluyla anlamlandırır ve her anlatı, içinde şekillendiği tarihsel ve kültürel bağlamın hem izlerini taşır hem de onu şekillendirir. Dolayısıyla tıpkı tarih yazımı gibi, geçmişe dair kişisel anlatılardan yola çıkan sözlü tarih yazımı da bir tür anlamlandırma ve kurgulama sürecinin ürünüdür.

Bu çalışmada, İstanbul'un tarihini, gündelik yaşam dinamiklerini ve şehir kültürünü nasıl anımsadığımıza odaklanmak istiyorum. Hafıza, zaman, mekân, siyaset ve toplumla ilişkiselliği bakımından kişisel deneyimlerin ötesine geçen temsillerden, anlatılardan ve hatta hafıza mekânlarından oluşur. İstanbul'a hafıza kılavuzluğunda bakmanın önemi, İstanbul'un yalnızca fiziki yönleriyle ele alınabilecek bir kent mekânı

[2] Edhem Eldem, "Osmanlı Dönemi İstanbul'u", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, C. VI, No: 23, 2010, s. 180.

olmaması ve hayal edilen imgeleriyle de ele alınmasının gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda, hafızayı bir tür zihinsel inşa süreci olarak ele alıyorum. Bu süreçte hatırlama işlemini sabit ve durağan olmayan, koşullara ve zamana göre değişebilen, dolayısıyla kişisel tecrübeyi de kişinin hatırlama süreci içerisinde sürekli yeniden şekillenebilen kavramlar olarak kabul ediyorum.

Halbwachs'ın kullandığı 'bireysel hafıza' ve 'toplumsal hafıza' ayrımını[3] esas alarak kuramsal bir çerçeve çizmeye çalışırken; mekâna dair olan her şeyin aynı zamanda bireye dair olduğu yönündeki görüş doğrultusunda, mekânın hatırlama sürecine etkisini, mekânın toplumsal üretimi[4] kavramsallaştırmasını ve bazı mekânsal pratikleri[5] de değerlendireceğim. Ayrıca Rossi'nin kent ve toplumsal hafıza teorisiyle[6] uyumlu bir biçimde, kentte var olan her şeyin hem bireysel hem de kolektif olduğunu varsayarak; bireyin hafızasının toplumsal çerçevede kolektif biçimde yeniden üretildiği iddiasını gerekçelendirmeye çalışacağım. Bu esnada nostalji kavramına da değineceğim. Zira İstanbul, Türkiye örneğinde; geçmişine özlem duyulan ilk nostalji kenti olarak öne çıkar.[7] Nostalji, güncel eğilimler doğrultusunda geçmişi olumsuzluklarından arındırarak yeniden kurgulamaya yardımcı olur.[8] Bu açıdan bakıldığında, "eski İstanbul" nostaljisinin, çok hızlı değişen bir toplumun ve kent mekânın bireyde yarattığı sarsıntı ve kaybetme hissine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı aşikardır.

Elbette tek bir İstanbul kurgusundan söz etmek mümkün değildir. Çok kültürlü bir imparatorluktan nüfusu homojenleşmeye başlamış bir cumhuriyete geçen ve farklı toplumsal sınıflardaki insanların farklı beklentilere sahip, dolayısıyla değişimi farklı

[3] Toplumsal hafızanın bireysel hafızadan nasıl ayrıştığına dair bir tartışma için bkz. Maurice Halbwachs, **On Collective Memory**, Chicago, The University of Chicago Press, 1992.
[4] Mekânın tarihi, teorik ve eleştirel bir analizi için bkz. Henri Lefebvre, **Mekânın Üretimi**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2014.
[5] Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, Çev. Alâeddin Şenel, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1999.
[6] Kenti hem mimari teori hem de modern kent çalışmaları çerçevesinde ele alan bir yaklaşım için bkz. Aldo Rossi, **The Architecture of the City**, Cambridge, MIT Press, 1984.
[7] L. Funda Şenol Cantek, **"Yaban"lar ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 87–95.
[8] Michael Pickering ve Emily Keightley, "The Modalities of Nostalgia", **Current Sociology**, C. 54, No: 6, 2006, s. 613-636.

şekillerde tecrübe eden ve farklı kurguladıkları anlatıların birbirine benzemesi beklenemez. Bu nedenle, çeşitli kültürel metinler yoluyla inşa edilen "eski İstanbul" anlatısı, bu tezin odaklarından biridir. Tezin cevaplamaya çalıştığı temel sorular ise şöyle sıralanabilir: Kent mekânı, modernlik ve hafıza ilişkisinin örneği olarak İstanbul tarihi, hangi geçmişi temel almakta ve İstanbul'un kolektif hafızada hatırlanma biçimlerini nasıl yapılandırmaktadır? İktidar ilişkilerini meşrulaştırıcı bir şekilde kentteki tarih katmanlarını tek tipleştirmeye yönelen İstanbul nostaljisi, neleri hatırlatmakta ya da neleri unutturmaktadır?

Tüm bu sorular doğrultusunda, İstanbul'un hafıza katmanlarını oluşturan tarihsel gerçeklikleri ve mitleri, siyasi aktörleri, hatıraları, popüler kültür ürünlerini ve edebi anlatıları belli bağlamsal temalarla ilişkilendirerek analiz etmeye çalışacağım. Burada popüler kültür ürünleri ifadesini biraz sınırlamak gerekir. Resim, heykel, sinema gibi çeşitli alanlarda üretilen ve popülerleşmiş kültürel ürünlerin tamamına bakamayacağım için ve esas odağım olan hatıralarda da çoğunlukla fotoğrafla ilgili göndermelere rastladığımdan ötürü yalnızca fotoğrafa ve kamusal alanda görülebilen bazı heykellere ve mimari eserlere değineceğim. Bunları değerlendirirken göz önünde tutacağım bazı bağlamsal temalar ise modernleşme süreçleri, kent kültürü ve pratiklerinin değişimi, semt ve/veya mahalle tiplerinin dönüşümü, kimlik meselesi, azınlıklar, kamusallık ve kamusalalanın dönüşümü olarak sıralanabilir. Bu tez, İstanbul tarihini ele alan diğer çalışmaların çoğundan farklı olarak kent kültürünün sadece biçimlerle oluşturulamayacağını ve asıl önemsenmesi gerekenin bireylerin kendi hikayeleri ve yaşayış halleri olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle, İstanbul'da yaşayanların kent ile ilişkilerine, kentin imajı ve/veya kente dair imgeler ile temsillere hafıza kılavuzluğunda bakılacaktır. Ayrıca bu tez, İstanbul'a dair hangi hatıraların okunabileceğine dair bibliyografik bir çalışma olarak da değerlendirilebilir. Sonuç olarak "iktidar", "tarih", "toplum", "mekân" ve "hafıza" gibi temel bazı kavramlar arasındaki ilişkilerin işleyiş ve konu kapsamındaki dinamiklerine işaret etmek hedeflenmektedir.

Tezin birinci bölümünde hafıza kavramı ve işaret ettiği olgular üzerinde durarak hafıza çalışmalarının tarihsel ve kuramsal gelişimine dair bir çerçeve çizmeye çalışacağım. Ardından, bu çalışmanın temel ilgi alanlarından olan toplumsal hafıza kavramının gelişimi ve modern siyasî yapıların müdahaleleri karşısında nasıl şekillendiğine dair bir tartışma yürüteceğim. Daha sonra, Pierre Nora'nın literatüre kazandırdığı "hafıza mekânı" kavramı[9] üzerinde duracağım ve hafıza mekânlarına ne zaman ve neden gereksinim duyulduğunu, hangi beklenti ve talepleri karşılamak üzere hafıza mekânlarının üretildiğini anlamaya çalışacağım. Ayrıca anı, hatırat ve/veya tanıklıkların tarihsel malzemeler olarak nasıl kaynaklar olduğunu ve bunlardan yararlanma aşamasında ortaya çıkabilecek metodolojik sorunları değerlendirmeye çalışacağım. Tezin ikinci bölümünde, İstanbul'u özgün kılan nitelikler üzerinde durarak özellikle Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki İstanbul imgesine ve şehrin gündelik yaşam dinamiklerine dair genel bir çerçeve çizmeye çalışacağım. Ayrıca yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilen 23 Temmuz 1908 itibariyle yaşanan suikastlar, sürgünler, tehcir, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul'un işgali, mütareke gibi bazı önemli siyasi, iktisadi ve toplumsal olaylar ile İstanbul kent mekânındaki dönüşümün ilişkisi irdelenecektir. Bu ilişkiler bağlamında İstanbul'un temel değişim temalarını belirlemek hedeflenmektedir. Tezin üçüncü ve son bölümünde ise Cumhuriyet dönemi İstanbul'unun değişim temalarındaki süreklilik ve/veya kopuşlar hatıralar aracılığıyla gözden geçirilirken; öncelikle günahkâr kent imgesinin, ardından "güzel İstanbul" imgesinin ve bunlarla ilişkili olarak da İstanbul nostaljisinin nasıl oluştuğu ve dolaşıma sokulduğu üzerinde durulacaktır.

[9] Hafıza mekânının tanımı için bkz. Pierre Nora, **Hafıza Mekânları**, Çev. Mehmet Emin Özcan, Ankara, Dost Kitabevi, 2006.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAFIZANIN KURAMSAL KAVRANIŞI

1.1. Giriş

Bu bölümde, öncelikli olarak insan benliğinin önemli kaynaklarından biri olan hafıza kavramı ve işaret ettiği olgular üzerinde durarak hafıza çalışmalarının tarihsel ve kuramsal gelişimine dair bir çerçeve çizmeye çalışacağım. Ardından, bu çalışmanın temel ilgi alanlarından biri olan toplumsal hafıza kavramının modern dönemde nasıl anlaşıldığı ve modern siyasal yapıların müdahaleleriyle nasıl şekillendiğine dair bir tartışma yürüteceğim. Modernitenin günlük hayatı kuşatma iddiasına bağlı olarak gündelik hayatın deneyimlendiği yer olan kent mekânı ile hafızanın ilişkisine değineceğim. Lefebvre, mekânın da bir tarihi olduğundan ve mekânın tarihini yazanın toplum olduğundan, dolayısıyla da toplumsal aktörlerin değişmesiyle beraber mekânın tarihinin de yeniden yazıldığından söz eder.[10] Lefebvre'nin bu yaklaşımı, bu çalışmanın da temel çıkış noktalarından biridir.

Beden, mekân, tarih ve dil politikalarıyla toplumsal hafızayı inşa girişimlerinin, diğer bir ifadeyle, hafızanın politik inşasının zannedildiği kadar muktedir olmadığını iddia ettiğim tezimin bu bölümünde Pierre Nora'nın literatüre kazandırdığı "hafıza mekânı" kavramı üzerinde de duracağım. Hem iktidarın hem de toplumların hafıza mekânlarına ne zaman ve neden gereksinim duyduklarını, hangi beklenti ve talepleri karşılamak üzere hafıza mekânları ürettiklerini anlamaya çalışacağım. Bu amaçlar doğrultusunda hatırat, anı ve tanıklıkları değerlendirerek toplumsal hafızanın kimlik siyaseti, ulus hafızası ve tarih yazımı ile olan ilişkilerini aydınlatmaya çalışacağım. Bu esnada dikkat edilecek bir husus da hatıraların onu yazan kişinin bakış açısını, duygularını veya siyasal tercihlerini yansıtmaları nedeniyle kaynak olarak çok dikkatli kullanılmaları gerektiğidir. Bu

[10] Lefebvre, **Mekânın Üretimi**, s. 25.

kaynakların tarih araştırmalarında nasıl kullanılması gerektiği üzerine bir tartışma da bu bölümde yer alacaktır.

1.2. Hafızanın Tarihine Genel Bir Bakış

Türkçede *bellek* sözcüğü ile eş anlamlı olarak kullandığımız *hafıza*; Arapça saklama, ezberleme anlamlarına gelen "hıfz" sıfatından türetilmiştir. Sözlükteki karşılığı olarak "hissedilen, bilinen, görülen şeyleri; işitilen, konuşulan lakırdıları; duyulan, okunan sözleri; ezberlenen yazıları, kitapları zihinde saklayan hassa, kuvvet[11]" ifadesi yer almaktadır. Hatırlama ise "kişinin hafızasını bir çaba sarf ederek kullanmasıyla geçmişteki bir olay ya da nesnenin bilinç düzeyine çıkarılmasıdır."[12] Çalışmamın bu bölümünde, çoğunlukla "geçmişe ait bilginin depolandığı yer"[13] olarak tanımlanan hafızanın dönemsel ve kuramsal olarak nasıl ele alındığına ve hangi eğilimleri belirlediğine bakmaya çalışacağım.

Hafızaya yönelik ilginin ilk izlerine Sophocles ve Euripides'in antik tragedyalarının[14] yanı sıra, Presokratik bazı düşünürlerde de rastlanır ama hafıza üzerine ayrıntılı felsefi incelemeler ilk kez Platon ve Aristoteles'in eserlerinde karşımıza çıkar. [15] Antik Yunan düşüncesinde hafıza ve hatırlamanın, "bilmek" ve "geçmişin bilgisine erişmek" ile hatta "varlık" veya "hakikat" kavramları ile ilişkili olarak ele alındığı görülmektedir. Hafızayı konu edinen araştırmalarda bugün dahi belirli felsefi yönelimlere kaynaklık eden isimlerden Platon, esas olarak bilginin ne olduğu sorusuna cevap aradığı *Theatetus* diyaloğunda hafızayla ilgili şöyle bir varsayımda bulunur: *"Musaların annesi Mnemosyne bize bir hediye vermiş olsun".* [16] İnsana bahşedilen hediye, sanki suret ve

[11] Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 2004, s. 330.
[12] Ahmet Cevizci, "Anımsama", **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2005, s.109.
[13] Pascal Boyer, "What Are Memories For? Functions of Recall in Cognition and Culture", Haz. P. Boyer ve J.V. Wertsch, **Memory in Mind and Culture**, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 3.
[14] Sophocles, **Eski Yunan Tragedyaları 7: Filoktetes-Philoctetes**, İstanbul, Boyut Tiyatro Yayınevi, 2008; Euripides, **İphigenia Aulis'te**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
[15] A. Frances Yates, **The Art of Memory**, C. III, Oxfordshire, Routledge, 1966, s.27-50.
[16] Yunan mitolojisinde bellek anlamına gelen Mnemosyne, dişi Titanlardan biridir. Zeus'un Mnemosyne ile birlikteliğinden esin perileri olan Musalar meydana gelir. Yani sanatların tanrıçaları "Hafıza"nın kızlarıdır. Bkz. Jenny March, **Klasik Mitler**, Çev. Semih Lim, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 47-48.

izlenimlerin ruhta var olan balmumundan bir tablet üzerine basılmış izlerini veya mühürlerini koruma ve bir yerde tutma becerisi olan hafızadır. Bu varsayımla Platon, bir şeyin bilgisine sahip olmakla o şeyin her daim algılanması arasında bir ayrım yapar. Bir nesnenin mevcut anda hiçbir duyu organıyla deneyimlenmiyor olması o nesnenin bilgisine sahip olunmadığı anlamına gelmez. Böylelikle Platon, bilgi hususunda algının yardımcı fakat tek koşul olmadığını vurgular ve hafızanın rolünü ortaya koyarak bilginin temelini algıya dayandıran görüşe karşı çıkar.[17] Platon *anamnesis* (hatırlama) kavramını ele aldığı bir diğer diyalogu *Menon* diyaloğunda, insanın duyu algılarının sınırlılığı karşısında hafızanın kapasitesine dikkat çekerek öğrenmenin aslında hatırlama olduğunu ve hatırlamanın da insanın duyularla edinilmesi mümkün olmayan şeylerin bilgisine ulaşmasının bir yolu olduğunu iddia eder.[18] Her iki diyalogda da bahsedilen, fenomenlerin alanı olan bu dünyadaki geçmiş deneyimlerin tutulması anlamında bir hafıza değildir. Platon'un idealar teorisiyle ilişkilendirilen hatırlama kuramı, "ruhun nihai hakikatin *a priori* kaynağını hatırlaması"[19] fikrine dayanmaktadır. Bununla ilgili olarak Platon, *Devlet*'in onuncu kitabında, ruhun öte dünyadaki yolculuğuna dair bir mit aktarır. Bahsi geçen mitte, yeniden dünyaya gelme şansına sahip olan ruhların *Lethe* ovasına gidip, oradaki sudan içip her şeyi unuttuktan sonra dünyaya fırlatıldıklarından bahsedilir. Unutmak anlamına gelen *lethe* kelimesinin -a ön eki ile olumsuzlanması sonucu hakikat anlamına gelen 'aletheia' terimi oluşturulmuştur. Böylelikle hakikat ruhun unutmuş olduğu, mevcut ama üzeri örtülü olanın örtüsünün kaldırıldığı anlamında bir hatırlama edimini içerir. Kısacası Platon epistemolojisini ve ontolojisini ve buna bağlı olarak yaşam pratiklerini idealar öğretisi bağlamında *anamnesis* (hatırlama) kuramıyla tesis eder. Platon'un öğrencisi Aristoteles ise *Hafıza ve Hatırlama Üzerine* adlı kısa denemesinde hatırlama ve hafıza arasında önemli bir ayrım yapar; hafızanın yalnızca geçmişin hafızası olabileceği gözlemini yapan Aristoteles," hafızada yer alan izlerin fiziksel çevre ve duyular yoluyla deneyimlenerek biriktirildiğini ve ruhun duyulardan ayrı olarak bilgiyi

[17] Paul Ricoeur, **Hafıza, Tarih, Unutuş**, Çev. M. Emin Özcan, İstanbul, Metis Kitap, 2010, s. 32.
[18] Jens Brockmeier, "Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory", **Culture and Psychology**, C.VIII, No:1, 2002, s. 16.
[19] Jeffrey Andrew Barash, "Belleğin Kaynakları", **Cogito**, No: 50, 2007, s. 14.

saklayamayacağını" savunmuştur.[20] Başka bir deyişle, hafıza önceki bir bilgiye, yargıya ya da duyumsal algıya karşılık gelen imgeleri muhafaza etmemize imkân verir. Hatırlama ise bir süreçtir; adım adım planlanmış bir akış, belirli bir yönteme dayalı bir tür araştırmadır. Ricoeur ne Platon ne Aristoteles ne de diğer Antik düşünürlerin hatırlayanın kim olduğu meselesi ile ilgilenmediklerine dikkat çekerek; onların daha çok birey ve şehir arasındaki deneyime dayalı ilişkileri önemsediklerinden söz etmiştir.[21] Antik Yunan'da yurttaş (özgür erkek) ve şehir devleti organik bir bütün olarak düşünülür. Platon, yurttaş için söz konusu olan erdemlerin aynı zamanda şehir devletinin varoluşunu, faaliyetlerini ve geleceğini belirleyen bir ölçüt olması gerektiğini ileri sürer. Şehir devletinin ve yurttaşın her faaliyeti kamusal düzende belirlenmiş erdemlere göre olmalıdır. Benzer şekilde Aristoteles düşüncesinde de iyi bir yaşamın ancak politik bir yaşamda mümkün olduğunu, dolayısıyla iyi bir yaşam hedefinin insanın kamusal alanda üzerine düşeni yapmak bakımından iyi bir yurttaş olma şartına bağlandığını görürüz. Bununla birlikte, Antik Yunan'da hatırlama ve hafıza, bilgi ile ilişkili olduğu kadar ruhun bir etkinliği olarak da tanımlanmaktadır; dolayısıyla hem epistemolojik hem de etik ve politik bir tartışmanın ana ekseninde yer alır. Bu husus, hafızaya dair düşünüşün temellerini belirlemek ve modern dönemdeki hafıza anlayışını biçimlendiren tarihsel koşulları anlamak açısından önemlidir.

Hafızanın bugün kullandığımız anlamına daha yakın bir biçimiyle felsefenin odağında yer alması, Cicero'nun hafızayı retorik ile ilişkisi bakımından anlamaya çalışmasıyla başlatılabilir. Cicero, *De Oratore* adlı eserinde Romalıların retorik geleneğinin beş alanından biri olarak kabul ettikleri *ars memoriae*, yani hafıza sanatı veya hafıza tekniğinin kurallarını belirlemeye çalışmıştır.[22] Bu sanat, esasen Antik Yunan'da geliştirilerek 'yer' ve 'imgeler'i hafızaya nakşetme yoluyla ezberleme ve retorik yoluyla da aktarmayı amaçlar. Hafıza sanatı, her ne kadar görmeye, gördüğünü tüm ayrıntılarıyla

[20] Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları: Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi**, Çev. Gürol Koca, İstanbul, Metis Kitap, 2007, s. 24-25.
[21] Ricoeur, **Hafıza, Tarih, Unutuş**, s. 113.
[22] Jan Assman, **Kültürel Bellek**, Çev. Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s. 33-34.

zihne yerleştirmeye ve bunu aktarmaya dayanıyor olsa da Cicero'ya göre gerçekte olandan ziyade, olanı nasıl hatırladığımız ve buna retoriğimizde nasıl yer verdiğimiz mühimdir. Böylece Cicero, bugün hafıza söylemlerinde fazlasıyla kabul gören bir ifadeyle; hafızanın, geçmişi günümüzde yeniden inşa ettiğine işaret etmiştir.

Hafıza ile ilgilenen bir diğer düşünür Augustinus, hafızayı ruhun bir gücü olarak ele alması bakımından kesinlikle Hıristiyan öğretisinin etkisindedir ama Antik Yunan öğretilerini de reddetmez. Hafızayı "harikalar deposu" olarak tanımlayan ve insanı Tanrı'nın bir yansıması olarak düşünen Augustinus, Platon'un hafıza yorumuna benzer bir şekilde hafızanın hakikati nasıl barındırdığına ve Tanrı'nın hafızadaki temsiline odaklanmıştır.[23] Hristiyanlığın kendisini felsefe yoluyla tanımlamaya ve geçerliliğini ispatlamaya yöneldiği Orta Çağ boyunca tartışmalar çoğunlukla inanç, bilgi, akıl ve Tanrı ekseninde yürütülmüştür. Bu tartışmalarda da hafızanın depolama işlevine ve hatırlamanın bilgi aktarımındaki rolüne dair ilginin devam ettiği görülür. Örneğin ilk kez Augustinus tarafından doktrinleştirilen 'aslî günah' teriminin kaynağının Tevrat olduğu bilinmektedir. Tevrat'a göre Âdem ile Havva cennette "yasak meyve", yani iyilik ve kötülüğü bilme ağacının meyvesini yiyerek ilk günahı işlemiş olurlar. Bunun sonucunda ölümlü bir varlık olacaklar ve cennetten kovulacaklardır. Ayrıca bu ilk günahın Âdem ile Havva'nın soyundan gelen bütün insanlara intikal ettiğine ve cezasının çekileceğine inanılır.[24] Belli başlı Hıristiyan mezheplerinde farklı anlayışlar söz konusu olsa da aslî günah teriminin önemi, Augustinus'un insanlık tarihine yaklaşımını yansıtmasıdır. Augustinus'a göre insanlık, çatışma ve uyumsuzluğun olmadığı cennetten kovularak çatışma ve huzursuzluk ortamının hâkim olduğu ve dolayısıyla siyasal bir yapılanma olarak devlete ihtiyaç duyulan dünyaya gitmiştir. Bu gidişatın varacağı nihai nokta, Tanrı devletinin zaferi olacaktır.[25] Böylesi bir tarih anlayışı doğrultusunda Antik dönem ile arasına bir mesafe koyan Hıristiyan otoriteler, hafızanın temsille ve dolayısıyla sanatla olan ilişkisine de önem vermişlerdir. Sanat adeta Hıristiyanlığın anlamını, güçlü imgeler

[23]Draaisma, **Bellek Metaforları**, s. 53-54.
[24] Günay Tümer, "Asli günah maddesi," **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. III, 1991, s. 496-497.
[25] Mehmet Ali Ağaoğulları, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1998, s. 136.

aracılığıyla, zihinlere ve hafızalara yerleştiren ideolojik bir aygıttı. Özellikle görsel temsillerin etki gücü, zamanla, Antik dönemdeki imgelerin ve kültürel göstergelerin belli belirsiz işaretlere dönüştürülmesine ve hatta pagan dünyanın kültürel mirasının anti-Hıristiyan unsurlarının hafızalardan silinip gitmesine büyük katkı sağlayacaktır.[26] Her ne kadar başka gerekçelerle olsa da İslamiyet'in sanatın temsilî biçimini yasaklamasında, geçmişi unutturma gayesinin payı olduğundan söz edilebilir. İslam dini, canlı varlıkların resim ya da heykel olarak tasvirini Allah'ın yaratma eylemine öykünme olarak yorumlanabileceği için yasaklamıştır; fakat bu yasak, İslamiyet'le başlayan yeni dönem ile Cahiliye dönemi arasına bir mesafe koymaya ve eskinin puta tapınma gibi bazı geleneklerini unutturmaya da hizmet eder.[27] Şüphesiz ki hafıza, hatırlama ve/veya unutma işlevi bakımından sadece geçmişle değil günümüzle ve hatta gelecekle de ilintili olabilen etkili bir ideolojik aygıt olarak değerlendirilebilir.

Yazının kullanılmadığı veya yaygın olmadığı toplumlarda bilgi aktarımının hikayeler, hatıralar, törenler ve bedensel pratikler ile sağlanması bakımından en önemli kaynak olan hafızaya dair yaklaşımlar, 17. yüzyıldan itibaren, bilginin kaydedildiği yazılı materyallerle beraber değişim göstermeye başlayacaktır. Bu dönemde, felsefenin en önemli isimleri arasında sayabileceğimiz Descartes, Locke, Hobbes, Hume, Rousseau, Leibniz, Kant gibi düşünürler, bilginin kaynağına, sınırlarına ve geçmişteki toplumların neler yaşadıklarına dair çalışmalarında hafıza ile ilgili çeşitli görüşlere yer vermişlerdir. Antik Yunan'da felsefe; kişinin kendine göstermesi gereken özen, bir tür beceri veya sanat iken, artık aklın doğasını anlamaya, faaliyetlerini görmeye çalışan ve bu faaliyetlerin sınırlarını belirlemeye çalışan teorik bir disiplin haline dönüşmüştür. Örneğin, Descartes felsefesinde bilinç hem ruhun özünü hem de düşünceyi oluşturur ve aslında var olan her şeyin kaynağıdır.[28] Locke ise, kişinin zihninden geçeni algılaması olarak tanımladığı

[26] Erwin Panofsky, **İkonoloji Araştırmaları**, Çev. Orhan Düz, İstanbul, Pinhan Yayınları, 2012, s. 47.
[27] M. Şevket İpşiroğlu, **İslam'da Resim Yasağı ve Sonuçları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 9.
[28] Rene Descartes, **İlk Felsefe Hakkında Meditasyonlar**, Çev. İsmet Birkan, Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2007, s. 15-30.

bilinci, doğrudan bilinç edimlerinden türetmiştir.[29] Hobbes ise bilinci hafızanın ta kendisi olarak kabul eder.[30] Leibniz de bilinci, tinin gerçek doğasını tahlil etmeye yarayan en üstün düşünsel sezgi olarak tanımlamıştır.[31] Bu dönemde Locke, insan zihnini meşhur metaforu *tabula rasa* (boş levha) ile tanımlarken; hafızayı da "düşünceler deposu" olarak adlandırır ve geçmişteki "garip ve yararsız bilgiler"in hiçbir öğreticiliğinin olmadığını, tarihin "sadece asillere ve iş adamlarına özgü inceleme alanı" olması gerektiğini savunur.[32] Bu yaklaşım, Aristoteles'in tarih anlayışı ile benzerlik göstermektedir. Barash'ın ifade ettiği şekliyle; "Locke, Aristotelesçi öğretiyi tamamıyla değiştirmiştir çünkü sadece hafızayı ve imgelemi değil, anlık olanı da duyu deneyiminin sınırlarına dahil etmiştir."[33] Başka bir deyişle, Locke hafızanın kapsamının kişisel deneyimler ve duyu imgeleriyle sınırlı olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiayı destekleyecek bir hafıza kuramına daha sonra Bergson'un ruh ve beden ilişkisini irdelediği eserinde rastlarız.[34] Bergson, alışkanlıklar ve bedensel pratiklere dayanan hafıza ile kişisel deneyimlerden faydalanarak geçmişi tahayyül eden hafızayı birbirinden ayırarak Locke'un yaklaşımını destekler görünmektedir; yine de Bergson'un kişisel deneyimler aracılığıyla hatırlamanın fiziksel çevre ve psikolojik faktörlerden azade olmadığını belirtmiş olması, hafızanın mekânla ve bedenle kurduğu ilişkiye işaret eder.[35]

Hafızanın mekânla kurduğu ilişkinin öne çıktığı modern ve sonrası dönemde bir yandan da tarih, geçmişi genelleştirmeye yönelik yöntemi bakımından eleştirilmeye başlanır. Tarih ve hafızanın içeriklerinin farklı anlamlar kazanmaya başladığı bu süreçte Bergson gibi Freud[36] ve Proust[37] da hafızayı daha çok bireysel açıdan ele almışlardır.

[29] John Locke, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme**, Çev. Meral Delikara Topçu, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2007.
[30] Thomas Hobbes, **Leviathan**, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1992, s. 24.
[31] G. W. Leibniz, **"New Essays on Human Understanding"**, Ed. Peter Remnant ve Jonathan Bennett, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, s.73.
[32] John Locke, "Of the Conduct of the Understanding", Haz. John William Adamson**, The Educational Writings of John Locke**, Cambridge, Cambridge University Press, 1922, s. 181-265.
[33] Barash, **Belleğin Kaynakları**, s. 16.
[34] Henri Bergson, **Madde ve Bellek**, Çev. Işık Ergüden, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2007.
[35] Ahmet Cevizci, **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, Etik Yayınları, 2004.
[36] Sigmund Freud, **Düşlerin Yorumu I,** Çev. Emre Kapkın, İstanbul, Payel Yayınları, 2001.
[37] Marcel Proust, **Kayıp Zamanın İzinde**, Çev. Roza Hakmen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2020.

1920'li yıllarda Maurice Halbwachs'ın bireysel hafızanın oluşumu için gerekli koşulların toplumsal bir çerçeve içerisinde hazırlandığını iddia etmesinin ardından bireyin hafızası içine yaşadığı toplumla beraber ele alınmaya başlanacaktır.[38]

1.2.1. Hafıza ile Tarihin Gerilimli İlişkisi

İyi bir tarihçi efsanelerdeki canavarlara benzer.
Her nerede insan etinin kokusunu alsa,
Orada avını bulacağını bilir.

March Bloch[39]

Hafıza sözcüğünün genellikle tarihin eş anlamlısı olarak kullanıldığından bahseden Traverso, hafızanın "*daha az kısır ve daha insani bir tarih*" anlayışını işaret ettiğine dikkat çeker.[40] Hafıza, genellikle aktörü ya da tanığı olduğumuz olaylar ile bu olayların bıraktığı izlenimlere dayanır ve dolayısıyla kaynağı yaşanmışlıktır.[41] Tarih ise geçmişe dair bilgi üretme ve bunu anlatı haline getirme işine verilen addır. Geçmişe dair bilgiyi anlatı haline getirmek ve anlamlandırmak, bugüne dair politik, ekonomik ve kültürel bir tutum geliştirmenin de temelidir. 19. yüzyıla gelindiğinde tarih disiplini içerisinde iki yaklaşımın hâkim olduğu görülmektedir: ilk yaklaşımın *temel özelliği eğitimli ve antik* olması iken ikinci yaklaşımın en belirgin özelliği *edebi olması idi.*[42] Dolayısıyla yeni bir tarih anlayışı hem bilimsel, evrensel ve nispeten özgür; hem de geçmişte olmuş olanları *fiilen ortaya çıktığı şekline* uygun bir dille ortaya koyabilecek kadar edebi bir yapıya sahip olacaktır; fakat, tamamen belgeler ve arşivler üzerinden şekillenecektir. Handen White'a göre, bu, Ranke'yle anılan bir tarihyazımı modeli

[38] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**, Çev. Büşra Uçar, Ankara, Heretik Yayınları, 2016.
[39] Cengiz Kırlı, **Sultan ve Kamuoyu-Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 1.
[40] Enzo Traverso, **Geçmişi Kullanma Kılavuzu**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, Versus Kitap, 2009, s. 1.
[41] Marc Auge, **Unutma Biçimleri**, Çev. Mehmet Sert, İstanbul, Om Yayınevi, 1999, s. 45.
[42] Georg G. Iggers, **Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 23.

sebebiyle *tarih disiplininin profesyonelleşmesi* olarak tanımlanacaktır.[43] Tüm bu gelişmeler doğrultusunda yine de halen ilk bakışta hafıza ile tarihi birbirinden ayrı düşünmek pek kolay değildir. Bu çalışma açısından, hafıza daima güncel ve şimdiki zaman ile bağı olan bir süreç olarak; tarih ise geçmişin bir tasavvuru olarak kabul edilecektir. Bu tasavvur ise olaylara dayalı çizgisel bir tarih anlayışı yerine toplumsal ve ekonomik yapının maddi temellerini, özellikle de günlük yaşamın ayrıntılarını incelemeyi öneren Annales ekolünün tarih anlayışıyla[44] yeniden şekillenecektir. Elbette, 20. yüzyılda, tarih disiplinine yönelik sürdürülen tartışmalar sadece Annales okulu çerçevesinde değerlendirilemez. Bu yüzyıl sadece tarih disiplininin yöntemsel sorunlarının değil tarihçinin tarih yapma amacının da etraflıca sorgulandığı bir dönem olmuştur. Örneğin; Marx, Nietzsche ve Foucault gibi düşünürler üretilen her tür bilginin, iktidarın kullanımına açık olduğu gibi bilginin kendisinin de iktidar olmanın en temel araçlarından biri olduğuna dikkat çekmişlerdir. Dolayısıyla geçmişe dair söz söyleyen ve bilgi üreten her türlü odağın amacının sorgulanması gerektiği gündeme gelmiştir.[45] Özellikle 20. yüzyıldan itibaren tarihçiliğe dair birbirinden bağımsız birçok tartışma yürütülmesine rağmen; bu tezin problematiği açısından, mevcut tartışma konuları arasından sadece hafıza ili ilgili meseleler üzerinde durulacaktır.

Günümüzde çoğunlukla kuramsal ve felsefi bir uğraş olarak tanımlanan tarih, bilimsel bir disiplin olabilmek için hafıza ile arasına mesafe koyarak adeta hafızayı tarihin araştırma alanlarından biri haline getirmiştir.[46] Örneğin tarihin bilimsel bir disiplin haline gelmeye başladığı 19. yüzyılda, sözlü olarak aktarılanlar, gerçeklerin tespitinde güvenilmez kaynaklar olarak görüldüğünden dolayı yazılı kaynaklar daha güvenilir olarak kabul edilmiş ve anlatılara veya hatıralara oranla daha çok tercih edilmişlerdir. 20. yüzyılda ise hafıza ile tarih arasındaki ilişki yeniden şekillenerek gerilimli bir hal almaya

[43] Hayden White, **Metatarih: Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupa'sında Tarihsel İmgelem**, Çev. Mehmet Küçük, Ankara, Dost Yayınları, 2008, s. 337.
[44] Annales Okulu ve onun kurucularından Lucien Febvre ve Marc Bloch ile onların öncülüğünde hazırlanan "Annales de'histoire economique et sociale" dergisi için bkz. John Tosh, **Tarihin Peşinde**, Çev. Özden Arıkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
[45] Iggers, **Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, s. 8-9.
[46] Traverso, **Geçmişi Kullanma Kılavuzu**, s. 9.

başlamıştır. Belgelere olan inancın azalması ve belgelerin üretimi kolay birer ürün olduğu fikrinin yaygınlaşması sonucunda hafıza, özellikle yazı karşısındaki bağımlılığından kurtulacaktır. Sokaktaki sıradan bir erkeğin ve özellikle bir kadının, belgelerde yer almayan veya alamayanların, yani "aşağıdakiler" olarak adlandırılanların da en az belgelerde yer alanlar kadar önemli bilgilere sahip olabileceğine dair kanaatin kabul görmesi ise yeni bir tarih algısının şekillenmesinde rol oynayacaktır. Traverso, hafıza ile tarih arasındaki ilişkinin bu şekilde değişmesine neden olan gelişmeleri şöyle özetler: "*tarihselciliğin krizi, sömürgeciliğin çözülmesi, Avrupa-merkezci paradigmanın tartışmaya açılması ve alt sınıfların politik özne olarak doğuşu*."[47] Bu değişim sürecinin 'gecikmiş modernleşen toplum' olarak nitelendirilen Türkiye'de hafıza ve tarih ilişkisini nasıl şekillendirdiğine dair Tanyeli şu değerlendirmeyi yapar:

> *"Türkiye gibi ülkelerde, tarih yazımı belleğin bıraktığı boşluğu doldurmakta zorlanır. Bunu bir tarih yazım bunalımı olarak nitelendirmek de olanaklıdır. En vahim bunalım ise, bizatihi değişimin kendisi tarihselleşitirilirken yaşanır. Modernleşmeyi var eden dönüşüm ve başkalaşımların tarihi kolay kolay yazılamaz. Çünkü, değişim ve dönüşümler adeta tanrısallaştırılmış otoritelerin iradesiyle ortaya çıkan tarih ötesi sonuçlar olarak düşünülmek istenirler."*[48]

Bu çalışma, hafızanın tarih ile eş anlamlı kullanılmasına karşı çıkarak zıt anlamlı, aykırı ve bazen de ikame edici olarak kullanılmasından yanadır.[49] Nora'nın ifade ettiği gibi hafıza ile tarih kavramlarının birbirinden ayrıldığı hususlar şöyle özetlenebilir:

> *"Hafıza güncel bir olayı ya da sürekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağı temsil etmektedir. Tarih ise geçmişi nitelemektedir.*
>
> *Hafıza; duyulara dayalı olduğundan sadece onu güçlendiren detaylar ile uyuşmaktadır. İç içe geçmiş özel ve simgesel anılardan beslenmekte; her türlü aktarıma, engele, sınırlamaya, yansıtmaya açık bulunmaktadır. Hafıza kaynağını kaynaştırdığı bir gruptan almaktadır. Yani ne kadar birey varsa o kadar hafıza bulunmaktadır. Ancak, doğası bakımından değişik, sınırsız, kolektif ve çoğul*

[47] Traverso, **a.g.e.,** s.15.
[48] Uğur Tanyeli, "Önsöz", **Modernin Saati,** İstanbul, Boyut Yayın Grubu, 2002.
[49] Foucault'nun "counter-memory" kavramı için bkz. Michel Foucault, **Language, Counter-Memory, Practice**, Haz. Donald F. Bouchard, Ithaca, N.Y, 1977, s. 64-139.

durumlar da olabilmektedir. Oysa tarih herkesin ortak paydası olup, bireysel bir olgu ya da algı biçimi oluşturmamaktadır. Tarih, zihinsel ve ayrıştırıcı bir olgu olarak analiz, söylem ve eleştiri gerektirmektedir."[50]

1.3. Toplumsal Hafıza ve Taşıyıcıları

Hafızanın daha önce Bergson'un iddia ettiği gibi, salt aklın nitelikleriyle ilişkili olarak ele alınmayacağını savunan Halbwachs'a göre; hafıza, birden fazla aklın topluluk içerisinde veya toplumla beraber nasıl işlediği ve toplumsal düzenlemelerin bu işleyişi nasıl şekillendirdiğiyle de ilişkilidir.[51] Hafıza, ilk kez Halbwachs'ın 1925'te yayınlanan Hafızanın Toplumsal Yapıları (*The Social Frameworks of Memory*) [52] adlı çalışmasında tam anlamıyla sosyal bir olgu olarak ele alınmıştır. Bu çalışmasında Bergson ve Freud'un savlarına karşı çıkan Halbwachs'a göre insanların hafızalarını edindikleri yer, toplumun içidir. Dolayısıyla insanlar, toplumla beraber hatırlar, anlar ve hatırladıklarını nereye konumlandıracaklarına karar verirler. "Bireylerin, içinde bulundukları grupların belirlediği bağlam dışında, tutarlı ve sürekli bir yolla hatırlamalarının mümkün olmadığını" ileri süren Halbwachs'a göre, hafızanın oluşması ve korunması için gereken toplumsal çerçeveler ise dil, zaman ve mekândır.[53]

Bireysel hafızayı algılama safhasında kabul eden Assmann, bireysel hafıza ve toplumsal hafıza kavramını şu şekilde ilişkilendirir: "*Daha dar anlamda bireysel olan sadece algılardır, anılar değil. Çünkü 'algılar vücudumuzla sıkı ilişki içindedir', anılar ise kaçınılmaz olarak; içine girdiğimiz çeşitli grupların düşüncesinden kaynaklanırlar*."[54] Bireysel hafızanın oluşmasında iletişim kurma pratiğini sürekli olarak gerçekleştirdiğimiz toplumsal grupları aile, din, ulus gibi farklı ölçek ve etki alanlarına sahip alanlar olarak tanımlayan ve grup devamlılığı açısından bu ilişkilerin gerekliliğini vurgulayan Jan Assman, toplumsal hafızanın oluşma biçimlerini 'iletişimsel bellek' ve 'kültürel bellek'

[50] Nora, **Hafıza Mekânları**, s.19.
[51] Jeffrey K. Olick, "Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür", Çev. Meral Güneşdoğmuş, Moment Dergi, C. 1: No: 2, 2014, s. 178. DOI: https://doi.org/10.17572/mj2014.2.175211
[52] Halbwachs, **On Collective Memory**, s.41-167
[53] Halbwachs, **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**.
[54] Assmann, **Kültürel Bellek**, s. 46.

tanımları ile açıklar.[55] İletişimsel hafıza, çağlara özgü bir hafıza türüdür ve sahibi öldüğü zaman farklı hafızalara yer açabilen niteliğe sahiptir; yani, kuşağa özgü olarak da tanımlanabilecek iletişimsel hafızanın oluşması için törenler, danslar, anlatılar, resimler, mekân gibi öğelerle açıklanması ve sosyal alışverişe dayandırılması gereklidir. Assmann'ın tanımladığı bir diğer hafıza türü olan kültürel hafıza, aktarılacak olanın taşıyıcıları ile sabitlenir. Assman'ın ifade ettiği şekliyle; "[...] *insan belleği, 'veri taşıyıcısı' olarak yazının bir ön biçimi olarak kullanılır.*"[56] Burada hafıza taşıyıcıları olarak bahsedilen; yazarlar, öğretmenler, rahipler, filozoflar, ozanlar, hafıza aktarımını gerçekleştirmeye çalışmaları bakımından henüz yazının olmadığı dönemlerde, tarih yazıcılığına yakın bir vazife üstlenmişlerdir.[57]

Hafıza tanımını toplumsal çerçeveler içeresinde ele alan bir diğer isim Connerton ise hafızanın "kişisel hafıza," "bilişsel hafıza" ve "alışkanlık hafızası" olarak üç farklı biçimde ele alınabileceğini belirterek; kişisel hafızayı psikanalistlerin, bilişsel hafızayı psikologların ve toplumsal alışkanlıkların hafızasını da sosyal bilimcilerin malzemesei olarak görmektedir.[58] Connerton, Halbwachs'ın toplumsal hafıza kuramına ritüeller açısından bakarak; özellikle anma törenleri ve bedensel pratikleri inceleyerek "bedensel toplumsal hafıza" kategorisini oluşturmuştur.[59] Connerton, Fransız Devrimi Dönemi'nde, Kral 16. Louis'nin kamu önünde gerçekleştirilen idam töreni üzerinde durarak; burada, kralın bedeniyle birlikte sahip olduğu iktidarın, krallık sembolünün kutsallığının ve dokunulmazlığının da halkın gözü önünde öldürüldüğünü belirtmiştir.[60] Bu örnekten hareket eden Connerton, eski rejim ile yeni rejimin birbirinden farkını anlayabilmek için öncelikle eskiyi anımsamak gerektiğini ve bu anımsamanın da başlıca anma törenleri ve bedensel pratikler yoluyla gerçekleşebileceğini iddia eder.[61] Sözgelimi, Batı'daki geleneksel cenaze törenleri de aslında hem Hıristiyanlığın hem de toplumsal hiyerarşilerin

[55] Assmann, **a.g.e**.
[56] **A.g.e**., s. 63.
[57] Assmann, **a.g.e**., s. 89.
[58] Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, s. 58.
[59] **A.g.e.**., s. 17.
[60] Connerton, **a.g.e.**., s. 25.
[61] **A.g.e..,** s. 69.

meşruiyetinin yeniden onaylanması ile ilişkilidir. Modernite, anma törenlerinin içeriğini değiştirmiştir ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren anmalar; vatanı kutsamak, iyilik ve özgürlük gibi ilkeleri savunmak ya da savaşlar, devrimler gibi kurucu olayları kutlamak üzere gerçekleştirilmektedir. Anma törenlerindeki bu değişim, Birinci Dünya Savaşı sonrasında iyice yerleşecektir ve 20. yüzyılda resmî anma törenleri, fotoğraflar, filmler, müzeler ile birlikte hafızanın yeni taşıyıcıları artık "tanık" ve "tanığın sesine kulak vermeye başlayan tarihçi" olacaktır.[62]

1.3.1. Toplumsal Hafızayı Etkileyen Unsurlar

Önceki bölümde detaylı olarak anlatıldığı üzere, toplumsal ilişkiler içerisinde hatırlamamıza yardımcı olacak her türlü veriyi, kamusal alanda anlamlandırdığımız çeşitli detaylarla ilişkilendiririz. Dolayısıyla hatırladıklarımız artık öznel veya kişisel olmaktan öteye geçerek birçok kişiyi, mekânı ve zamanı içerir. Özetle, bu durum, kişisel hafızanın köklerinin başka insan veya topluluklara uzandığına ve hatırladıklarımız ne kadar kişisel olsa da bunların topluluk içinde gerçekleşen olaylar çerçevesinde hatırlandığına işaret etmektedir. Bu çalışma açısından, toplumsal hafızayı etkileyen başlıca unsurlar; toplumsal değişim (modernleşme), mekânsal düzenlemeler, tarihyazımı, iletişim (dil, matbuat ve görsel malzemelerin kullanımı), bedensel pratikler ile ritüeller ve sembollerin kullanımı olarak sıralanabilir.

Değişimin tam karşısında yer alan gelenek, gündelik hayatın içinde yaşanan ve sürekliliği olan kodlar şeklinde tanımlanabilir ve bu tanım, esasen bir süreç ifade etmektedir. Geçmişten günümüze aktarılan ve kimlik edinme sürecine de etki eden her veri gelenek çerçevesinde değerlendirilebilir. Toplumsal hayatın temel karakteristiklerinden biri de değişimdir. Değişim, farklı yaklaşımlarla olsa da düşünce tarihi boyunca tartışılagelmiş bir olgudur. Geleneksel toplum yapısında değişimin doğası ve hızı, modern süreçlere oranla daha sınırlı bir çerçevede değerlendirilmiştir. Ne var ki, Aydınlanma felsefesinin düşünsel katkıları ve bilimsel gelişmelere ilaveten, Fransız

[62]Traverso, **Geçmişi Kullanma Kılavuzu,** s. 5.

Devrimi gibi bazı siyasî dönüm noktalarının ortaya çıkardığı ve geleneksel toplum yapısını tamamen değiştiren somut süreçler, değişim olgusuna çok farklı bir nitelik kazandırmış ve değişimin dinamiği modernite ile tanımlanır hale gelmiştir. Modernite ise "*15. ve 20. yüzyıllar arasında yaşanan entelektüel, kültürel, toplumsal, estetik bir dönüşümün bir sonucu ve devam eden bir süreç*"[63] olarak tanımlandığında, toplumsal hafızaya etki eden bir unsur olmanın yanı sıra önceki bölümde bahsi geçen tüm unsurları da dönüştürücü bir muhteva kazanmaktadır.

Geleneksel olanı aşmaya şartlanan modernleşme fikri doğrultusunda özellikle 19. yüzyıldan itibaren yaşanan hızlı dönüşümler ile sonrasında yaşanan küreselleşme, bilgi teknolojilerinin yaygın kullanımı, mega kentlerin oluşumu gibi gelişmeler sonucunda hafızanın, adeta kendi tarihini inşa etmeye ve korumaya çalışan özel hafızalara evirildiğine değinen Nora, hafıza üzerine yapılan çalışmaların sıklaşmasını da aslında hafızanın tahrip ve/veya yok edilmiş olmasıyla ilişkilendirir.[64] Benjamin ise bunun tamamen modern toplumun deneyim aktarımı krizinden kaynaklandığına işaret etmektedir. Benjamin'in *Pasajlar* (*Das Passagetıu-erk*) adlı eserine bir giriş yazan Tiedemann'a göre, "*deneyimin temeli, benzerlikler üretmek ve algılamak yetisidir; bu yeti, türlerin tarihi boyunca güçlü değişimlere uğramıştır*." [65] Bu bağlamda, Benjamin'in yaşanmış deneyimi şehir yaşamının ritmi ve dönüşümleriyle birlikte ve modernitenin belirgin bir özelliği olarak ele aldığı ve moderniteyi, özellikle de deneyim aktarımının çöküşüyle ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır.[66]

Toplumsal değişimin, yalnızca modernleşmeyle değil kapitalizmle de ilişkili bir süreç olduğunu göz önünde tutan bu çalışmada, modernitenin farklı toplumların farklı tarihlerde ve farklı yerlerde deneyimlediği bir tarihsel etki olduğu daha önce de belirtilmiştir. Moderniteyle ilişkili olarak, modernizm kültürel bir modeli tarif ederken;

---

[63] Ahmet Çiğdem, "Bir İmkân Olarak Modernite Weber ve Habermas", akt. Uğur Tanyeli, "Modern Bir Kurgu Olarak Koruma Paradigmasının Dönüşümü ve Modern Mimarlık Mirası", **Mimarlık**, No: 338, 2007, (Çevrimiçi) www.mimarlikdergisi.com, 05 Ekim 2021.
[64] Nora, **Hafıza Mekânları**, s. 220.
[65] Walter Benjamin, **Pasajlar**, Çev. Ahmet Cemal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 17.
[66] Benjamin, **A.g.e.**., s. 234.

modernleşme ise yaşadığı mekânda gerçekleşen ve gündelik hayatını etkileyen siyasî, ekonomik, teknolojik değişikleri deneyimleyen insanların tüm bu değişen koşullara karşı gösterdiği tepkilerin bütününe tekabül etmektedir. Söz konusu değişim sürecinde, kent ölçeğindeki müdahalelerle oluşturulan ve simge haline getirilen mekânlar yeni bir toplumsal hafıza inşa edilmesi için birer araç olmuştur.

1.3.2. Ulusun Hafızası ve Modernleşme

Toplumu tek bir din, tek bir bayrak, tek bir dil altında birleştirmeyi temel alan bir siyasal yapılanma olan ulus-devlet, yalnızca devletin örgütlenme şeklini değiştirmekle kalmamış; bireysel ve toplumsal yaşamı da köklü bir biçimde değiştirmiştir. Ulus-devletle birlikte devletin coğrafi sınırları kesin olarak belirlendiği gibi bu belirlenmiş sınırlar içerisinde yaşayan insanların ortak kimliklerinin oluşturulması yoluyla için kültürel sınırların da belirlenmesi söz konusu olmuştur. Kimlik oluşturulması aşamasında ise hafızanın önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Burada hafızayı inşa edildiği kadar inşa eden bir yapı olarak tarif etmek gerekir. Başka bir deyişle, hafıza "*hem kimlik inşasının bir sonucu hem de bu inşanın etkili bir unsuru*" gibi görünmektedir.[67] Modern ulus-devletlerin hayali topluluklar olduğunu ortaya koyduğu eserinde Benedict Anderson, "*ulusun mekânının, o mekânı aşan ve hayalî bir ortaklığı üreten aidiyet duygusu tarafından belirlendiği*" iddiasında bulunur.[68] Anderson, hayali bir ulusun üyelerini birbirine bağlayan unsurlar arasında ise ortak bir tarihi geçmişe dayalı anlatılar, ortak bir dil ve kültür, semboller ve simgeler yer aldığını belirtir; örneğin, savaşlar ve zafer anlatıları da bu ortak tarihi anlatının önemli parçalarıdır. Anıtlar, ulusal kahramanların heykelleri ve zafer takı gibi yapılar ise bu savaşların ve zaferlerin hatırlanmasını sağlayarak ortak geçmiş duygusunu veya ulusun hafızasını oluşturan unsurlar olarak ulusal kimlik inşasına katkıda bulunurlar.[69]

---

[67] Nuri Bilgin, "Cumhuriyet'in Bellek Kişileri", **Toplumsal Tarih**, No: 169, 2008, s.21.
[68]Benedict Anderson, "Hayali Cemaatler", Çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis yayınları, 2020. Akt. Pınar Melis Yelsalı Parmaksız, "Belleğin Mekânından Mekânın Belleğine: Kavramsal Bir Tartışma", **Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi**, C. VI, No: 1, 2019, s.17.
[69] Parmaksız, **a.y**.

Ulusun hafızasının şekillendirilmesinde önemli rol oynayan unsurlardan biri de milliyetçilik ideolojisidir. Eric Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik* adlı kitabında milliyetçilik ideolojisinin tarihi belirli bir perspektiften ele alarak belirli olayları vurgulayıp diğerlerini yok saydığını ortaya koymuştur. [70] Hobsbawm, milliyetçi ideoloji ile tarihin ilişkisini şu benzetme ile açıklar: "*Nasıl ki haşhaş eroinin müptelalarının hammaddesiyse, tarih de milliyetçi, etnik ya da fundamentalist ideolojilerin hammaddesidir. Geçmiş, bu ideolojilerin asli öğelerinden birisi belki de asli öğesidir. Eğer amaca uygun bir geçmiş yoksa her an için yeniden icat edilebilir.*"[71] Benzer bir biçimde, geçmişin milliyetçilik, ulus-devlet ve modern tarih yazımı ile ilişkisini ele alan Levent Yılmaz ise düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

> "*Modern dönem tarihyazımı da geçmişe, geçmişte yazılanlara bakıp onları "temize çekmek" istemektedir. Oysa ki temize çekecek olan için bu yazıların, yani geçmişin kendi içinde bir değeri yoktur: Olsa olsa, kendi "beklenti ufku"nda tuttuğu yer ile önemlidir. Oysa gelecek tam da bu noktada artık geçmişle ilgili değildir. Geçmişin kirliliği bilinir, kurgulanan geçmişin ise temiz olması istenir. Temiz, şerefli, bugüne, bugünün beklentilerine yaraşır bir "şanlı geçmiş".*"[72]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyal bilimler alanında iyice popülerleşen modernleşme kuramı, temelde geleneksel toplumdan modern sanayi toplumuna doğru bir değişim sürecini ya da inşa faaliyetini ifade etmenin yanı sıra, Batı ve Doğu arasındaki kategorik bir ayrımdan beslenir.[73] Bu çerçevede, "modern olma" süreci Batı dışı toplumsal ortamlarda da denenebilecektir; fakat, bunun gerçekleşmesi Batı'nın izlediği tarihsel seyrin model alınmasına bağlıdır. Batılı olmayan toplumların modernleşmesi ile ilgili çalışmalar yapan Batılı modernleşme teorisyenleri, Türkiye'de yaşanan model-bağımlı modernleşme deneyimini özellikle kurumlar, eğitim, hukuk, toplumsal hayat, kılık-

[70] Eric J. Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2006.
[71] Hobsbawm, **Tarih Üzerine,** Ankara, Bilim ve Sanat Yayınevi, 1999, s. 9.
[72] Levent Yılmaz, "Geçmiş Nedir, Ne işe Yarar?", **Defter**, No: 29, 1997, s. 44.
[73] Savaş sonrasında Avrupa merkezli bir dünya siyasetinden Amerikan merkezli bir dünya siyasetine geçilmesi ile dünya çapında sömürgeciliğin düşüşe geçmesi ve yeni ulusların ortaya çıkış süreci gibi toplumsal ve siyasal etkenlerin modernleşme kuramcılarının Batı dışı dünyaya bakışlarında belirleyici olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

kıyafet, kültür, sanat ve mimaride Batı normlarının ve kurumlarının başarılı bir şekilde uyarlanmış olması bakımından "modernlik projesi"nin Müslüman bir ülkede dahi uygulanabileceğinin iyi bir kanıtı olarak görmüşlerdir.[74] Mesela Daniel Lerner'in geçiş toplumu kuramında, Türkiye gelenekselden moderne geçiş aşamasındaki bir toplum olarak ele alınmaktaydı. Bernard Lewis ise; 1961'de yayınlanan çalışmasında, geç Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki modernleşme sürecini Batı'yı model alan, elitler tarafından yönlendirilen, toplumsal mutabakata dayalı ve gerekli toplumsal kurumların inşasında başarılı olarak nitelendiriyordu. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise Lewis'in Batılılaşma ile modernleşme kavramlarını neredeyse eş anlamlı olarak kullanmış olmasıdır.[75] Çünkü sosyal bilimlerde 1950'lere kadar paylaşılan Batılılaşma eksenindeki kavramsal biçimlenme, değişen dünyanın siyasal dengeleriyle beraber 1950 sonrasında aşama aşama değişecek ve tartışmaların ekseni Batılılaşma kavramından modernleşme kavramına kayacaktır. Bu çalışmada, Batılılaşma kavramı ile kastedilen; bir zihniyet değişimi ve bunun somutlaştığı yapısal reformlar sürecidir. Modernleşme kavramı ise kendi dinamikleriyle gerçekleşen ve Batı kaynaklı olduğu varsayılan fikirlerin içselleşme veya yerelleşme sürecine işaret etmektedir. Bu çerçevede, milliyetçilik ideolojisi de Batılılaşma ya da modernleşme sürecinin içselleştirilmesine yarayan bir ideoloji olarak kabul edilmektedir.[76] Milliyetçilikle ilgili literatürde, milliyetçiliği modernleşme süreçleriyle birlikte ele alan veya onların bir ürünü olarak gören modernist yaklaşımı benimseyenlerin ortak paydasını, "milletler ve milliyetçiliğin modern çağa özgü yapılar oldukları" fikri oluşturmaktadır.[77] Modernist kuramcıların her biri, sürecin başka bir yönüne dikkat çekmiştir. Örneğin, Karl Deustch, kitle iletişimin

[74] 1950'lerden günümüze modernleşme teorisinin klasik örnekleri için bkz. Daniel Lerner, **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East**, New York 1958; Martin Lipset, "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", **The American Political Science Review**, 1959; Walt Rostow, **Political Man, The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, Cambridge 1960; Samuel Huntington, **Political Stability in Changing Societies**, New Haven 1968.

[75] Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, (3rd Press), Oxford University Press, 2002.

[76] Fatma Müge Göçek, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", Haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt: IV, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2009, s. 76.

[77] Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2013, 159.

yaygınlaşmış olmasına vurgu yaparken; Benedict Anderson, "millet kurgusu"nun ancak "kapitalist yayıncılığın yaygınlaşması" ile gerçekleşebileceğini iddia etmiştir.[78] Modernist ekolün en bilinen temsilcilerinden olan Marksist tarihçi Hobsbawm'ın "geleneğin icadı" diye adlandırdığı şey ise bir grubu ya da topluluğu "millet" tanımına uygun hale getirme hedefiyle gerçek ya da hayalî bir geçmiş etrafında inşa edilen ritüelleşmiş pratiklerdir.[79] Bu iddialar çerçevesinde, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki toplumlarda meydana gelen siyasal, sosyal ve ekonomik dönüşümlerle bağlantılı olan kültürel kimlik üzerinde çalışan Gregory Jusdanis, kimlik oluşum sürecine dair tespitlerini şu cümlelerle aktarmıştır:

> "*On sekizinci yüzyıl Avrupası'nda ulus-devletin icat edilmesi, yeni bir tür sivil toplumun, devletten ayrı ama devleti meşrulaştıran ve onun tarafından korunan bir özel çıkarlar alanının kurulmasıyla çakıştı. Bu alanda bireyler, dili ve kimlikleri sayesinde diğer devletlerin üyelerinden ayrılan bir birliğin yurttaşları olarak inşa ediliyorlardı. Kimlikleri burjuva kamusal alanının toplumsal mekânları içinde kuruluyordu: kahvehaneler, salonlar, sanat galerileri, tiyatrolar, konser salonları, yayınevleri, sosyal kulüpler, akademiler ve üniversiteler. Eğer milli kültür yurttaşların duyarlılığına etki ederek toplumsal bir mutabakat oluşturmanın bir aracı olarak yaratılmışsa, bu etkileme işi bu mekânlarda gerçekleşiyordu.*"[80]

Fransız tarihçi Pierre Nora'nın öncülüğündeki bir grup araştırmacının, Fransız ulusunun ortak anlatısının nasıl inşa edildiğini sorguladıkları ve ulusal hafızanın oluşumunda rol oynayan sembolik mekânlara odaklandıkları *Hafıza Mekânları* (*Les Lieux de Mémoire*) adlı çalışma, bir ulusun kendisini diğer uluslardan farklı ve üstün görmesi fikrine dayanan milliyetçilik ideolojisinin, ulusal hafızanın şekillenmesinde ve sembolik mekânların ortaya çıkmasında belirleyici bir etkisi olduğu savını destekler. [81] Bu sembolik mekânlar, ulusal hafızanın simgesi haline gelirler ve ulusun tarihine, kültürüne ve kimliğine bağlılığını ifade ederler. Bu mekânlar, aynı zaman da milliyetçi ideolojinin

---

[78] İnci Kerestecioğlu, "Milliyetçilik ve Modernleşme İlişkisi Üzerine", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 23-24, 2001, s. 196-197.
[79] Eric Hobsbawm, "Gelenekleri İcat Etmek", **Geleneğin İcadı**, Haz. Eric Hobsbawm, Terrence Ranger, Çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s. 4-5.
[80] Gregory Jusdanis**, Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür**, Çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 179.
[81] Nora, **Hafıza Mekânları.**

yayılmasına ve ulusal birliğin pekiştirilmesine hizmet ederler. Ancak, Nora, milliyetçi ideolojinin tarihi belirli bir perspektiften ele alarak belirli olayları vurgularken diğerlerini yok saydığını veya önemsizleştirdiğini de vurgulamaktadır.[82] Bu durum, ulusal hafızanın farklılaşmasını engelleyerek tek tip bir ulusal kimliğin oluşumunu teşvik eder.

1.3.3. Mekânın Hafızası ve Hafıza Mekânları

Hafıza kavramının, toplumsal düzeyde eyleme dönüşebilmesi açısından toplumsal çerçeveleri üzerinde duran Halbwachs, "her toplumsal bellek, mekân ve zamanla sınırlanmış bir grubun desteğini gerektirir" ifadesini kullanmıştır.[83] Connerton ise mekânı hafızanın anımsamak istediği şeylerin düzenini koruması bakımından hafıza ile ilişkili görmektedir.[84] Mekânı Marksist bir perspektifle ele alan Lefebvre, toplumsal bir ürün olarak tanımladığı mekânın üretimini kavramak için mekânı üç farklı boyutuyla birlikte düşünmeyi önerir: fiziksel mekân, zihinsel mekân ve sosyal mekân.[85] Lefebvre'nin fiziksel mekân kavramının mekânsal pratiklere; zihinsel mekân kavramının mekân temsillerine ve sosyal mekân kavramının da temsiliyet mekânlarına tekabül ettiğini belirten Bülent Batuman, bunlarla ilgili somut bir örnek de vermiştir: "*Bir örnekle somutlamak istersek, Beyazıt Meydanı yahut Gezi Parkı'nın (görsel, metinsel, vb. araçlarla) konusu oldukları temsiller, bunlarla etkileşen mekânsal pratikler aracılığıyla yeniden üretilirler ve bu "yer"leri birer temsil mekânına dönüştürürler*."[86]

Hafıza ile mekânın ilişkisini Fransa'nın ulusal tarihi üzerinden aktaran Nora, tarihi sosyal bilim olarak, ulusu bir veri olarak ve hafızayı da özel bir görüngü olarak tanımlamaktadır.[87] Nora ve arkadaşlarının Fransa'daki hafıza mekânlarıyla ilgili önemli çıkarımlarından biri, siyasal iktidarların, kentin fiziksel mekânında ve sembolik dokusunda görünürlük kazanmayı hedeflediği yönündedir. [88] Bu hedef doğrultusunda,

[82] **A.g.e.**., s.44.
[83] Halbwachs, **Kolektif Hafıza**, s.82.
[84] Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, s.14.
[85] Lefebvre, **Mekânın Üretimi**, s.62-63.
[86] Bülent Batuman, **Kentin Suretleri**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2019, s. 14.
[87] Nora, **Hafıza Mekânları**., s. 22.
[88] Nora, **A.g.e..,** s. 22.

mimariyle sabitlenen hafızanın, henüz hatırlanabilir olan bir geçmişi temsil ettiği; fakat özellikle 20. yüzyıldan sonra hatırlatma gücünü yitirdiği, hatta geçmişi görünmez hale getirdiği görülmektedir ki; bu, hatırlanabilir olana dair temsil imkânları ve teknolojilerinin dönüşmüş olmasıyla da ilişkilidir.[89]

Antik dönemden 18. yüzyılın başına kadar etkisini sürdüren, hatırlama eyleminin mekânda gerçekleşmesi kabulüne dayanan, mekânsal bir yöntem olan hafıza sanatı, diğer bir deyişle *ars memoria*, hafıza ile mekânın güçlü ilişkisini ortaya çıkartmıştır. Bu ilişki, mekânın, hafızanın hatırlamak istediği şeylerin düzenini koruması üzerine kuruludur.[90] Nora'ya göre modern toplumda tarihin gidişatından kopan hatırlama eylemi, adeta tarihe yazılmış anlar olarak hafızada kendine yer bulur. Başka bir deyişle, Nora, hafıza ortamlarının (milieux de memoire) yok olduğunu; ancak geçmişi hatırlamak için ulusal hafıza mekânlarının (lieux de memoire) yaratılması gerektiğini öne sürmektedir. Yani, hafıza mekânlarının ortaya çıkmasındaki en önemli faktör, tahrip olan ya da silinen hafızadır; burada, sürekliliği mümkün kılan unsur mekândır.[91]

Bu çalışmada mekâna bağlı hafıza aynı zamanda toplumsal olarak üretilen kentsel hafızadır ve kentsel yapılı çevre, bu hafızanın oluşmasını sağlayan fiziki düzlemdir. Kentsel yapılı çevreden kastedilen başlıca mekânlar ise kentin ticari mekânları, kamuya açık mekânları, konut alanları ile dinlenme ve eğlenceye yönelik mekânlarıdır. Tarihsel tanıklıkların söz konusu olduğu mekânlar, aktarım kapasitelerine ve "akışkanlık" potansiyellerine bağlı olarak kolektif kentsel hafızanın koyulaştığı veya biriktiği mekânları, yerleri ve alanları oluşturmaktadırlar ki; bunlar, aynı zamanda kültürel kimliğin de berraklaştığı odaklardır.[92] Dolayısıyla bu tür mekânlarının, ulusları sembolleştirmenin veya imgesel olarak canlandırmanın gerçekleştiği alanlar olduğunu göz önünde tutmak gerekir.

---

[89] Andreas Huyssen, **Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul, Metis Yayınları 1999, s. 13.
[90] Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, s. 14.
[91] Nora, **Hafıza Mekânları**., s. 17.
[92] Nora, a.g.e.

İnsanlar, anılarını ve geçmişe dair bildiklerini kelimelere döktükten sonraki aşamada, hatırlama eylemi yazınsal hale getirilmektedir. Bundan sonra da kültürel hafızayı oluşturan; dil, gelenek ve görenek, yaşam tarzı ve pratikleri gibi hafızayı etkileyen unsurların mekânlara taşınması söz konusudur. Bu aşamada hafıza mekânları hem hafızaların hem de ulusların taşıdığı belirsizlikleri ve bu belirsizliklerden kaynaklı kompleks ilişkileri hızlı ve kati bir çözüme bağlayabilmektedir. Ayrıca hafıza mekânları, "*hafızanın mayalandığı yerler olmakla birlikte geleneğe de kaynaklık etmektedirler ve bu nedenle, hafıza mekânları özel bir toplumsal niteliğe sahip, etnik çeşitlilik ve kimliğin alt bileşenlerini de sergiler ve vurgular*."[93] Bununla beraber, hafıza mekânları, izlerine gündelik hayatta kolay kolay rastlanmayacak bir geçmişin nasıl tarihselleştirildiğine işaret eden, o geçmişe ait imgelerin farklı biçimlerde yeniden üretildiği, dolaşıma sokulduğu ve hatta tüketildiği mekânlar olma niteliğine de sahiptir.

Hafıza mekânları, bilinçli bir anımsatma niteliği taşıyan fizikî mekânları (anıt, müze gibi yapılar veya sokaklar, mahalleler, parklar, meydanlar) kapsadığı gibi temsilî mekânları da (ulusal bayrak, anayasa metni, ulusal marş, roman, şiir ve/veya tarih kitapları, atlaslar, devrim takvimleri, bayram günleri ve yıldönümlerini gibi hayal ve temsil edilen eser da kapsayabilir. En önemli husus, bu mekânların, hafıza mekânı haline gelmesi sürecinde tarihçinin onu "hafıza mekânı haline getirebilme" gücünün etkisidir. Bu etkiye dikkat çeken Nora, önce kırılmalar, sonra gerçek ya da yapay devamlılıklar ve son olarak da bunların simgesel sabitlenişine bakmayı önerir.[94] Nora'nın tanımladığı şekliyle; hafıza mekânı "*insanların iradesiyle ya da zamanın işleyişiyle herhangi bir topluluğun ortak hafıza malına ait simgesel öğe haline getirdiği maddi ya da fikri düzendeki her anlamlı birim*" olarak tarif edilmektedir.[95] Bu nedenle, bir kentin hafızasının şekillenişini, mekânlarını ve deneyimlerini analiz etmek için en elverişli ve

[93] Sıla Günaçan ve Elmas Erdoğan, "Peyzaj Mimarlığı Ve Hafıza Mekânları: İstanbul, Tarihi Yarımada Örneği", **Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi (MBUD)**, 3 (1), 2018, s. 38.
[94] Nora, **A.g.e.**., s. 168.
[95] **A.g.e.**., s. 171.

renkli kaynaklar; o kentteki binaların, sanat eserlerinin, siyasal veya toplumsal travmaların ve benzeri çeşitli olayların tanıklar tarafından aktarıldığı sözlü veya yazılı kaynaklardır.

1.3.4. Hatıralar, Edebiyat ve Tarihyazımı

Kişinin kendi hayatını, yaşadığı dönemde şahidi olduğu ya da duyduğu olayları edebî değer taşıyan bir üslupla anlattığı otobiyografik yazı türünün tarih ile yollarını ayırıp "hatırat" adıyla bağımsız bir edebi tür olarak ortaya çıkışı, Batı edebiyatında 16. yüzyıl ortalarında gerçekleşir.[96] Osmanlı dünyasında ise hatıratın yaygınlık kazanması, 19. yüzyılda gerçekleşecektir; ancak, Kafadar'ın da belirttiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin başladığı dönemden çok daha önce de kendi hayatlarına ilişkin birtakım kayıtlar bırakan kimselerin olduğu ve bunların sayısının sanıldığından fazla olduğu bilinmektedir.[97] Yine de Türkçe'de "hatırat" sözcüğüne, günümüzde anlaşıldığı haliyle, ilk defa 1902'de Muallim Naci'nin Osmanlıca sözlüğünde rastlanır.[98] Bundan önce genellikle tarih, seyahat, tezkire, menâkıb gibi türlerde yazılmış eserlerin içinde yer alan hatıralar; biyografi, günlük, seyahatname, mektup gibi benzer türlerle iç içe geçmiş bir biçimde günümüze dek ulaşmıştır. Ancak bu bölümün esas ilgi odağı, bu tür kişisel anlatıların ve/veya hatıraların hangi amaçla kaleme alındığı ve bu metinleri kaleme alan kişilerin kendi dünyalarını ortaya koymak konusunda nasıl davrandıkları gibi ayırt edici hususlardır. Böylece hatıratların hem tarih araştırmalarındaki yeri ve önemine hem de tarih kaynağı olarak kullanımındaki yöntemsel sorunlara değinilecektir.

Yöntemsel sorunların en başında gelen; hatıratın tarih araştırmalarında bir kaynak olarak kullanılmaya uygun olup olmadığıdır. Hatıratlar, yazanın benliğine göre şekillenen otobiyografik metinler olması bakımından, taraflı metinler olarak değerlendirilir ve dolayısıyla tarihi kaynak olarak kullanımı genellikle sakıncalı görülür. Oysa ki her metin

---

[96] Sezar'ın Gallia Savaşı, Bilge Kağan'ın ifadesiyle yazılmış Göktürk Kitabeleri, Bâbür Şah'ın Veḳāyiʿi (Bâbürnâme) gibi oldukça eski metinler de siyasi ve tarihi nitelik taşıyan hatıratlar olarak bilinmektedir. Bkz. Orhan Oktay, "Hatırat", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C. XVI, İstanbul, 1997, s. 445-449.

[97] Cemal Kafadar, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun**, İstanbul, Metis Yayınları, 2009, s. 126.

[98] Oktay, **Hatırat**, s. 445.

yazarının benliğine ait unsurlar taşır. Yani hatırat, tarihi bir kaynak olarak kullanılacak herhangi bir yazılı kaynaktan daha sakıncalı değildir. Ayrıca, hatırlama sürecinde "bireysel" ve "tarihî" hafızaların işleyişlerinden söz eden Halbwachs da bu görüşü destekler nitelikte bir açıklama yaparak hafızanın çeşitleri ile ilgili şöyle der: "*...birine 'otobiyografik bellek' diğerine de 'tarihî bellek' diyebiliriz. Bunlardan birincisi ikincisinden yardım alır çünkü en nihayetinde, kendi yaşamımızın tarihi genel tarihin de bir parçasıdır.*"[99] Yani hatıraların güvenilir kaynaklar olup olmadığı tartışması, tarihin ne kadar güvenilir olduğu tartışması ile paralel bir tartışmadır.

Hatıraların tarihi kaynak olarak kullanımına dair olası metodolojik sorunlara ve çözüm yollarına değinen tarihçilerden Cemil Koçak'ın *Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır* adlı kitabında ifade ettiği görüşleri şu şekilde özetlenebilir: "Birincisi, hatıraların ele alınan tarihsel zamana ve mekâna göre değişiklik gösterdiği unutulmamalıdır. İkincisi hatıralarda ortaya konulan bilgiler, arşiv malzemesinin sunduğu bilgilerle karşılaştırılarak test edilebilir. Bu da ayrı bir metodolojik sorundur; çünkü, resmî kayıtlar ile kişisel ve özel olan kayıtları karşılaştırmaya, bunları birbiriyle test etmeye çalışırken hangisine güvenileceği daima belirsizdir. Yani her ikisine de tamamen güvenilemez. Son olarak ise bu iki kaynağı, üçüncü kişilerden kalan malzeme ile karşılaştırarak denetleme yoluna gidilebilir."[100]

Hatıraların sınıflandırılması ve/veya dönemselleştirilmesi de bir diğer önemli husustur ve bunun için de bazı kıstaslar söz konusudur. Hatıraların kim tarafından, ne zaman, ne kadar sürede yazıldığı, ne zaman yayınlandığı ve ne şekilde yayına hazırlandığı, ayrıca metin üzerinde değişiklik yapılıp yapılmadığı mutlaka göz önünde tutulmalıdır. Başka bir deyişle, bir hatıratın sunduğu bilgiler kadar yayınlanana dek başından geçen süreci de değerlendirmek gerekir. Mesela yaşananlar henüz tazeyken kaleme alınmış olan hatıralar, çok daha ayrıntılı bilgiler verebilir; yazarın yakın tarihli hafızasına güvenerek yerler, isimler, tarihler, mekânlar konusundaki bilgilerin daha güvenilir olduğu

99 Maurice Halbwachs, **Kolektif Hafıza**, Çev. Banu Barış, Ankara, Heretik Yayınları, 2017, s. 47.
100 Cemil Koçak, **Geçmiş Ayrıntıda Gizlidir**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 19.

düşünülebilir. Elbette bu yazılanların tamamen doğru olduğu anlamına gelmeyeceği gibi, her şeyin anlatıldığının da göstergesi değildir. Öte yandan aradan uzun zaman geçtikten sonra yazılmış hatıralar açısından da farklı yöntem sorunları söz konusu olacaktır; örneğin yazar geçmişini ne zaman anlattığına bağlı olarak farklı anlatabilir. Fakat sıcağı sıcağına yazılmış hatıralarda da sübjektiflik ve duygusallığın daha fazla olma ihtimali vardır.

Hatıraların yazılış sebeplerine göre bir sınıflandırma yapacak olursak; ilk olarak siyaset, edebiyat, bilim gibi çeşitli alanlardaki ünlü kişilerin hayatlarında iz bırakan olayları kaleme alma ihtiyacından doğan hatıratlar akla gelir. Bu türden hatıralarda, kendini açıklama ve bir bakıma 'kendini aklama' amacı güdüldüğü daha sık görülmektedir. Özellikle siyasî aktörlerin çoğu, kendilerini savunmak veya bazı yaşananlardan sorumlu olmadıklarını göstermek için hatıralarını yazmışlardır. Bu çalışma sırasında değerlendirilen anılara bakıldığında, özellikle II. Abdülhamid dönemine dair hatıralarını yazanlar, buna iyi bir örnek teşkil eder.[101]

Son olarak hatıraların yazıldığı dönem de bir sınıflandırma imkânı sunar; örneğin, savaş veya işgal yıllarında yazılanlar, çoğunlukla asker anılarıdır ve genellikle savaştaki hizmetlerini ifade etmek veya çekilen acıları tasvir etmek için yazılmışlardır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra hatıralarını yazan birçok kişi bulunmaktadır ve bunların çoğunun asker olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada başvurulan hatıralar, öncelikle yazarına göre, yani yazarın şahsen yaşadığı veya tanık olduğu olayları aktardığı otobiyografik metinler ve yazarın, bir başkasının yaşadığı veya tanık olduğu olayları anlattığı biyografik metinler olarak ikiye ayırılabilir. Hatıratı yazanın kimlik unsurlarıyla da çeşitli sınıflandırmalar yapmak mümkündür. Örneğin İstanbul'da yaşayan farklı dini ya da etnik gruplara mensup olan kişilerin anıları ayrı bir kategori olarak ele alınabilir. Ayrıca toplumsal cinsiyet rolleri açısından kadınların anıları veya meslekleri itibariyle siyasetçiler, askerler, gazeteciler,

[101]Murat Hanilçe, "II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi", **Bilig**, No: 47, Güz / 2008, s. 148.

ticaretle uğraşanlar, hukukçular, edebiyatçılar gibi meslek gruplarının da anıları farklı kategorilerde değerlendirilebilir.

Doğrudan İstanbul'u ve İstanbul'daki yaşantıyı konu edinen yazarların tanıklıklarına odaklanan bu çalışma açısından mektup türünün de ayrıcalıklı bir yeri vardır. Türk edebiyatında mektup türünün ilk örneği, Şinasi'nin Paris'teyken İstanbul'daki annesine yazıp gönderdiği mektuptur[102]. Türk edebiyatının ve siyasî hayatın önemli isimlerinden Namık Kemal'in 1867 yılında *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde "Ramazan Mektubu" başlığı altında yayımlanan yazıları ise mektup türünü, "*sadece muhatabının okuyacağı mahrem bir yazı türü*"[103] olmaktan çıkararak tüm okuyucu kitlesine sunmuştur. Namık Kemal, İstanbul'da Ramazan ayı boyunca yaşanan sosyal hayata değindiği mektup türündeki bu yazılarıyla ilk defa şehir hayatını edebiyatın konusu haline getirmiş ve böylelikle "Şehir Mektubu" türünün doğup gelişmesine öncülük etmiştir.[104] Türk edebiyatında, şehir mektubunun en önemli temsilcilerinden biri ise 1870-1878 yılları arasında Basîret gazetesini çıkaran ve "Basîretçi" lâkabıyla anılan Ali Efendi'dir.[105] Ali Efendi'den yaklaşık otuz yıl sonra "Şehir Mektupçusu" unvanıyla tanınmaya başlanan Ahmet Rasim ise 1898 yılında "Şehir Mektupları" adlı eserini yayımlayarak; bu türün, kitap şeklindeki ilk örneğini vermiştir.[106]

İstanbul'a dair imgelerin üretiminde ve yayılmasında, popüler kültür ürünü kategorisine giren romanlar, tıpkı hatıratlar gibi yazıldıkları veya anlattıkları çağı anlamak için kıymetli bilgiler ve imkanlar sunarlar. Hatıratlar gibi romanların da tarih kaynağı olarak kullanımı tartışmalıdır. Tartışmanın merkezinde ise kurmaca bir tür olması bakımından romanda "tarihsel gerçeklere" ne derece bağlı kalınabileceği ya da bunun gerekli olup olmadığı yer alır. Ayrıca roman ile hatırat türü arasında kesin bir ayrıma gitmek çoğunlukla pek kolay değildir. Bir eserin bu iki türden hangisine daha yakın

[102] Mustafa Nihat Özön, **Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, s.371.
[103] Ahmet Metehan Şahin, "Tanzimat Dönemi Mektuplarında Kaygı ve Endişe", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2022, s. 59.
[104] Ömer Faruk Akün, **Namık Kemal'in Mektupları**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1972.
[105] Basiretçi Ali Efendi, **İstanbul Şehir Mektupları,** Haz. Nuri Sağlam, İstanbul, Sedir Yayınları, 2017.
[106] Ahmet Rasim, **Şehir Mektupları**, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 2018.

olduğuna karar vermek için öncelikle yazarın metni hangi türe dahil ettiğine dair bir açıklaması olup olmadığına bakılmalıdır. Eğer yazar tarafından yapılmış böyle bir açıklama yoksa; yazarın kendi hatıralarını ve düşüncelerini roman tekniğini kullanarak aktarmış olabileceği varsayımı üzerinde durulmalı ve metin bu bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Bir eserin roman veya hatırat türünden hangisine dahil edileceğini belirlemenin hassas bir mesele olduğunu belirten Ali Birinci, şu örneği vermiştir:

> "*Celal Akyürek, açıkça roman olarak isimlendirdiği kitabının (Bir Adam ve Dört Devir, İstanbul, 1944, s. 231) "Birkaç Söz" başlıklı takdiminde "Diş doktoru Arif Bey, İstibdat, Meşrutiyet, Umumi Harp, Mütareke, Milli Mücadele ve Cumhuriyet devirlerini yaşamıştı. Onun altmış üç senelik hayatının esaslı çizgilerini kudretim yettiği kadar bu eserlerimde belirtmeye çalıştım" (s. 5) dedikten sonra sonuncu sayfasında (s. 231) mevzûa bir kere daha dikkati çekmektedir: "Ben bu eseri ne bir roman, ne bir hikaye, ne de felsefi bir eser hatta bir tezi müdafaa etmek için yazmadım. Bu eser hakiki hayattan alınmış, hemen hemen esas çizgilerine hiç dokunulmamış vakaların kâğıt üzerine geçirilmiş bir kopyasıdır."*"[107]

Bu çalışmada başvurulan kaynaklardan bazıları, bibliyografyalara roman olarak girmiş ancak konusu itibariyle doğrudan İstanbul'da geçen aile içi ilişkileri, mahalleliler arası ilişkileri ya da şehirdeki günlük yaşamı şekillendiren bazı ritüelleri konu edinmeleri ve İstanbul imgesinin oluşumuna katkıda bulunmaları bakımından değerlendirilmiştir. Örneğin; Ahmed Mithad Efendi'nin 18. ve 19. Yüzyıllardaki İstanbul hayatını gerçekçi bir dille aktardığı eserlerinden olan *Yeniçeriler*[108]'de; askeri ocağın son yıllarındaki çalkantılı günleri, Tophane ve Galata meyhaneleri ile buralardaki kabadayı yeniçerilerin tüm özellikleri anlatılmıştır. *Karnaval*[109] adlı eserde ise Beyoğlu çevresinde yaşayan Hıristiyanların büyük perhiz öncesi dini bir bayramı nasıl yaşadıkları tüm detaylarıyla anlatılmaktadır. Otobiyografik roman türünün bir örneği olarak ise Yorgos Theotokas'ın 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da geçen çocukluk yıllarını anlattığı *Leonis* adlı romana

[107] Ali Birinci, **Tarihin Kara Kitabı**, Ankara, Hitabevi Yayınları, 2014, s. 50.
[108] Ahmed Mithad Efendi, **Yeniçeriler,** İstanbul, Muharririn Zâtına Mahsûs Matbaa, 1871; Y.b. Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1942.
[109] Ahmed Mithad Efendi, **Karnaval**, İstanbul, Tercümân-ı Hakikat Matbaası, 1881; Y.b., Haz. Kâzım Yetiş, Ankara, TDK Yayınlan, 2000.

değinilmiştir.[110] Ayrıca Semiha Ayverdi'nin esasen İstanbul'a dair tanıklıklarına ve gözlemlerine dayanan üç romanı; *İbrahim Efendi Konağı*, *Bağbozumu*, *Küplücedeki Köşk* de bu çalışmada yararlanılacak eserlerdir.

Şair Ahmet Haşim'in ise deneme türündeki yazılarında doğrudan İstanbul'daki yaşantıya dair düşüncelerini paylaştığı görülmektedir. Örneğin; Haşim, İstanbul'da bahar bayramına dair şöyle der: "*Çocukluğumda gördüğüm baharlardan bugün hatırımda kalan hayâl, yeşil, kırmızı, sarı şalvarlar giymiş, şarkı söyleyen ve el çırpan bir alay genç kız içinde, tahta zurnasını çalıp, bu musikînin vahşi kahkahaları andıran yeknesak akisleriyle yeşil vadileri uzun uzun inleten genç bir çingenedir. Heyhat! Dün Kâğıthane Deresi'nde aksisedaya hâkim yalnız bozuk fonoğraf sesleri idi.*"[111] İstanbul'daki değişimi mimari açıdan da değerlendiren Haşim, 1928'de kaleme aldığı "Yeni İstanbul" başlıklı yazısında Fatih, Hırka-i Şerif ve Karagümrük taraflarındaki yangın felaketi sonrasında yapılanları şöyle yorumlar:

> "*Yangın mıntıkasında açılan bulvarların her iki tarafında birbiri ardınca yapılmakta olan küçük, üslupsuz, nizamsız binalar, bir yeni çirkin İstanbul'un çekirdeğini teşkil ediyor. Mimarî eserler, fazla çirkinliğe, fazla garabete gelmez. Gülünç bir resme bakmamak, fena bir şiiri veya ahenksiz bir musikiyi dinlememek suretiyle bunların zararlı tesirlerinden ruhumuzu koruyabiliriz; fakat fena mimarın eserinden sakınmak kolay bir iş değildir. Âciz bir muhayyile, fakir bir ruh, yol ortasına dikilmiş taştan koca bir şekil halini, alınca, bütün bir şehrin manevî sıhhatini, nesillerce, bozmak kudretinde bir tehlike olur.*"[112]

Sonuç olarak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin yaşanmasının ardından, bir imparatorluk başkentinden Cumhuriyet'in ilk metropolüne dönüşecek olan İstanbul'a dair imgelerin toplumsal hafızadaki yansımalarına odaklanan bu tez, referans olarak başvurulan hatırat, roman ya da deneme türündeki çeşitli edebi kaynaklarda "gerçeklik"

---

[110] Yorgos Theotokas, **Leonis: Bir Dünyanın Merkezindeki Şehir İstanbul 1914-1922**, İstanbul, İstos Yayınları, 2013

[111] Ahmet Haşim, "Çingene", **Üç Eser**, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 18.

[112] Haşim, "Yeni İstanbul", **a.g.e.**, s. 26-27.

ile “kurmaca” olanın nasıl yapılandırıldığının yorumlanması gerektiği hususunu da göz önünde bulundurmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

GEÇ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İSTANBUL

2.1. Giriş

İstanbul'un uzun ve karmaşık tarihinin her aşamasına değinmek bu çalışmanın kapsamı açısından mümkün değildir. Çalışmanın bu bölümünde, İstanbul'un nasıl kurulduğu, hangi işlevlere sahip olduğu ve şehri özgün kılan nitelikleri üzerinde dururken tarihsel olduğu kadar coğrafi ve mekânsal bir değerlendirme de yapmaya çalışacağım. Böylece hem küresel ölçekteki İstanbul imajına hem de İstanbul'un gündelik yaşam dinamiklerine ve bunların değişimine dair genel bir çerçeve çizmeyi deneyeceğim.

Diğer kentlerle kıyaslandığında İstanbul tarihi boyunca hem siyasi, iktisadi ve kültürel açılardan bir merkez konumunda olmasından hem de coğrafi konumu ve büyüklüğü bakımından ayrıcalıklı bir kenttir. İstanbul tarihi hakkında çalışan Doğan Kuban, İstanbul Nâzım Plan Bürosu için hazırladığı bir raporda, İstanbul'un ayırt edici niteliklerini şu şekilde özetler:

> *"İstanbul'u kuran Megaralı Grekler, şüphesiz yerleştikleri sitin dünya şehri olmağa elverişli bir coğrafî niteliğe sahip olduğunu düşünmemişlerdi. Bu eski Grek kolonisinin evrensel şehir statüsüne erişmesi coğrafî olduğu kadar tarihî olasılıkların sınırları içinde düşünülmelidir. Şehirler kendilerinden önce var olan bir dünya strüktürünün verileri içinde meydana geliyor, fakat bir kere meydana geldikten sonra, o verilerin niteliğini değiştiriyorlar. Çevre ile insan yapısı arasındaki geniş ekolojik ilişkilerin açıklanmasında, kavranamayan veya analizi yapılamayan faktörler başlangıçta kavrananlar kadar önemli olmuş olabilir.*
>
> *İstanbul'un yerleştiği coğrafî sitin en önemli özellikleri, çok kere tekrarlandığı gibi Step Dünyası ile Akdeniz çevresinin ticaret ilişkilerini sağlayan bir su yolu üzerinde, açık deniz dalgalarından müteessir olmayan Haliç (Keras) gibi bir limana sahip olması ve Balkanlarla Ön Asya arasında kolay aşılabilen bir köprü ödevi görmesi olmuştur. Denizden gelenlerin kuracakları bir koloni için, denizle*

ilişkiyi savunmayla en iyi kombine eden topoğrafik verileri de buna ekleyebiliriz." [113]

İstanbul'un eşsiz ve benzersiz olarak tanımlanması, coğrafi konumunun avantajlarından olduğu kadar dezavantajlarından da kaynaklanmaktadır. Braudel'in sıkça başvurduğu Fransız Bölge Bilim Okulu'na (*Vidal De la Brush*) göre, Avrupa yerleşim sisteminde iki tip kent vardır; Batı Avrupa kentleri ve Güneydoğu Avrupa kentleri. Batı Avrupa kentleri genellikle ovalara ve ovadan geçen nehir kıyılarına kurulmuştur. Bu nehir hem şehrin su ihtiyacını karşılar hem de beslenmeyle ilgili dağıtım işlerine imkân tanır. Güneydoğu Avrupa kentleri ise daha çok dağların yamaçlarına kurulur ve düzensiz iklim koşullarının olumsuz etkilerine rağmen dağlar kentlerin su deposu işlevini görür. Kentlerin devamlılığı da başlıca üç işlev olarak sıralanan savunma, ticaret ve iaşenin sağlanmasına bağlıdır. İstanbul, Avrupa'daki iki kent tipine de benzememektedir. Fakat İstanbul'u eşsiz ve benzersiz yapan en önemli mesele savunma, ticaret ve özellikle iaşe ile ilgili sorunların üstesinden gelmenin bir yolunun daima bulunabilmiş olmasıdır. İstanbul'un kent tarihi esasen bu sorunlarla baş etmenin de tarihidir ve kentin anıtsal mimarisi bu türden bir tarihsel coğrafi perspektif içerisinde gelişmiştir.[114]

İstanbul geleneksel şehir yapısının ve karakteristik öğelerinin temelinde Yunan, Bizans, Roma medeniyetleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun günümüze kadar ulaşan izleri vardır. Bu izler, her emperyal başkentte olduğu gibi, imparatorluğun ihtişamını simgeleyen büyük anıt yapılarla günümüze kadar ulaşmıştır. Aslında İstanbul tarihinin daha eskiye, prehistorik döneme dek uzandığı bilinmekle beraber, bu dönemin İstanbul'una dair neredeyse hiç iz bulunmaz; çünkü tarihi dönemlerde oluşan onlarca metre kalınlığındaki dolgular, İstanbul'un ilk dönemlerine ait izleri kolayca ulaşılamayacak şekilde derinlere gömmüştür. Bu nedenle, İstanbul'un geçmişi ilk bakışta

[113] Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", **Mimarlık Dergisi**, No: 5, 1970, s.26.
[114]Murat Güvenç, "İstanbul'un Gelişimi ve Sosyal Coğrafyası", (30 Temmuz 2018), https://www.youtube.com/watch?v=TL9FoGb33nY (20.03.2017)

yalnızca anıt yapılardan ibaret ve simgesel bir geçmiş olarak gözükebilir.[115] Ancak Kuban'ın da ifade ettiği üzere "tarihi serüveni Yunan efsaneleriyle başlayan ve daha çok Konstantinopolis ve İstanbul adıyla bilinen kent, 1680 yıllık destansı bir fiziksel varlıktır."[116]

Özellikle geç Orta Çağ döneminden Sanayi Devrimi dönemine kadar çok parlak bir dönem yaşayan İstanbul, Amerika kıtasının keşfedilmesinin ardından hemen hemen bütün Akdeniz bölgesi kentleri gibi ekonomik önemini giderek kaybetmeye başlar ve bir tür yavaş sönümlenme yaşar.[117] Ancak birçok Akdeniz kentinin aksine hiçbir zaman tamamen sönmeyen İstanbul, Avrupa'daki başkentlerin de gelişme dönemi olarak bilinen 19. yüzyıl boyunca hem kültürel hem fiziksel olarak Avrupa etkisine açık hale gelir. Bu kültürel ve fiziksel etkinin özellikle İstanbul'da görünür hale gelmesinin ilk aşamasını, Osmanlı ekonomisinde ve endüstri alanındaki gelişmeler ile yönetici elitlerin modernleşme çabaları oluşturur. Öncelikli olarak kökten yönetsel reformlar ve Tanzimat dönemi düzenlemeleriyle güçlü bir merkezi otorite geliştiren Osmanlı hükümdarları, imparatorluğun gücünün bir simgesi olarak payitaht İstanbul'un çağdaş bir görünüm kazanması için kent planlamasına dair kanun ve yönetmelikler konusunda Paris, Viyana, Roma gibi başkentleri örnek almışlardır.[118] Ayrıca Avrupa'dan aktarılan yeni eğitim sistemi, okuryazar kesimin yaşam tarzının yavaş yavaş Avrupa standartlarına göre değişmeye başlaması, hem idari kurumlardaki hem de ticaretin işleyiş biçimindeki değişiklikler sonucu yeni bina tiplerine ihtiyaç duyulmasıyla bankaların, apartmanların, tiyatroların, restoranların, modern okulların imparatorluk saraylarının, tramvay yollarının, tünelin yapılması ve vapur seferlerinin düzene sokulmasıyla birkaç on yıl içinde İstanbul'un manzarası tamamen değişmiştir. İstanbul'da yaşayan Avrupalıların talepleri,

---

[115] Mehmet Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemlerin İstanbul'u", **Bizantion'dan İstanbul'a: Bir Başkentin 8000 Yılı**, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, 2010, s. 36.

[116] Doğan Kuban, "Konstantinopolis-İstanbul'un Destansı Tarihi", **Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 yılı,** İstanbul, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, 2010, s. 18.

[117] Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I,** Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993, s. 59-61.

[118] Bu süreçte Birçok Osmanlı bürokratının öğrencilik döneminde veya elçilik döneminde bulunduğu Haussman dönemi Paris'inin özel bir yeri olduğu da belirtilmelidir. Bkz. Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 302.

nüfusun ve fiziksel büyümenin sonucu oluşan baskılar ile toplumun tüketim ve eğlence alışkanlıklarındaki değişim de bazı yeni bina tiplerine ve mekânlara olan gereksinimin nedenlerindendir.[119] Bu süreçte modern kent tasarımı ilkelerine uygun tek tip bir kent dokusu yaratmak hedeflenmiş; ancak bu hedef, sadece belli sektörlerden beslenen Osmanlı ekonomisinin gücünü aşmıştır. Yine de 20. yüzyıl başlarında yeni bina tipleri, kent merkezinin genişlemesi ve işlevlerinin çeşitlenmesi, kent içi ulaşımın toplu taşıma araçlarıyla sağlanmaya başlaması, yeni toplumsal sınıfların oluşumuna paralel olarak mahallelerdeki geleneksel "millet esaslı tabakalaşma"nın yanı sıra, "sınıf esaslı tabakalaşma"nın da görülmesi gibi çok önemli bazı dönüşümler gerçekleşir.[120]

Literatüre bakıldığında; "Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının yaşandığı 20. yüzyıl, İstanbul için de toplumsal ve mekânsal parçalanmanın ve bu parçalanmanın silinmeyecek izlerinin yüzyılıdır".[121] Bu çalışmada 23 Temmuz 1908 tarihinde başlatılan süreç; suikastlar, sürgünler, zorunlu göçler, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul'un işgali, mütareke gibi önemli siyasi, iktisadi ve toplumsal olaylara sahne olmuştur. Tüm bu olayların İstanbul kent mekânındaki dönüşüme etkisiyle beraber dönemin Osmanlı İstanbul'u imgesini biçimlendiren başlıca unsurlar; İstanbul'un coğrafi konumu, tarihsel mirası, başkent kimliği ile liman kenti, İslam kenti, Doğu kenti, ihtişamlı/görkemli kent veya törenler şehri olarak betimlenmesi ve emperyal veya kozmopolit karakteristiği olarak sıralanabilir.

2.2. Osmanlı İstanbul'u İmgesine Tematik Bir Bakış Denemesi

Kentsel kimlik, kentin sahip olduğu doğal çevredeki yerin topoğrafya, iklim, su öğesi, toprak yapısı ve bitki örtüsü gibi özellikleriyle ilişkili olduğu kadar insan ilişkileri ve insanın çevresiyle etkileşimiyle de ilişkilidir. *Kent imgesi* ise "*tasarı, düzenlenişi,*

[119] Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 454-455.
[120] Fatma Müge Göcek, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.
[121] Çağlar Keyder, **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, İstanbul, Metis Yayınları, 2006.

görünümü ve yapılarının tasarı özellikleriyle, bir kentin insanda bıraktığı izlenim"[122] şeklinde tanımlanabilir. Bu tanım, önceki bölümlerde bahsi geçen modernizm ve modernleşme tanımlarının birbirinden ayrıldığı noktaya benzeyen bir biçimde "mekân tasarıları" ve "bu mekân tasarılarının insanlar tarafından algılanışı" olmak üzere iki unsurun varlığına işaret etmektedir.[123] Özdemir'in ifade ettiği haliyle de "*kent imgesi doğal, tarihi ve kültürel kent belleğinden beslenilerek tasarlanan yeni somut ya da soyut yaratmalar/görüntülerdir.*"[124] Kentsel imge çeşitli şekillerde açıklanmasına rağmen, genellikle Kevin Lynch'in çalışması ile anılır. Sınırlar, bölgeler, yollar, odaklar ve nirengi noktaları olmak üzere beş öğe üzerinde duran Lynch kentin imgesini tanımlarken şu ifadeleri kullanır:

> "*Bir kentteki hareketli elemanlar, özellikle de insanlar ve onların faaliyetleri, sabit fiziksel bölümler kadar önemlidir. Biz bu gösterinin izleyicileri olarak kalmayız, kendimiz de onun bir parçasıyızdır, öteki katılımcılarla birlikte sahnede yer alırız. Çoğu kez kenti algılamamız süreklilik göstermez; kısmi, bölük pürçük olur daha çok, dikkatimizi çeken başka şeylerle bölünür. Hemen hemen bütün duyularımız devrededir, kentin imgesi de bütün bunların bir bileşimidir.*"[125]

Lynch'in bu ifadesinden yola çıkarak doğrudan "Eski İstanbul"u anlatmak amacıyla yazılmış bazı köşe yazılarında veya kitaplarda sıkça tekrarlanan ve hafızayı kurucu nitelikteki mekânlar, mekân elemanları ile mekânın anlamını kuvvetlendiren bazı unsurlar göze çarpmaktadır. 1900'lü yılların başındaki İstanbul'u hatıralarındaki "eski İstanbul" olarak yazanların sıklıkla hatırladıkları mekânlar ve mekâna dair başlıca unsurlar; Suriçi, Eminönü, Fatih, Haliç (Altın Boynuz), Galata, Pera, Fener, Tarabya, Göksu gibi bazı semtler, saraylar ve elçilikler gibi resmi yapılar, Galata Köprüsü, Unkapanı Köprüsü gibi yapılar, başta camiler olmak üzere çeşitli dini yapılar ve

[122] Ruşen Keleş, **Kent Bilim Terimleri Sözlüğü,** Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, s. 69-70.
[123] Seda Bilen Seheroğlu ve Gökhan Göktürk, "Kent imgesi ekran ilişkisi: Üsküdar örneği", **6. Üsküdar Sempozyumu Kitabı**, C. I, 2008, s. 599-608. (Çevrimiçi) www.uskudarsempozyumu.org, 6 Ocak 2023.
[124] Nebi Özdemir,"Kentlerin gezgin imgeleri veya kent imgeleri giydirilen otobüsler", **Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi**, C. XII, No: 89, 2011.
[125] Kevin Lynch, "Çevrenin İmgesi", Çev. İ. Özdemir, **Cogito**, No: 8, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 153.

mezarlıklar, eğitim yapıları, dönemin önemli ulaşım elemanları olan kayıklar, atlı tramvay, tünel, Bağdat Demiryolu, bazı caddeler, meydanlar ile çeşmeler ve hamamlar gibi bazı su yapıları, dönemin eğlence ve kültür yapıları olarak sıralanabilecek mesire yerleri, çayırlar, kahvehaneler, çarşı ve dükkanlar gibi ticaret yapıları ve konutlar olarak sıralanabilir. Kamusal alanda sıklıkla görülen ve hatıralara yansıyan tulumbacılar, bekçiler, itfaiye elemanları, arzuhalciler, hamallar, ayakkabı boyacıları, at arabacıları, kayıkçı esnafı, berberler, sokak satıcıları, dilenciler, kopuklar, kabadayılar ve külhanbeylerinden de söz edilmektedir. Mekândaki önemli kamusal olaylar; Cuma selamlığı, Sürre Alayı, Hıdırellez kutlamaları, Muharremin Onu gibi bazı dini ritüeller, Ramazan ayı etkinlikleri ve bayramlar, düğünler gibi bazı özel günlerdir. Ayrıca İstanbul'un sokak köpeklerinden mutlaka bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra deprem gibi önemli doğa olaylarına ve İstanbul'da çok yaşanan yangınlara da hatıralarda yer verilmiştir.

2.2.1. İstanbul'un Adları

Günümüzde, adı her yerde İstanbul olarak bilinen kent, 20. yüzyıl başlarına kadar farklı siyasal ve kültürel gerekçelerle çeşitli adlarla anılmıştır. Farklı tarihî ve kültürel katmanları bir arada barındıran İstanbul gibi bir şehrin anlaşılmasında hiç şüphesiz, o şehre tarih boyunca atfedilen isimler ile bunların şehre veriliş amaçları ve/veya değiştirilme sebepleri de önemli bir yer tutar. İstanbul'un farklı adlarını, Cemal Kafadar'ın ifade ettiği şekliyle "*Osmanlı toplumunun değişik unsurlarının "biz" olma hallerinin, bir yer'e (köy, kasaba, şehir, yöre, il diyar, vatan…) aidiyetlerini yaşama ve ifade etme biçimlerinin tarihi*"[126] olarak değerlendirmek de mümkündür.

Şehrin en eski ismi olarak bilinen "Bizantion" ismi, Yunan döneminden beri bilinen kaynaklarda İstanbul'un ilk kurucusu olarak gösterilen Byzas'dan gelmektedir.[127] Mitolojik anlatılara göre "Byzas", "Keroessa" ile "Poseidon"un oğludur ve doğduğu yerde

[126] Cemal Kafadar, **Kendine Ait Bir Roma**, İstanbul, Metis Yayınları, 2017, s.12.
[127] Stefanos Yerasimos, **Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri,** İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 63.

kurduğu şehrin tanrısal ya da yarı tanrısal bir kimliği olduğundan söz edilir.[128] M.Ö. 193-196 yılları arasında Roma İmparatorluğu bu coğrafyaya hakim olduğunda, Septimus Severus kenti oğlunun adıyla "Augusta Antonina" olarak adlandırmıştır.[129] Roma İmparatorluğu'nun devamlılığı açısından doğuda ikinci bir merkezi gerekli gören Constantin zamanında idari merkez olarak seçilen şehir, *Secunda Roma* (*İkinci Roma*) veya *Nova Roma* (*Yeni Roma*) olarak adlandırılır ve halka da "Romaio" denir.[130] Doğan Kuban, bu dönemi şu şekilde özetler:

> "*Hıristiyan Roma'nın yeni başkentinin kuruluş tarihi 11 Mayıs 330'dur. Surlar, iki senato binası, Severus'un hipodromunun büyütülmesi, forumlar, revaklı yollar, büyük saray, hamamlar, kiliseler, limanlar Eski Roma'nın geleneği içinde yapılmış, yeni kent, Roma gibi 14 bölgeye ayrılmış ve hiç benzemediği halde, sur içi platosundaki yükseltiler yedi Roma tepesine benzetilmişti. Kentin belli başlı noktalarını süslemek için imparatorluğun dört bir köşesinden özellikle Helenistik çağ heykelleri getirilmişti. Sonradan Osmanlı sultanlarının imar etkinliklerinde de tanık olduğumuz gibi, bütün imparatorluk yeni başkent için seferber edilmişti.*"[131]

Bu süreçte halk arasında "Constantin'in şehri" anlamındaki "Constantinopolis" adı ya da kısaca şehir anlamındaki "polis" kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Semavi Eyice'nin ifade ettiği şekliyle; "*o dönemin ölçülerine göre en büyük ve en medeni şehir olarak kabul edilir ki, sadece şehir olarak adlandırılmaktadır*." [132] İslâmî kaynaklarda rastlanan "Rûmiyyetü'l-kübrâ", "Taht-ı Rûm", "Gulgule-i Rûm" gibi adların ise "Nova Roma"dan türetildiği düşünülmektedir.[133]

4. yüzyıl sonlarında İmparator I. Theodosius zamanında, Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca da şehir, Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olarak kalmıştır. Bilinen en yaygın açıklama, İstanbul adının kentin Bizanslı sakinleri tarafından 10. yüzyıldan beri

---

[128] Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1989, s. 187.
[129] "Tarihin Kavşak Noktası: İstanbul Adları", **Kıtaların, Denizlerin, Yolların, Tacirlerin Buluştuğu Kent,** İstanbul, İstanbul Ticaret Odası ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997, s. 11-12.
[130] **A.g.e.**
[131] Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, s. 21.
[132] Semavi Eyice, "Bizans İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na İstanbul", **Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyum Bildiriler**, İstanbul, Şan Matbaacılık, 2011, s. 19.
[133] Halil İnalcık, "İstanbul maddesi", **İslam Ansiklopedisi,** C. V, No: 2, İstanbul, 1967, s. 1142-1144. (Çevrimiçi) www.islamansiklopedisi.org.tr, 16 Şubat 2023.

kullanılmakta olan ve Grekçe'de "kentte" anlamındaki "*eis tin polin*" kelimesinden geldiği şeklindedir.[134] Esasen Bizans adının da 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle tarihçiler tarafından kullanılan bir ad olduğunu ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun kendisini Roma İmparatorluğu, halkını da "Romaios" olarak nitelediğini hatırlatmak gerekir.[135] Aynı sözcükten türetildiği düşünülen "Rumî" veya "Rum" ifadesi ise Bizans'a mensup, Bizanslı anlamına geldiği gibi İslâm topraklarında yaşayan tüm Hıristiyan Ortodoks nüfus için kullanılan bir ad olmuştur.[136]

Bazı belgelerde rastlanan "İslambol" adının ise bir kelime oyunu yoluyla kentin İslami karakterine referans vermek üzere kullanıldığı düşünülmektedir.[137] Ancak Osmanlılar, 20. yüzyıla kadar İstanbul adıyla beraber "Kostantıniyye", "Stanpolis", "Dersaadet", "Âsitâne" gibi çeşitli adları bir arada kullanmanın yanı sıra "pâyitaht-ı saltanat", "makarr-ı saltanat" ve "dârülhilâfe" gibi unvanlar ile "dârünnasr" ve "medînetü'l-muvahhidîn" gibi nitelemeleri de kullanmışlardır. Jack Deleon, *Bir Tutam İstanbul* adlı kitabında, Osmanlı dönemindeki İstanbul'un adlarını şu şekilde sıralamıştır: "Kostantıniyye (Mahmiye-i Kostantıniyye), Darüssade (Darüssaadet, Dersaadet), Deraliye (Darüddevleti Aliyye-i Osmaniyye), Darüssaltanat (Darüssaltanat-ü Seniyye-i Osmaniyye), Asitane (Asitane-i Saadet, Asitane-i Aliyye), İslambol (İstambol, İstanbul)"[138]

Bu unvanlar ve sıfatlar, çoğunlukla kentin Osmanlı egemenliğinin merkezi olmasından dolayı ve geleneksel olarak iktidarın ideolojik kaynağını teşkil eden adalet olgusuyla ilişkilendirilmesinden kaynaklıdır.[139] Şehir Osmanlı İmparatorluğu idaresine girdikten sonra, yalnızca fonetik değişime uğrayan Kostantiniyye adının resmî olarak sürdürülmesi, padişahların Fâtih Sultan Mehmet'ten başlayarak 16. yüzyıla kadar kayser

[134] Kelimenin etimolojisiyle ilgili makale için bkz. H. Berberian, "Stanbol (İstanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair Bir Deneme", **İktisat Tarihi Dergisi,** C. VI, No: 9, 1954, s. 187-192.
[135] Eyice, **Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyum Bildiriler**, s. 20; Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, s. 67-68.
[136] Casim Avcı, **İslâm-Bizans İlişkileri**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2003, s.17.
[137] Zeynep Çelik, **Değişen İstanbul**, Çev. Selim Deringil, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 20.
[138] Jack Deleon, **Bir Tutam İstanbul**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1993, s. 16.
[139] Halil İnalcık, **İslam Ansiklopedisi,** s. 1142-1144.

ve hatta "diyar-ı Rum kayseri" unvanını benimsemeleri açısından da önemli görülmektedir.

Uğur Tanyeli, İstanbul'un farklı adlarını şu şekilde yorumlar:

> "*Her biriyle bir başka göndermeler takımının gündeme geldiği bir adlar ve anlamlar dünyası inşa edildi. Üstelik, retrospektif nitelikte değil, eşzamanlı olarak geçerli bir toponimiler ve anlamlar dünyasıydı burada kurulan. Hiç kuşku yok ki, İslambol diyen için kentin İslami kimliği ön plandaydı. Dersaadet (mutluluk kapısı) demeyi yeğleyenler, kentin Osmanlı egemenliğinin merkezi olma niteliğine vurgu yapıyorlardı. Kostantiniyye, Osmanlı merkezi yönetiminin önemsediği bir siyasal sürekliliğe işaret ediyordu. Constantinopolis kullanımı, Ortodoks ve Rum (ya da daha genel anlamda Hıristiyan) bir kent tahayyülünü yansıtıyordu. Bu adlara Doğu Avrupa ve Yakındoğu'da geçerli bir dizi farklı adı da eklemek gerekir. Bu adların hepsi de Doğu Akdeniz havzasında bir zamanlar çok üyesi olan bir kozmopolit yerleşmeler ailesinin en büyük kentini anlatıyordu*."[140]

Philip Mansel, *Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir* kitabında; "*Konstantiniyye'nin dünyaya başlıca mirası; katı, ulusal, kültürel, toplumsal ve dinsel sınırları göz ardı eden bir başkent olarak rolü ve örnek oluşturmasıydı. Orada birbirinden farklı kimlikler doğal karşılanırdı.*" demiştir.[141] Bu ifadeye tamamen katılmak mümkün değildir. İstanbul'da farklı kimliklerin doğal karşılanmasını belirleyen belli başlı dinamiklerden ve özellikle de şehir hayatında belirleyici olan kıstasın millet ayrımından ziyade meslek ve sınıf ayrımı olduğundan mutlaka söz etmek gerekir. Elbette şehrin İmparatorluk zamanından kalan çok kültürlü ve çok dilli yapısı bir anda yok olmamıştır; ancak, ulus devletler çağına gelindiğinde, coğrafyanın belirli bir kimlikle özdeşleştirilmesi meselesi ciddi şekilde önem kazanmıştır. Lehçeler, ağızlar, yöresel ve etnik kültürel farklar gibi kimlik gösteren birçok unsur, merkezi eğitim ve benzeri çeşitli yöntemlerle silinirken; yeni ve muhayyel bir ulusal kültür inşa etmeye girişilmiştir.

[140] Uğur Tanyeli, "İstanbullaşmak", **İstanbullaşmak: Olgular Sorunsallar Metaforlar**, Haz. Pelin Derviş, Bülent Tanju, Uğur Tanyeli, İstanbul, Garanti Galeri, 2008, s.176.
[141] Philip Mansel, **Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924**, Çev. Şerif Erol, İstanbul, Everest Yayınları, 2008, s. 560.

Yunan yazar Yorgos Theotokas'ın 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da geçirdiği çocukluğuna ait anılarını romana dönüştürdüğü *Leonis* adlı eser, esasen milli kimlik oluşturmak üzere harekete geçen halkların gündelik hayatı ve şehri nasıl şekillendirdiğini anlatmaktadır. Romanda, yazarın yani hikâyenin merkezindeki çocuk Leonis'in hayatındaki en önemli mekânlardan olan Taksim Bahçesi, adeta Rum toplumunun küçük ölçekte bir modeli olarak gösterilmiştir. Ancak kitapta Rum kelimesinin hemen hemen hiç kullanılmaması, Leonis'in kendisini Yunan olarak tanımlamaması ve İstanbul'un Rum sakinlerinin kent için yalnızca "Konstantinupoli", "Poli" ya da "Yeditepe" kelimelerini kullanmaları dikkat çekmektedir.[142] Bu nüanslar, kimlik ve aidiyet bildiren kavramların içinin nasıl farklı şekillerde doldurulabileceğine dair bir fikir vermektedir.

"Türkçe olmayan" yer adlarının Türkçeleştirilmesi fikrinin ilk olarak 1913-1916 yılları arasında ve Enver Paşa öncülüğünde gündeme geldiğini belirten Nişanyan, Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonraki durumu şu şekilde izah etmiştir:

> "*Cumhuriyet'in ilk yıllarında "Türkçeleştirme" fikri ideolojik düzeyde ilgi ve destek görmeye devam ettiyse de pratikte –tekil örnekler dışında– önemli bir adım atılmadı. Daha çok Türk Ocakları ve Halkevleri cihetinden gelen baskılara karşı siyasi liderlik çoğu zaman temkinli bir duruş sergiledi. Atatürk'ün hayatının son yıllarında Doğu'daki il adlarını Türkçeleştirme yönünde birkaç gösterişli hamle yapıldı; ancak İsmet İnönü döneminde hemen hemen hiç yer adı değişikliğine gidilmedi.*"[143]

Bu bilgiye ilaveten, 1920'lerin sonuna doğru, İstanbul Postanesi'nin Konstantinopolis'e yollanan mektupları geri çevirmeye ve sadece İstanbul adını kabul etmeye başladığını belirtmek gerekir. Hatta tüm yabancı şirketler ve elçilikler de bu

[142] Theotokas, **Leonis: Bir Dünyanın Merkezindeki Şehir İstanbul 1914-1922**, s. 15-45.

[143] Sonradan Türkiye'ye katılan Artvin'deki tüm köy adları 1925'te, Hatay'dakiler 1938'de Türkçeleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde 1960'a kadar topluca Türkçeleştirme vakaları bu iki yerle sınırlıdır. Ancak 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Türkçeleştirme adeta bir devlet politikasına dönüşmüştür. Bkz. Sevan Nişanyan, **Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Değiştirilen Yeradları**, İstanbul, TESEV, 2011, s. 13.

konuda uyarılmıştır.[144] Mantran da 1932'den itibaren şehrin adlarından sadece Türkçe olanın resmen kabul edildiğini ve diğerlerinin yasaklandığını yazmıştır.[145] 1932 ve 1933 yıllarında ABD'nin Ankara Büyükelçisi olan Charles H. Sherrill, anılarını aktardığı kitabının "Constantinople Değil İstanbul" başlıklı kısmında şunları yazmıştır:

> "*Oslo nasıl Christiania adını, Leningrad Sen Petersburg adını, New York ise New Amsterdam adını kesin olarak silip süpürmüşse, İstanbul adı da Constantinople adını öylece ortadan kaldırmıştır artık. 3 Ocak 1929 da Türkiye'nin posta telgraf ve telefon genel müdürü, merkezi İsviçre'nin Bern şehrinde bulunan Uluslararası Posta, Telgraf ve Telefon Teşkilâtına bir mektup yazarak, bundan sonra Constantinople yerine İstanbul adının kullanılması gerektiğini resmen bildirmiştir.*"[146]

İstanbul adının günümüzde taşıdığı anlam ve öneme dair açıklayıcı ve manidar bir örnek ise kendisini "köklü İstanbullu" olarak tanımlayan, gazeteci ve roman yazarı Cem Atabeyoğlu'nun, eski İstanbul'u anlatmak üzere 2001'de yazdığı *Bir İstanbul Vardı* kitabının giriş kısmındaki şu cümlelerdir: "*Yok olan yalnız İstanbul'un dillere destan doğal güzellikleri değil. İstanbul, en az onlar kadar önemli olan özelliklerini de yitirdi bugün. Ama hala İstanbul adını taşıyor…*"[147]

Yer adları bilimi (toponimi) literatüründe, yer adlarının yerel kimliğin bir unsuru ve kültür mirası olarak kabul edilmesi[148] ile paralellik gösteren bir biçimde, İstanbul adı ile etimolojik açıdan eş anlamlı olduğu bilinen Konstantinopolis adı, zamanla ve yaşananların etkisiyle yabancı sayılmış hatta ideolojik tepkilere konu olmuştur. Sonuç olarak, İstanbul'un adlarının geçmişte yaşamış insanların kimlik ve aidiyet bildiren kavramların içini nasıl farklı şekillerde doldurduklarına ve sürekli dönüştürdüklerine dair önemli bir örnek teşkil ettiği aşikardır. Bu örnek, günümüzde genellikle birçok şeyi inşa

---

[144] Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw**, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and RepubliC. The Rise of Modern Turkey**, **1808-1975**, Cambridge University Press, 1977, s. 386.
[145] Robert Mantran, **İstanbul Tarihi**, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, İetişim Yayınları, 2005, s. 339.
[146] Charles H. Sherrill, **Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları: Mustafa Kemal I**, Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999, s. 16.
[147] Cem Atabeyoğlu, **Bir İstanbul Vardı**, İstanbul, Destek Yayınları, 2012, s. 10.
[148] Nişanyan, **Hayali Coğrafyalar**, s.35.

ve icat etmesiyle meşhur olan milliyetçiliğe dair duygu ve düşünce dünyasını oluşturan bazı unsurların sanıldığından çok daha uzun bir tarihi olduğuna dikkatimizi çekmesi bakımından da önemlidir.[149]

2.2.2. İstanbul'un Başkent Kimliği

İstanbul, modern öncesi dönemde idari merkez, modern dönemde ise başkent kimliği ile hafızalara kazınmış bir şehirdir. Burada idari merkez ve başkent ayrımı, Sanayi Devrimi öncesinde, işlevsel olarak bugün anladığımız anlamda başkentlerin söz konusu olmadığını hatırlamak açısından önemlidir. Literatürde genellikle "*Konstantinopolis'in kurulduğu 4. yüzyıldan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı 20. yüzyıl başlarına kadar bir Akdeniz havzası başkenti*"[150] olarak tanımlanan İstanbul'un Osmanlı dönemi boyunca da en önemli işlevi, daima idari kimliği ile ilgili olmuştur. İstanbul, yönetim merkezi olmadan önce de coğrafi konumuyla avantajlı bir yaşam alanıdır ancak şehrin sonraki dönemlerde artan önemi genellikle idari ve dini merkez olmasından dolayı mevcut potansiyellerinin siyasi güçle birleşmesine bağlanmaktadır.[151] Avrupa'da kurulan veya geliştirilen birçok imparatorluk başkenti gibi İstanbul da neredeyse tamamen devlet tarafından yaratılmıştır. Bu nedenle de en yaygın ve bilinen İstanbul imgesi, güç ifadesi araçlarına egemen olan saray ve çevresi tarafından üretilmiştir. Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente" başlıklı makalesinde tek bir İstanbul'dan söz etmenin imkânsızlığına ve öncelikle "egemen" İstanbul ile "sıradan" İstanbul arasındaki ayrımı anlamak gerektiğine dikkat çeker.[152] Bu ayrım azınlıkların İstanbul'u veya kadınların İstanbul'u olarak detaylandırılabileceği gibi İstanbul'u bir "Doğu kenti" olarak tecrübe eden yabancıların oryantalist imgelemleri olarak da çoğaltılabilir.

---

[149] Kafadar, **Kendine Ait Bir Roma**, s. 18.
[150] Çelik, **Değişen İstanbul**, s.1.
[151] Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007, s. 324.
[152] Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**, Haz. Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2000, s. 4.

Tarihi boyunca İstanbul'un idarî ve dinî merkez kimliği ile büyük inşa süreçleri paralel olarak ilerlediğinden devlet ve çevresi "egemen" İstanbul imajını yaratmakta çok etkin olmuştur. Örneğin Roma imparatoru Constantin, kenti başkent ilan ettikten sonra Senato ile diğer tüm kurumların buraya taşındığı ve kentte büyük bir inşa sürecinin başladığı bilinmektedir.[153] 1453 yılında şehri fetheden Osmanlı sultanı II. Mehmet döneminde de İstanbul benzer bir inşa faaliyeti ile beraber yönetim merkezi olmayı sürdürmüştür. Bu sürekliliği sağlayan en temel koşul yönetme işlevi olsa da kentin konumu, ekonomik ve tarihsel gelişim süreçleri gibi bazı diğer işlevleri de önemlidir. Sanayi devriminden önceki dönemde yönetim merkezi seçiminde etkili olan başlıca kriterler; kentin hem askeri savunma açısından hem de ticaret yollarının denetimi açısından stratejik konumda olması ve beslenme, su gibi temel ihtiyaçları karşılamaya elverişli olmasıdır.[154] Sanayi Devrimi sonrasında üretim ilişkilerinin gelişmesi ve emek ile sermaye arasındaki mücadeleler bu kriterleri değiştirecek ve çeşitlendirecektir. Ulus devletlerle birlikte başkentin tanımı ve işlevleri değişecek; planlanması ve mimarisi ise simgesel bir değer kazanacaktır.[155] Başka bir deyişle yeni toplum için yeni bir mekân arayışı doğrultusunda mevcut başkentlerin yerinin veya adının değiştirilmesi, yeni başkentlerin kurulması ve yeni bir başkentin imarının siyaseten kullanılması da giderek yaygınlaşacaktır.[156]

Konstantinopolis adıyla Doğu Roma İmparatorluğu devrinden itibaren ve resmi evraklarda kullanılan *Kostantiniyye* adıyla[157] Osmanlı İmparatorluğu devrinde idarî ve dinî bir merkez olarak varlığını sürdüren İstanbul, bunun gereklerini daima bir şekilde karşılamıştır. Özellikle coğrafi konumu ve doğal güzellikleri nedeniyle birçok devletin sahip olmak istediği İstanbul'un çok defa kuşatmalara ve işgallere maruz kalması, şehrin savunmasını daima öncelikli bir konuma yerleştirmiştir. John Freely, "*İstanbul'un ve*

[153] Robert Mantran, **İstanbul Tarihi**, s. 28.
[154] Jean Gottman, "Capital Cities", **Ekitiks,** No: 299, 1983, s. 240-247.
[155] Tayfun Çınar, **Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2004, s. 105.
[156] A.g.e.
[157] Avcı, **İslâm-Bizans İlişkileri**, s. 17

özellikle de uzun yıllar kent yönetiminin ikametgahı olan Sarayburnu bölgesinin, bir kâğıdın üzerinde silinip silinip yeniden yazılan yazıların belli belirsiz izlerini taşımasına benzer biçimde uzun bir geçmişin izlerini taşıdığını" belirtir.[158]

İstanbul, kurulduğu tarihten itibaren surlarla çevrilmiştir ve bu surlar, zaman içinde birkaç defa yıkılmışsa da her defasında genişletilerek yeniden yapılmıştır.[159] Ayrıca kenti ikiye ayıran Boğaz da savunma açısından doğal bir avantaj sağlamıştır. Diğer kentlerle kıyaslandığında, coğrafi konumu nedeniyle askeri savunmaya uygun olan kentler genellikle ticaret yapmaya pek uygun olmadığı halde, İstanbul hem Karadeniz'e açılan hem de bütün Güneydoğu Avrupa'nın dünya ticareti ile bağlantı kurmasını sağlayan bir geçit konumundadır. Bu coğrafi konumuna ilaveten İstanbul, "Altın Boynuz" olarak anılan Haliç gibi muazzam bir doğal limana sahip olması bakımından da ticarete son derece elverişlidir. İstanbul'a rakip olabilecek hiçbir kentte Haliç benzeri bir doğal liman bulunmaz. Mantran, Doğu Akdeniz'deki üç güvenli doğal limanı İzmir, Selanik ve İstanbul olarak sıralar; ancak İzmir ve Selanik'in, İstanbul'un sahip olduğu "geçit yeri" özelliğine sahip olmadığını belirtir.[160]

İstanbul her ne kadar ticari açıdan stratejik konumdaki bir liman kenti olsa da "liman kenti" tanımının İstanbul'un karmaşıklığını açıklamaya yetmediğini belirten Edhem Eldem, liman sözcüğünün Latince kökenindeki giriş, geçit ve kapı anlamları üzerinde durmayı daha anlamlı bulur.[161] Bu bakış açısı doğrultusunda, "Haliç ve Boğaz, İstanbul'un üç ayrı kara parçasına ayrılmasına neden olan bir doğal yol olarak kent belleğinde de önemli bir işaret noktasıdır".[162] Yüzyıllar boyunca, buraya yerleşen uygarlıklar, Haliç'in korunaklı bir liman olması, gemiler için yeterli derinlikte ve durgun olması gibi doğal özelliklerin gücünden yararlanmışlardır.[163] Ticarî limanım ve gemi üretim sanayinin konumlandığı bir deniz üssü olarak işlev gören Haliç'in bu özellikleri

[158] John Freely, **Saltanat Şehri İstanbul**, Çev. Lale Eren, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 26.
[159] Freely, **a.g.e.**
[160] Robert Mantran, **İstanbul Tarihi**, s. 18.
[161] Eldem**, Doğu ile Batı Arasındaki Osmanlı Kenti**, s. 6.
[162] A.g.e.
[163] A.g.e.

İstanbul'un kültürel yapısında ve kent imajında daima vurgulanmıştır.[164] Bu bölümde, İstanbul'un bazı özelliklerinin üzerinde durulmasının en önemli sebebi, başkent kavramının tanımı, ona yüklenen anlama ve zamana göre değişse de başkentlerin çoğunlukla başlıca özelliklerine göre, özellikle de siyasi ve ekonomik özelliklerinden dolayı önemli şehirler arasından seçilmesiyle ilişkilidir. İstanbul, bahsi geçen coğrafi, siyasi, ekonomik ve kültürel özellikleriyle bu türden bir başkent örneğidir.

Başkentlerin çoğunlukla siyasi ve ekonomik olarak en önemli şehirler arasından seçilmesinin yanı sıra, daha farklı kriterlerle seçilen başkentler de söz konusu olabilir.[165] Örneğin Hall, başkentleri yediye ayırmıştır: "*Çok Fonksiyonlu Başkent* türü, ülkedeki tüm faaliyetleri barındıran başkentlerdir ve Londra, Paris, Madrid, Tokyo gibi başkentler bu türe örnektir. İkinci olarak; *Dünya Çapında Başkentler*, siyasi ve ticari rolleriyle ulus ötesi nitelikteki Londra ve Tokyo gibi kentlerdir. Üçüncü olarak; *Siyasi Başkentler*, ekonomik ve kültürel özellikleriyle eski başkentle aynı kapasitede olmayan ama hükümetin merkezi olarak kurulmuş Bonn ve Washington gibi yeni başkentlerdir. Dördüncü olarak; hükümet merkezi olma niteliğini kaybetmiş ancak diğer rollerini sürdüren, örneğin St. Petersburg ve Rio de Janerio gibi başkentler, *Eski Başkentler* olarak adlandırılabilir. Beşinci olarak *Eski İmparatorluk Başkentleri* diye adlandırılan ve bazıları bugün de başkent olduğu halde eski imparatorluklarını yitirmiş; ancak, hala coğrafyalarının ekonomik ve kültürel başkenti olma niteliğini koruyan Londra, Madrid ve Paris gibi kentler söz konusudur. Altıncı tür başkentler, *Bölgesel Başkentler* olarak adlandırılan ve eskiden başkent olup günümüzde fiili olarak başkent olmadığı halde çevresi için bir tür merkez olma özelliğini koruyan Toronto, Münih, Montreal ve Sydney gibi kentlerdir. Son olarak ise *Süper Başkentler* denilen ulusal başkent olmasa da birçok uluslararası organizasyona ev

[164] **İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente**, Ed. Yavuz Köse, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 31-41.
[165] Çınar, **a.g.e.**, s. 84.

sahipliği yapan New York, Brüksel, Cenevre ve Roma gibi başkentler örnek verilmiştir."[166]

Sonuç olarak, sırasıyla Söğüt, Bursa, Edirne ve İstanbul'un başkent olarak seçildiği Osmanlı İmparatorluğu'nda tarihi seyir içerisinde en stratejik ve önemli yerin başkent olarak tercih edildiği görülmektedir. Bununla beraber, başkentin İstanbul haricinde bir yere taşınması tartışmalarının da ilk olarak imparatorluğun değişen sınırlarıyla ilişkili olarak ve güvenlik sorunu nedeniyle gündeme geldiği bilinmektedir. Özellikle 1876'daki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rus ordusunun İstanbul'un çok yakınındaki Yeşilköy'e kadar gelmesinin travmatik hatırası, İstanbul'un başkentlik statüsünün sorgulanmasıyla ilgili bir tür dönüm noktasıdır. Bu dönemde, İstanbul'un başkentlik statüsüyle ilgili olarak 1897 yılında görüş bildiren Von Der Goltz Paşa'nın düşünceleri şu şekilde aktarılmıştır: "*Osmanlı İmparatorluğu'nu köklü reformlarla kurtarmak isteyecek bir büyük hükümdarın, başkenti Türkçe ile Arapçanın sınırı üzerinde bir yere, mesela Konya'ya veya Kayseri'ye hatta belki de daha güneye bir yere nakletmesi gerekecektir.*"[167]

Bu dönemde, Türk basını ise çoğunlukla Goltz Paşa'nın görüşlerinin aksine İstanbul'un başkent olarak kalması yönünde görüşlere yer vermektedir. Ancak daha sonra Balkan Savaşı yılları ve Millî Mücadele Dönemi İstanbul'un başkentlik statüsüyle ilgili tartışmalarda adeta yeni bir dönüm noktası oluşturacaktır.[168]

---

[166] Peter Hall, "Seven Types of Capital City", **Planning Twentieth Century Capital Cities**, Der. D. Gordon, L. A.New York and Oxfordshire, Routlenge Taylor & Francis Group, 2006, s. 8.

[167] Sabahattin Selek, **Millî Mücadele-II, İstiklal Harbi**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1965, s. 177-178; Colmar V. D. Goltz, **Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri Golç Paşa'nın Hatıratı**, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul, İz Yayıncılık, 2012.

[168] Daha sonra içişleri bakanlığı ve büyükelçilik görevlerinde bulunan Ahmet Ferit Tek'İn Balkan Savaşı'nın payitaht İstanbul için tehlikeli sonuçlar doğurabileceğine dair endişesinin ve önerilerin Türk basınında yer alan kısmı için bkz. Burçak Evren, **20'li Yılların Bozkır Kasabası Ankara**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1998, s. 120-121.

2.2.3. İslam Kenti

Kent sosyolojisi alanında ilk kavramlaştırmalardan birini yapan Weber, İngilizceye çevrilerek *The City* adlı kitapta toplanan makalelerinde, ideal kenti ekonomik ve siyasal organizasyon esasına göre tanımlamıştır.[169] Weber'in ideal şehrinde bulunması gereken beş temel özellik şunlardır; savunmayı sağlamak açısından kale veya benzeri bir yapı, bir pazar yeri, kısmen de olsa özerk bir mahkeme veya kanun, toplumsal ilişkilerin kısmen de olsa özerk biçimde geliştiği bir toplumsal yapı, son olarak da şehirlilerin katıldığı bir seçim yoluyla belirlenen ve azından kısmen özerk, kendine yetebilen bir yönetim yapısı olmalıdır.[170] Weber'in bu ideal Batı şehri tanımı, aynı zamanda, Batı'da kapitalizmin gelişmesi teorisiyle de uyumlu gözükmektedir.[171] Ne var ki; İstanbul örneği, tarihinin büyük bir kısmı boyunca hatırı sayılır oranlarda gayrimüslimlerden oluşan karışık nüfusu ve değişim temalarında görülen çeşitlilik ile Weber'in Batı kenti ile İslam kenti veya Doğu kenti arasındaki zıtlıklar üzerinden oluşturduğu kategorilerin çok da anlamlı olmadığını göstermektedir.

İstanbul'un bir İslam kenti olarak yeniden yapılanmasının niteliklerini açıklamak için "İslam kenti" kavramına dair tartışmalara bakmak gerekir ki; bu tartışmaların temelinde, İslam kenti kavramsallaştırmasını mümkün kılan bir İslam kenti olup olmadığı meselesi yer alır. Halil İnalcık, İslam'a göre, temelde kentin fiziksel ve toplumsal görünümünün dinin emir ve yasaklarının bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğine dikkat çeker.[172] Bu çalışmada da İslam kenti ifadesini ortak özellikleri yansıtan bir mimari üslup ve toplumsal yaşamı temsil ettiğini düşünerek kullanıyorum. Bu ortak özellikler doğrultusunda, kentler fiziki ve sosyal yapı olarak ikiye ayrılmıştır. Hourani'ye göre İslam kentlerinde fiziksel olarak her ne kadar Grekoromen etkisi söz konusu olsa da bu etki, İslam toplumunun yaşantısı içerisinde değişime uğramıştır. Bu değişimin en belirgin

[169] Max Weber, **The City**, Glencoe, Free Press, 1958.
[170] Mustafa Armağan, "Batı'da ve İslam Medeniyeti'nde Şehirlerin Ontolojik Kökenleri ve Ayırt Edici Özellikleri", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, No: 6, 2010, s. 120.
[171] Armağan, **a.g.e.**, 2010, s.121.
[172] Halil İnalcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", Çev. İbrahim Kalın, **İslâm Tetkikleri Dergisi**, C. IX, Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, 1995, s.243-268.

örneği ise cami ve sarayların kentin odak noktalarını oluşturmasıdır.[173] İslam kentinin en aşikâr sembolleri cami minareleri[174] olduğundan bir Hıristiyan şehri fethedildikten sonra öncelikle kiliseler camiye dönüştürülür. İslam şehirlerinin ayırt edici bir diğer özelliği ise ticaret ve ikamet alanlarının birbirinden ayrılmış olmasıdır. Osmanlı şehirlerini İslam şehri olarak değerlendiren Cansever'e göre Osmanlı şehirleri çeşitli fiziksel, sosyal ve kültürel sebeplerle diğer İslam şehirlerinden farklılaşsa da İslami temelde onlarla bütünleşen özelliklere sahiptir.[175] İslam kentlerinin genellikle plansız biçimde geliştiği iddialarını çürüten çalışmalara işaret eden Halil İnalcık ise bazı düzensizlikler olmasına karşın İslam şehirlerinin bir organizasyon planı dahilinde geliştiğine ve Osmanlı şehirlerinin de genel olarak bu plana uygun biçimde oluşturulduğuna değinir.[176]

İstanbul'un farklı medeniyetlere ev sahipliği yaptığını ve farklı dinlere mensup büyük imparatorlukların başkenti olduğunu vurgulayan Doğan Kuban, Osmanlı imparatorluğu döneminde Türk-İslâm kültürü eserlerinin Hristiyan gücünün simgeleriyle bezenmiş bir kent üzerinde inşa edilmesi ve kentin bu anlamda nasıl özgün bir nitelik kazandığı üzerinde durmuştur.[177] İslâm kültürünün etkilerinin mekânda nasıl hayat bulduğu ve şehrin dokusunu değiştirdiği hususuna Murat Belge de "*İslâm'ın fani dünya ideolojisi*" ifadesi ile değinmektedir.[178] Dönemin padişahlarının politik hırsları ile İslâm kültürünün getirmiş olduğu alışkanlıklar kendi içerisinde bir tezat teşkil etse de Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün mekâna yansıtılması camiler ve külliyeler aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu da İstanbul'un yalnızca bir fiziki mekân olarak algılanmadığının göstergelerinden biridir.

---

[173] A.H. Hourani, "The Islamic City in the Light of Recent Research", **The Islamic City**, Haz. A.H. Haurani, S. M. Stern, Oxford, Cassirer, 1970, s. 12-13.

[174] "Osmanlı kentinde anıtsal yapı minareler, kubbeler gibi dikey elemanlarla belirlenirken erken dönem Bizans kentinde ufuk hattı o denli önemli değildi. Ama yine de henüz Constantinus döneminde bile şeref sütunları kentin siluetini tekdüzelikten kurtarıyordu. İustinianos döneminin belirlediği tarzdaki yükseltilmiş ve kubbeyle örtülmüş kilise binaları 9. yüzyıl itibariyle yerleşen kare tabana oturan haç planıyla beraber dikey hattın daha önemli olmasına neden olur." Bkz. Çelik, **Değişen İstanbul**, s.18.

[175] Turgut Cansever, **İslam'da Şehir ve Mimari,** İstanbul, İz Yayınları, 1997, s. 122.

[176] İnalcık, **İstanbul: Bir İslâm Şehri**, s. 251.

[177] Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi.**

[178] Murat Belge, **İstanbul Gezi Rehberi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 18.

Her ne kadar İstanbul, Osmanlı yönetimindeki diğer şehirlerden farklı bir biçimde ve kendine has bir üslupla yapılandırılmış olsa da İslami kent organizasyonundan da etkilenmiştir. Bu doğrultuda İstanbul'un da tipik İslam kentleri gibi genel olarak iki ana kısımdan oluştuğunu belirtmek gerekir. İstanbul'un bir kısmında İslami hayatın merkezi olan büyük camiler ve diğer ibadethaneler ile çevresinde gelişen ikamet yerleri, yani mahalleler yer alır. Diğer kısımda ise ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği mekânlar bulunur. Eminönü ve sahil kısmı ticaretin son derece canlı olduğu yerlerdir. Başlıca ticaret yapıları; bedestenler, hanlar, kervansaraylar, dükkanlar ve çarşılardır. Liman bölgesi ve çarşılar işlevleri itibariyle, Bizans döneminden itibaren neredeyse aynı kalmıştır. Buralarda ekonomik faaliyetlerin canlandırılması amacıyla, muhtelif cami, imaret ve çarşılar ya onarılmış ya da yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca 15. yüzyıl itibariyle bugünkü Sirkeci'den başlayarak Haliç içlerine kadar olan bölgede liman aktivitelerinin genişlemesinden kaynaklı limandaki boşaltma işlemlerinde sadece gerekli tüketim maddeleri için kullanılan Un Kapanı, Yağ Kapanı, Odun Pazarı İskelesi gibi yeni bir mekân düzenlemesine gidilmiştir. 17. yüzyıl ortalarında, az sayıda konutun bulunduğu bir mesire yerine benzeyen Haliç'te 18. yüzyıldan sonra sanayi yapılarının sayısı artmış ve üretim çeşitlenmiştir. Gemi yapımı, fes üretimi, dokuma, tuğla üretimi gibi çeşitli üretim kollarının görülmeye başlandığı Haliç, 19. yüzyıla gelindiğinde artık sadece tersanelerin, demir atölyelerinin, askeri mühimmat tesislerinin, feshane ve tütün fabrikalarının bulunduğu bir yerdir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaretin artmasıyla beraber kentin limanlarının çağdaş standartlara uygun olarak dönüştürülmesi de gündeme gelir. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında Paris Kongresi'nde limanların yeniden yapılandırılması bir yükümlülük olarak ortaya konur. Deniz surlarının yıkılmasını, limanların taş rıhtımlı modern limanlara dönüştürülmesi, demiryolları ve kıyı boyunca caddelerin açılmasını tasarlayan projeler, yeni dolgu alanlarının oluşturulmasını da öngörür. Ancak akıntılar nedeniyle inşaatların yavaşlaması ve maliyetin artması sebebiyle, modern rıhtımların inşaatı Boğaz'dan Galata Köprüsü'ne kadar olan alanlarla sınırlı kalır.

Osmanlı İstanbul'undaki cami, medrese ve benzeri dini yapılar ile bir parçası olarak inşa edildikleri külliyeler, toplumun eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi ihtiyaçlarının kısmen de olsa karşılandığı mekânlardır.[179] Bunların her biri bir vakıf tarafından desteklenir. Osmanlı İstanbul'unun yeniden yapılandırılmasındaki farklı unsurlardan biri vakıflardır. Halil İnalcık, "İstanbul Bir İslam Şehri" başlıklı makalesinde "*vakıflar şehirde tüccarlara ve esnafa kiralanan dükkanlardan, kırsal bölgelerde de köylerden ve tarlalardan gelen paralar sayesinde, bu tip külliyelerin idamesi için, şehre düzenli ve muazzam bir para akışının gerçekleşmesini sağlamaktaydı*" der ve Fatih külliyesinin gelirinin yıllık 1,5 milyon akçe ya da otuz bin altın olduğunu belirtir.[180] Ayrıca şehir bu külliyeler ve vakıflar sayesinde yekpare bir yapı yerine cami, mescit, mektep, tekke, kitaplık, hamam gibi belli başlı yapılar etrafında odaklaşmış ve kendi kendini yönetebilen mahalleler şeklinde yapılanmıştır. İstanbul'un yönetim organizasyonundaki en küçük birim olan mahallelerin üst birimi ise her biri bir külliye çevresinde gelişmiş olan nahiyelerdir. Bu başlık altında özetlenen İstanbul'u bir İslam kenti yapan niteliklerin anlatılara nasıl yansıdığına dair bazı örnekler de mevcuttur.

2.2.4. Tarihi Yarımada Silueti

İstanbul'un dört önemli yerleşim yerinden biri olan ve günümüzde en bilinen adıyla Tarihi Yarımada, 20. yüzyıla dek genel hatlarıyla aynı kalması ve kentin en güçlü imgelerinden birini oluşturması bakımından bu çalışma için önemlidir. Denizle çevrili olup üç yönden de görülüp algılanabilen konumdaki bir yarımada olan İstanbul, 20. yüzyıl başlarında halen büyük oranda şehrin surlarla kuşatılmış eski bölümü içerisindedir ve sur dışındaki yerleşim Eyüp ve Galata ile karşı yakadaki Üsküdar ve Kadıköy ile sınırlıdır. İstanbul'un surlarla çevrili bu eski bölümü Suriçi, Dersaadet, İstanbul ve/veya Tarihi Yarımada diye adlandırılmıştır. En başta gelen özelliği ise topoğrafyası ve yedi tepe üzerine kurulmuş olmasıdır. "Yedi tepe", kentin Roma döneminden beri süreklilik gösteren ve zihinlerde yer etmiş simgesel bir boyutunu oluşturur. Roma döneminde

[179] Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, s.211-218
[180] İnalcık, **İstanbul: Bir İslam Şehri**, s. 254

gelişmeye başlayan Tarihi Yarımada, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde siyasi merkez olarak ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti döneminde turistik bir mekân olarak günümüze ulaşmıştır.

Bizans'tan Osmanlı'ya, yedi tepede konumlanan anıtsal yapılarıyla İstanbul'un "egemen" ve güçlü imgesi adım adım inşa edilmiştir. Osmanlı'nın anıtsal mimarlığı "*tek yönden algılanan cepheler değil, her yönden eş değer önemde görüntü sunan mimari kütleler*"[181] şeklinde tanımlanır. Bu nedenle de İstanbul'u tek başına simgeleyen bir mimari yapıdan söz etmek neredeyse imkansızdır. Ancak kentin ilk akla gelen ve en güçlü imgesi Tarihi Yarımada'nın siluetidir.[182] İstanbul gibi liman kentlerinde siluet, daima denizden algılanan kent imgesinin en etkileyici öğesi olmuştur.[183] Örneğin Venedik, New York gibi birçok kentten söz ederken de zihinlerdeki ilk imge siluettir. Ancak İstanbul'un hem coğrafi hem de mimari açıdan ayırt edici özelliklere sahip Tarihi Yarımada silueti; Ayasofya, camiler, külliyeler, Kapalıçarşı, Topkapı Sarayı, Babıali gibi başlıca anıtsal yapılar, meydanlar ve çoğunlukla Müslümanların yaşadığı mahallelerden oluşmaktadır. 20. yüzyıla doğru bu siluete garlar eklenecektir.

> "*Demiryolunun izlediği kırlar, varoşlar, eski banliyöler koridoru, kentin her iki yakasında da iki farklı siluete açılan çarpıcı algıyla son bulur. Yine Venedik'e benzer biçimde ve ondan da daha net olarak gar, sokağa veya meydana değil, suyun ötesindeki kente açılır, kent kendini zaman ötesinden taşıdığı siluetiyle sunar. Bu yanılsama adım atılan ilk sokakta kaybolacaktır. Siluetin zaman ötesi varlığı topoğrafya ve anıtlarla beslenir ama fotoğrafın icadından bu yana bu imge de değişkendir. Liman şehri İstanbul'un sisi, lodosu, tipisi ve farklı saatlerde denizde yansıyan ışık, siluetin algısını değiştirir –objektif ve enstantane değerleri, alıntının nesnelliğinden çok sunulmak istenen yanılsamayı yansıtır.*"[184]

[181] Aykut Köksal, "Bir İmge Olarak İstanbul'un Silueti", **Arkitera**, Eylül 16, 2011. (Çevrimiçi) www.arkitera.com/gorus/bir-imge-olarak-istanbulun-silueti/, 20 Mart 2023.
[182] Burada verilebilecek sayısız örnekten biri; Le Corbusier'nin İstanbul'a gelişinden uzun yıllar sonra bile çizimlerinde kentin ana imgesi olarak Tarihi Yarımada siluetinin görülmesidir. Bkz. Le Corbusier, **Şark Seyahati: İstanbul 1911**, Çev. Alp Tümertekin, İstanbul, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 2009.
[183] Köksal, **a.y.**
[184] Yücel, "Erotizm", **İstanbullaşmak**, s.96.

Örneğin; 1906'da inşaatına başlanan Haydarpaşa gar binası, 1908'de hizmete açılmıştır ve karayollarının henüz gelişmediği yıllarda, İstanbul'un Anadolu ile bağlantısını sağlayan demiryolu, Haydarpaşa Garı olmuştur.[185] Dolayısıyla gar, İstanbul'da geçen filmlerde ve edebiyat eserlerinde ayrılık ve kavuşma sahneleriyle adeta bütünleşmiştir.

2.2.5. Törenler Şehri İstanbul

İstanbul'da adli ve beledi hizmetler Tanzimat dönemine kadar fazlaca değişim göstermeden ve başlıca idari unsurlar olan Sultan ile dini kurumlar, yani şer'i mahkemeler tarafından yürütülmüştür. Örneğin hükümdarların ve vezirlerin halk ile temas ettiği Cuma selamlığı hem bir törendir hem de adaletin sağlanmasına aracılık eden bir mekanizma işlevi görür.

Osmanlı yönetimi imparatorluğun diğer kentlerinde olduğundan daha farklı bir tutumla başkentin gelişimini sıkı kurallara bağlamaya çalışmıştır. Bu kurallar yangın riskine karşı tedbirler alma,[186] bina yüksekliklerini ve kullanılacak malzemeleri belirleme,[187] imara kapalı alanları açıklama ve şahıs arsalarının kamu arsalarını ihlaline engel olma[188] gibi amaçlara hizmet etmektedir. Ayrıca devamlı olarak İstanbul'un bakımı, temizliği ve düzenlenmesine dair emir ve fermanlar yayınlandığı ama bunların tam olarak uygulanmadığı bilinmektedir.[189] İstanbul'daki devlet memurları ise sınıfsal açıdan en yüksek rütbeyi temsil ederler. Örneğin İstanbul kadısı imparatorluğun en kıdemli kadısıdır. Sur içi, Üsküdar, Galata ve Eyüp yerleşmeleri kırk mahkemeye bölünmüştür.

---

[185] Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi.**
[186] Örneğin bkz. İstanbul Ahkam Defteri 1/227/1016: Ahmet Kal'a ve diğerleri, **İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat 1**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997, s. 15; İstanbul Ahkam Defterleri 3/352/1279: **A.g.e.**., C. II, s. 57.
[187] İstanbul Ahkam Defterleri 3/362/1304: **A.g.e..,** C. II, s. 58-59.
[188] İstanbul Ahkam Defterleri 4/80/243 **A.g.e.**., C. II, s. 87.
[189] Semavi Eyice, **Tarih Boyunca İstanbul,** İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006, s. 67.

İstanbul kadısı, diğerlerinden üstün bir konumdadır ve diğer nahiyelerin kadılarını atama yetkisine sahiptir. Kadı aynı zamanda İstanbul'un belediye başkanı ve valisidir.[190]

İktidardaki dönüşümleri İstanbul'daki mekân ile ilgili değişiklikler üzerinden okumak mümkündür. İstanbul'daki ilk Osmanlı sarayı, Fatih Sultan Mehmet döneminde Tauri Forumu'nun biraz güneyinde inşa edilmiş olan Eski Saray'dır ve bugün yerinde İstanbul Üniversitesi ile Süleymaniye Külliyesi bulunmaktadır. Sarayın daha egemen bir konumda olması gerektiğine karar veren Fatih Sultan Mehmet, yarımadanın doğu ucunda Topkapı Sarayı'nı inşa ettirir.[191] Bunun dışında, sadrazamlara ait saraylar da bulunmaktadır. Saraylarda, özel yaşama alanları ile yönetim işlerinin yürütüldüğü alanlar ayrı düzenlenmiş mekânlar olarak avlular çevresinde toplanmıştır. Örneğin; 16. yüzyılda haremin Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na taşınması ve bu tarihten sonra padişahın haremiyle ortak bir alanda yaşamaya başlaması, önemli bir değişimdir ve dönemin patrimonyal devlet yapılanmasının bir göstergesidir.[192] Haremde yaşanan bu dönüşüm, 17. yüzyılda saray kadınlarının güçlenmesinin de önünü açar. Ayrıca 17. Yüzyıldan itibaren şehir mekânının çok daha geniş bir şekilde, evlilik ve sünnet törenleri üzerinden kullanımı da hükümdar ve diğer bürokratik kesimin artıp azalan göreceli iktidarlarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.[193]

Devlet ile toplumun birbirine temas ettikleri alanlardan biri de törenlerdir. Modern toplumlarda iktidarı daimî bir biçimde yeniden üretime tabi tutan ritüeller, belli başlı mekânlarda gerçekleştirilen bazı törenler aracılığıyla gerçekleştirilir. Pierre Bourdieu, bu tür törenleri, "kutsama edimleri" olarak nitelendirmiştir.[194] Osmanlı İmparatorluğu döneminde, biat, cülus, kılıç kuşanma, cenaze, hac törenleri ile sünnet, doğum ve zafer

[190] Mehmet İpşirli, "Bilâd-ı selâse", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/bilad-i-selase, 09 Temmuz 2023.
[191] Saray, dar anlamda padişahın ikametini tanımlamakla birlikte, aslında çok boyutlu ve karmaşık bir kurumlar ağına tekabül eder ve "kentin dokusuna teğellenmiş bir üst yapı" olarak da tarif edilebilir. Bkz. Ethem Eldem, **Osmanlı İstanbul'u**, s. 184.
[192] Ümit Kurt ve Doğan Gürpınar, **Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler,** Ankara, Heretik Yayınları, 2018, s. 30.
[193] **A.g.e..**, s. 31.
[194] Pierre Bourdieu, **Pratik Nedenler**, Çev. Hülya Tufan, İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1995, s. 123.

gibi törenler eskiden beri sürdürülen adetlerden biraz farklılaşarak da olsa devam ettirilmiştir. Bu tür törenler, bir yandan İstanbul'un başkentlik işlevlerinden bazılarının yerine getirilmesine aracılık ederken, bir yandan da İstanbul'u iktidarın gücünü sergilediği bir gösteri mekânı haline getirmiştir. Bu nedenle de İstanbul'un "törenler şehri" olarak anılması geçmişten itibaren süreklilik göstermiştir.

Devlet ile toplumun birbirine temas ettikleri alanlardan biri olan törenler, saray kaynaklı olup bütün halkı ilgilendirir. Biat, cülus, kılıç kuşanma, cenaze, hac törenleri ile sünnet, doğum ve zafer gibi törenler Doğu'da eskiden beri sürdürülen adetlerden biraz farklılaşarak da olsa Osmanlı İstanbul'unda da devam ettirilmiştir. Böylece törenler, bir yandan İstanbul'un başkentlik işlevlerinden bazılarının yerine getirilmesine aracılık ederken, bir yandan da İstanbul'u iktidarın gücünü sergilediği bir gösteri mekânı haline getirmiştir. Bu nedenle de İstanbul'un "törenler şehri" olarak anılması geçmişten itibaren süreklilik göstermiştir.

Osmanlı döneminde tören anlamına gelen "alay" sözcüğünün Bizans geleneğine referans verdiği; hatta Grekçe "*allagion*" (*maiyet askeri*) sözcüğünden türetildiği düşünülmektedir[195] ve padişahın katıldığı törenlere "selamlık alayı" veya "alay-ı hümayun" adı verilirken; geçit törenlerine "alay gösterme", çeşitli işkollarının gösterilerine "esnaf alayı", sefere çıkış törenlerine "alay-ı azım" gibi adlar verilmiştir.[196] Ayrıca, "her cuma günü selamlık alayı, yılda iki kez bayram, birer kez Hırka-i Saadet ve mevlid alayı, sık sık yinelenen elçilik ve beşik alayları, esnaf kesiminin organize ettiği esnaf alayları ile çocukların okula başlamalarında düzenlenen âmin alayı" İstanbul'a dair anılarda aktarılan başlıca etkinliklerdir.[197] Alayların ortak amaçlarından biri, İstanbul toplumunu bu tür gösterilerle gerilimlerden uzak tutmak, bir diğeri de İstanbul sakinlerinin nabzını, bu alaylarla kontrol etmek; yani bir tür kamuoyu yoklaması yapmaktır. Alay

[195] Nihad Sami Banarlı, **Türkçenin Sırları**, İstanbul, Kubbealtı Yayınları, 2014, s. 231.
[196] **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1993.
[197] Kılıç alayı için bkz. Basiretçi Ali Efendi, **İstanbul Şehir Mektupları**, s. 510; Sultan Abdülhamit'in Cuma selamlığı için bkz. Halide Edip Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, İstanbul, Özgür Yayınları, 2000, s. 78; Sürre alayı için bkz. Sadri Sema, **Eski İstanbul'dan Hatıralar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 89-93.

sırasında görevlilere arzuhal (dilekçe) verme olanağının bulunduğu ve bazen gerilerden slogan atarak ortak bir şikâyetin dile getirildiği de aktarılanlar arasındadır.[198]

Bizans döneminde kent merkezindeki Hipodrom'dan kentin batısına doğru uzanan tören yolunun adı Osmanlı döneminde Divanyolu olarak değişir ama işlevi aynıdır. Hipodrom'un adı da At Meydanı olur ve burası at oyunları için veya mesire alanı olarak kullanılır. At Meydanı dışında Et Meydanı (Yeniçeri kışlası yanı), Beyazıt Meydanı, Fatih Meydanı ve Cinci Meydanı (Kadırga Limanı yakını) bulunur. Bu meydanların tasarlanmış mekânlar olmadıklarına dikkat çeken Doğan Kuban, Türkçede meydan sözcüğünün işlevsel bir boşluğu tanımladığını ve meydanların bu özelliğinin, Türk ve İslam kenti karakteriyle ilgili olduğunu belirtmiştir.[199] Bunlar dışında kentte herkesin yaralanabildiği başlıca açık alanlar camiler ile külliyelerin avlularıdır. [200]

2.2.6. Dönemin Seyahatnamelerinde İstanbul

Hatıratın bir türü olarak bilinmekle beraber biyografik veya otobiyografik unsurlar da içeren seyahatnameler, seyyahın ziyaret ettiği coğrafyadaki çeşitli konularda bilgiler veren, bazen da seyyahın hayal ürünü olan metinlerdir. İstanbul seyahatnamelerini önceleri sadece şehrin geçmişinden haberdar olmak isteyen okuyucular ile daha çok da idarî ve diplomatik sebeplerle İstanbul hakkında bilgi edinmek isteyen kişiler okurken; modern zamanlarda tarih biliminin çeşitli dallarında çalışan araştırmacılar da bir kaynak olarak kullanmaktadır. Bütün seyahatnamelerde olduğu gibi, İstanbul seyahatnamelerinde de en az seyahatnamenin kendisi kadar yazarı da incelenmelidir; çünkü başta da belirtildiği gibi seyahatnameler otobiyografik öğeler içermesi bakımından yazarın kendisiyle doğrudan ilişkilidir.[201] Söz gelimi, seyyah bazen İstanbul'da yaşayanların fark etmedikleri ya da çoktan unuttukları bazı bilgiler sunabilir, bazen de metninin ilgi görmesi

[198] **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, s.178-180.
[199] Doğan Kuban, **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982, s. 165.
[200] Kuban, **a.g.e..,** s.166.
[201] İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", **AÜSBF Dergisi**, C. 47, 1987, s. 271.

amacıyla mübalağalı bir üslup tercih edebilir.[202] Bazı seyyahlar ise gerek gördüklerinde kendilerinden evvelki seyyahların beğendikleri bazı aktarımlarını almayı uygun görebilirler.[203] Mesela İstanbullu meşhur seyyah Evliya Çelebi, 1640'tan itibaren hem Osmanlı topraklarına hem de komşu ülkelere yaptığı seyahatlerini anlattığı on ciltlik *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin birinci cildinin büyük kısmında İstanbul'u anlatmış ve canlı anlatımıyla ünlenmiştir; fakat, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesiyle ilgili olarak hem belirgin bir tarihsel zaman kavramının olmayışı dikkat çeker hem de yazarın "efsane ile gerçeklik arasında denge bulmaya çalışan"[204] üslubuyla tanık olduğunun ötesinde bazı tasvirlere yer verdiğine dair şüpheler söz konusudur.[205] Yerli seyyahlardan bir diğer önemli isim ise 1686'dan itibaren İstanbul semtleri ve İstanbul'daki önemli olaylarla ilgili eserler yazan Ermeni asıllı tarihçi, şair, yazar, çevirmen ve matbaacı Eremya Çelebi Kömürcüyan'dır.[206]

Seyahatnameler öznel nitelikte olmalarına rağmen araştırmacının bakış açısını genişleten, ikincil kaynaklardaki bilgileri ve resmî verileri karşılaştırmaya imkân sunan eserlerdir. Bu sebeplerle, araştırmalarda bazı bilgilerin berraklaşması için seyahatnamelere başvurulması yararlıdır; ancak, bazı taraflı yaklaşımlara ya da oryantalist bakış açılarına karşı dikkatli ve sorgulayıcı olmak gerekir. Seyahatnameyi yazanın kim olduğu ve hayatına dair nitelikli bir araştırmaya ilaveten seyyahın seyahat etme amacının da üzerinde durulmalıdır. Modern öncesi dönemde, sadece yeni yerler görme merakıyla seyahat edenlerin sayısı çok azdır ve genellikle belirli bir sebeple seyahat edilmektedir.[207] Belirli bir sebeple yolculuk yapanlar tarafından yazılmış ilk seyahatnameler ise hacılara aittir; hacılar, seyahatlerinin en önemli duraklarından olan İstanbul'u çok eski zamanlardan beri tasvir etmişlerdir. Bu anlatıların çoğunda ise İstanbul'un sadece limana

[202] **A.g.e.**
[203] Ortaylı, **a.g.e.**
[204] Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 193.
[205] Büşra Ersanlı, **İktidar ve Tarih**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 52.
[206] Eremya Çelebi Kömürciyan, **İstanbul Tarihi**, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1952.
[207] Houari Touati, **Ortaçağda İslam ve Seyahat,** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 11.

yakın olan ve ilk bakışta görülebilecek yerlerinin tasvir edildiği görülmektedir.[208] İstanbul'a resmi bir vazifeyle gelip de seyahatini kaleme alanlar ise ekseriyetle elçiler ve onların maiyetindeki görevlilerdir. Hem şehre gelen elçilerin sayısının giderek artması hem de daimî elçiliklerin açılmasıyla beraber, İstanbul hakkında yazılmış elçi hatıraları ve seyahatnamelerinin sayısı da artmıştır. Bu anlatılar, çoğunlukla sadece Ayasofya, Hipodrom gibi şehrin belli başlı tarihî yerlerini konu edindikleri için şehrin maddi kültürünün bütününe ve gündelik yaşama dair yeterince bilgi vermezler. Ancak yine de elçilerin anıları ve seyahatnameleri, herkesin giremediği imparatorluk saraylarına dair tanıklıklar da içerdiğinden dolayı uzunca bir süre sıradan insanların anılarından ya da seyahatnamelerinden daha çok ilgi görmüştür. Yazdıkları ile İstanbul seyahatnameleri literatüründe önemli bir yer edinen elçilerden ve elçilik maiyetinde olan kişilerden bazıları şunlardır: Avusturya Arşidükü I. Ferdinand'ın Osmanlı İmparatorluğu'na yolladığı Ogier Ghislain de Busbecq[209] ile Busbecq'in elçilik heyetinde bulunan ve kendi seyahatnamesini kaleme alan Hans Dernschwam,[210] Alman elçisi David Ungnad'ın yanında rahip olarak 1573'te İstanbul'a gelen Stephan Gerlach,[211] Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun 1587'de Osmanlı İmparatorluğu'na yolladığı elçilik heyetinde eczacı olarak bulunan Reinhold Lubenau,[212]Alman-Avusturya imparatorunun Fransız elçilik maiyetinde görevli bir dilbilimci olarak 1670 ve 1679'da iki defa İstanbul'u ziyaret eden Antoine Galland.[213]

---

[208] Dini sebeplerle seyahat edenlerin yazdıkları bazı seyahatname örnekleri için bkz. Arculfus, **The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land (About the Year A.D. 670)**, Çev. James Rose MacPherson, Londra, Palestine Pilgrims' Text Society, 1895; Fulcher of Chartres, **Chronicle of the First Crusade**, Çev. M. Evelyn McGinty, Philadelphia, University of Pennsylvania, 1941; Geoffroi de Villehardouin, **V. Haçlı Seferi Kronikleri**, Çev. Ali Berktay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001; Rabbi Benjamin, **The itinerary of Benjamin of Tudela: Critical Text, Translation and Commentary,** Haz. Fuat Sezgin, Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch Islamischen Wissenschaften, 1995.

[209] Ogier Augerius de Busbecq, **Turkish Letters**, Londra: Sickle Moon Books, 2001.

[210] Hans Dernschwam, **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, Çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

[211] Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü 1573-1576**, Çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.

[212] Reinhold Lubenau, **Reinhold Lubenau Seyahatnamesi- Osmanlı Ülkesinde 1587-1589**, Çev.Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012.

[213] Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Anılar: 1672-1673**, Çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

19. yüzyılın ortasından itibaren seyahat etmeyi kolaylaştıran bir dizi koşulun oluşmasıyla birlikte İstanbul'u merak ederek gezmek için gelenlerin sayısı da artmıştır. Bu gelişmelerle beraber İstanbul giderek daha çok seyahatnamelere konu olmuştur. Örneğin, 1835'te gezi için geldiği Türkiye'de 1839'a kadar askeri uzman ve danışman olarak kalan Helmuth von Moltke'nin, İstanbul'da yaşarken ailesine ve dostlarına yazdığı mektuplar daha sonra kitap halinde yayımlanır.[214] İstanbul'un iz bırakan ziyaretçilerinden biri de yine 1835 yılında babası İspanyol kökenli İngiliz komutan Thomas Pardoe ile birlikte İstanbul'a gelen Julia Pardoe'dur. Pardoe, 1837'de yayımlanan *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks* kitabında dönemin İstanbul'unu anlatmıştır.[215] Avrupa'da Oryantalizm akımının başladığı bu dönemde, kitabı çok ilgi çeken Pardoe'nun İstanbul'da bulunduğu döneme ait gözlemlerini aktardığı bir diğer kitabı da 1838'de yayımlanan ve gravürlü kitap geleneğinin özgün örneklerinden biri olan *The Beauties of the Bosphorus*'dur.[216]

Yerli ve yabancı yazarlar tarafından kaleme alınan seyahatnamelerle ilgili olarak önemli uyarılarda bulunan Edhem Eldem'e göre bunların büyük bir kısmının "*İstanbul'u çoğunlukla kendi kültürel ortamlarından farklı olarak görmek istedikleri için oryantalist bir yaklaşımla yazıldıklarını, aktardıkları "İstanbullu insan" tarifinin genellikle fetihten Tanzimat'a kadar değişmeyen ve değiştiğinde de genellikle dışarıdan gelen etkiyle değişen adeta bir karikatüre benzediğini, indirgemeci bir antropolojik yaklaşımla mevcut beklentileri karşılayabilecek tipler sunduklarını*" hatırlatmaktadır.[217]

İstanbul'u konu edinen seyahatnamelerde dikkat çeken ortak özelliklerden bir diğeri, metinlerin neredeyse hep kentin denizden görünüşünün ve daha önce de bahsi geçen siluetinin ihtişamıyla başlamasıdır. Murray gördüklerini şu şekilde ifade etmiştir:

---

[214] Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul, Remzi Kitapevi, 2016.
[215] Suraiya Faroqhi, "Tarih Araştırmalarında ve Modern Çağın Başında İstanbul (1453-1840), 9**İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente**, Ed. Yavuz Köse, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 38-42.
[216] Faroqhi, a.g.e., s. 43.
[217] Eldem, **Osmanlı Dönemi İstanbul'u**, s.182

"*Yeryüzünün hiçbir yerinde Marmara Denizi'nden İstanbul'a yaklaşırken yolcunun önüne açılan Konstantinopolis görüntüsünden daha güzel bir manzara yoktur. Hiçbir yerde resim bu denli parlak, silueti değişken ve renk açısından zengin, mimarisi muhteşem değildir*."[218]

Seyahatnamelerde sıkça rastlanan temalardan başka bir tanesi de İstanbul'un kozmopolit karakteristiğinin vurgulanmasıdır. İtalyan edebiyatçı Edmondo de Amicis 1874 yılında basılan *Constantinople* adlı seyahatnamesinde, 19. yüzyıl sonu İstanbul'unun görkemli kent imajını detaylı biçimde anlatırken ilk ziyaret ettiği yerlerden biri olan Galata Köprüsü için "*Bu, ancak takibedilebilen bir süratle durmadan bir araya gelen ve durmadan bozulup değişen bir ırk ve din mozaikidir.*"[219] der.

Seyahatleri ve dolayısıyla seyahatnameleri etkileyen bir diğer unsur da demir yolu hatları ve garlardır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Doğu Avrupa üzerinden İstanbul'u Viyana'ya bağlayan demiryolu hatlarının tamamlanmasıyla İstanbul'a tren ile de ulaşım sağlanır ve garlar inşa edilir. Gar, sokağa veya meydana değil, doğrudan kente açılması bakımından seyahatnameleri etkileyebilen bir öğedir.[220] Şehrin anıtlarla beslenen ünlü silueti, sokaklara girildikçe farklılaşır ve hatta bambaşka bir şeye dönüşür. 19. yüzyılın ortalarına kadar, ana yollara ve pazarlara açılan kesişme noktalarının dışında İstanbul sokaklarının ıssız karakteri ve çıkmaz sokaklar mahalle oluşumlarını belirler. Bu sırada, İstanbul'u ziyaret eden yabancıların ilgisini kentin kendine özgü coğrafyasını, insanlarını, kültürünü, mimarisini, tarihini ve toplumsal dinamiklerini tanımaya ve anlamaya yönelik entelektüel bir merak olarak tanımlamak güçtür. Çoğunlukla oryantalist imgeler ve rivayetler etrafında beliren bu ilgi, İstanbul'un konumunun güzelliği, peyzajına eklenen pitoresk unsurlar; nüfusunun çeşitliliği ve "Doğu" ile "Batı" farkına dair beklentileri haklı çıkaran göstergelerin bolluğu ile şekillenmiş olsa da İstanbul'un toplumsal tarihinin anlaşılması için bir zemin oluşturmuştur.

---

[218] John Murray, **Murray's Hand-book Constantinople Brusa, and the Throad**, London, John Murray, 1900, s. 8.
[219] Amicis, **İstanbul**, Çev. Beynun Akyavaş, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 25.
[220] Yücel, "Erotizm", **İstanbullaşmak**, s. 96.

20. yüzyıla doğru bilimsel disiplinlerin ayrışmasıyla beraber seyyahlar yerini mesleklerine göre uzmanlaşmış kişilere bırakmış ve böylece, coğrafyacı, arkeolog, edebiyatçı ve tarihçi gibi çeşitli bilimsel disiplinlerden gelenler veya alanlarına göre bilimsel ve daha önemli verilere dayanan seyahat anıları da yazılmaya başlanmıştır.

2.3. İstanbul'un Değişim Temaları

İstanbul'un başta coğrafi özellikleri, ev sahipliği yaptığı medeniyetlerin siyasal ve ekonomik örgütlenmeleri ile kültürleri, yaşam pratikleri ve mekânı kullanma biçimleri, tarihsel süreç içerisinde İstanbul'un topoğrafyasını şekillendirmiş ve dönüştürmüştür. Şehrin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede şehirde yer alan konut yapıları, anıtsal yapılar, yeşil alanlar, yollar ve ulaşım araçları; ev sahipliği yaptığı her medeniyete ait dönemde, dönemin toplumsal yapısıyla paralel bir şekilde çeşitlenerek günümüz İstanbul'unu meydana getirmiştir. Bu süreçte, tarihi mekânsal ve toplumsal katmanların üst üste gelmesiyle gerçekleşen bu gelişim süreci, Lefebvre'in de başvurduğu bir terim olarak; sosyal mekânı oluşturan bir dizi katmana işaret etmektedir.[221] Bu katmanların oluşumunda ise bazı önemli dönüm noktaları vardır. Bu konuda çeşitli araştırmacılar farklı önerilerde bulunmaktadır. Şehrin ihtişamını ve özgüvenli imgesini kaybetmeye başlamasını, geleneksel yapının bozulma emarelerini modernleşmeyle ilgili olarak değerlendiren çoğu sosyal ve siyasi tarihçi, İstanbul'un tarihsel dönemlerini buna göre ayırır. Örneğin, 18. yüzyıl, genellikle modernleşme amacı ile şehrin dönüştürülmeye başlandığı kilit bir yüzyıl olarak ele alınır. Ekrem Işın ise *İstanbul'da Gündelik Hayat* adlı çalışmasında İstanbul'un gündelik hayatının mitos ve ütopya ya da altın çağa dair imgeler ile yeni ufuklar vizyonu arasında ve Doğu-Batı ikilemiyle şekillendiğini savunur. Işın'a göre mitos Doğu geleneğinin gündelik hayattaki dinamizmi iken; 18. yüzyılla birlikte ütopya, bu miti tamamen yıkarak Roma'nın küllerinden doğmuş olan altın çağı

[221] Henri Lefebvre, **The Production of Space,** Çev. Donald Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell, 1998, s. 86.

sonlandırmış olur ve bununla birlikte yitirilene dair nostaljik bir bakış açısı oluşmaya başlar.[222]

İlk kırılmanın yaşandığı 18. yüzyılı takiben "*geçmişin günahlarını gündelik hayatın hafızasından silerek ütopyaya yeni bir yaşam alanı*" açıldığı 19. yüzyıl ise yitirilenin yerine geçen "*yeryüzü cennetini müjdeleyen bir uygarlık dini*"nin meydana çıktığı yüzyıldır ve bu tarihten itibaren İstanbul artık nostaljiinin pazarlandığı bir şehir haline gelmiştir iddiasında bulunan Ekrem Işın'a göre İstanbul'un Cumhuriyet öncesi üç dönemi vardır: kuruluş dönemi, fetihten itibaren başlayan inşa sürecidir; bunu takip eden klasik dönem tarihsel silüetin oluşturulduğu ve sonrası için bir imge haline getirildiği dönem olan 1520-1703 arasındaki dönemdir; son dönem ise 1700-1925 arası dönemdir.[223] Bu değişim sürecinin "bir tarih yazım meselesi" kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini iddia eden mimarlık tarihçisi Uğur Tanyeli, 18. yüzyılla birlikte İstanbul'un "geleneksel kozmopolit kent" tanımından modern kent tanımına doğru adım attığını ifade eder. İlhan Tekeli ise *Modernite Aşılırken Kent Planlaması* başlıklı kitabında, modernite projesinin Türkiye'de tecrübe edilişinin dört ayrı dönemde ele alınabileceğini öne sürer.[224] Tekeli'ye göre birinci aşama 19. yüzyıldan Cumhuriyet'e kadar geçen süre, ikinci aşama Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'li yıllara kadar olan süre, üçüncü aşama 1950'li yılların ikinci yarısından 1980'lerin başına kadar olan süredir. Buna artık bir de AKP dönemini eklemek gerekir; ancak, 1950'den sonraki süreç, bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmaktadır.

Bu doğrultuda ben de İstanbul'un değişimini ve modernleşmesini çoğunlukla bir tür geçiş süreci olarak da görülen; II. Meşrutiyet'in ve/veya "Hürriyet"in ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihinden başlayarak erken Cumhuriyet döneminin sonu olarak kabul edilen 1950'ye kadar olan süreç içerisinde inceleyeceğim. Bu tarih aralığında gerçekleşen değişimi, sadece Batı'nın veya sadece devletin etkisi ile sınırlamadan, içsel dinamikler ile mekânın kullanımındaki belirgin değişimleri de göz önünde tutarak ve gerektiğinde daha

[222] Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat,** s.9.
[223] Işın, **a.g.e.**., s.9.
[224] İlhan Tekeli, **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları, 2001, s. 19.

eski tarihli gelişmelere de referans vererek ele almaya çalışacağım. Ayrıca, Jean-François Perouse'un işaret ettiği gibi İstanbul'a makro bir tarih anlatısı çerçevesinden bakmak yerine çeşitli temalar aracılığıyla ele almayı tercih ediyorum. Perouse'un da kullandığı bu temalar; demografik ve iktisadi değişim, yerel yönetim ve kent planlaması, mimari yapılardaki değişim ve kültürel değişim olarak sıralanabilir.

2.3.1. İstanbul'un Değişen Nüfus Dinamikleri ve İktisadi Yapısı

İstanbul nüfusuna, tüm dönemleri kapsayan bütüncül bir şekilde yaklaşan literatüre[225] bakıldığında üzerinde fikir birliği sağlanan bazı noktalar söz konusudur. Örneğin Bizans döneminde kent nüfusunda 6. ve 7. yüzyıllarda artış gözlenmiş, sonrasında göç, salgın hastalık, kuşatma ve işgal gibi sebeplerle farklı dönemlerde iniş çıkışlar yaşansa da yatay bir seyir izlenmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kenti yönetmeye başladığı sırada, olabilecek en düşük nüfus seviyesi görülmüştür.[226] İstanbul'un yönetimi Osmanlı İmparatorluğu'na geçtikten sonra ise Fatih Sultan Mehmet'in çabaları ve özel nüfus politikalarıyla İstanbul'un nüfusu yeniden artmaya başlamıştır. Nüfus artışına yönelik devlet teşvikinin, desteğinin ya da zorunun etkisiyle son derece hızlı bir nüfus artışı söz konusu olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren ise kimi zaman yine devlet eliyle ama çoğunlukla da İstanbul'un artan potansiyelleri ve çekim gücüyle nüfus artışı devam etmiştir. Bu artışın yarattığı barınma, güvenlik ve iaşe gibi sorunlar yüzünden devlet bu kez göçü kontrol altına almaya, kente girişleri sınırlandırmaya, hatta gelenlerin bir kısmını geri göndermek yoluyla nüfusu kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu kontrollü seyir sayesinde İstanbul'un nüfus 17. yüzyılın başından itibaren "aşırı dalgalanmalar" görülmeyen bir biçimde seyretmiştir. Zaman zaman görülen deprem, yangın, salgın hastalık gibi nüfusu olumsuz etkileyen doğal faktörlere rağmen kent nüfusu

[225] **MEB İslam Ansiklopedisi** , C. V, No:2, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1950, s. 1135-1214; **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. VI, 1994, s. 107-118; Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2003; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, C. X, 1953, s. 11-21; Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 40-49; İlhan Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 172-206.
[226] Karpat, **a.g.e.**

büyümeyi sürdürmüştür. 19. Yüzyılda yaşanan gelişmeler ise özellikle Balkanlardan Anadolu'ya doğru olan göçü hızlandırmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında kitlesel bir hal alan bu göç hareketi, Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı ile daha farklı bir boyut kazanarak devam ederken İstanbul'u da önemli ölçüde etkilemiştir.[227]

Bütün bu süreçlerle beraber İstanbul'un iaşesinden söz edildiğinde; akademik literatürde, çoğunlukla tüketimin üretime baskın olduğu bir "gırtlak kent" (ville ventre)[228] tanımına rastlanmaktadır. Yani İstanbul'da neredeyse hiç yiyecek üretilmediği, su ve yiyecek teminiyle ilgili daima sorunlar yaşandığı; ancak, her dönemde de bu sorunlara çeşitli çareler bulunduğu aktarılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, İstanbul'da su temin ve dağıtım şebekesinin inşasına aşırı miktarlarda kaynak ayırması başlıca örneklerden biridir. Başka bir örnek ise İstanbul çevresinde İstanbul'u besleyebilecek kadar tarım arazisi bulunmadığı için 18. yüzyıla kadar buğdayın Karadeniz'den getirilmesidir. Bu bilgilere ilaveten, İstanbul'daki gündelik hayatın sürdürülmesine yetecek kadar meyve ve sebzenin Boğaz'ın köyleri ve Marmara'nın güneyindeki bahçe ve bostanlarda yetiştirildiği; süt ve süt ürünlerinin ise Trakya'dan getirildiği bilinmektedir.[229] Bu bilgilere rağmen İstanbul, anılarını yazanların hafızasında pek de "gırtlak kent" olarak yer etmemiştir. İstanbul'da yetişen belli başlı tarımsal ürünlere anılarda sıkça yer verilmiştir.

> "*Yedikule'nin o dillere destan göbekli marullarını yetiştiren bostanların, Bayrampaşa'nın o koca çanaklı fakat körpecik enginarlarını yetiştiren tarlaların, Göztepe'nin o misk kokulu kınalı yapıncak üzümlerinin yetiştiği bağların, Arnavutköy'ün tadı ve rayihası efsaneleşmiş pembe beyaz Osmanlı çileğinin vücut bulduğu bahçelerin, Mecidiyeköy'ün ballı dutlarının yetiştiği orman misali dutlukların yerlerini çirkinlik anıtları halinde beton yığınları kapladı. Küçükçekmece'den ötede zar gibi ince kabuklu, mis kokulu ve bal gibi tatlı, oval endamlı topatan kavunu yetişirdi. İçi de o ip ince kabuğu gibi sapsarı topatan*

[227] Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
[228] Çelik, **Değişen İstanbul**, s.2.
[229] İlber Ortaylı, **İstanbul'dan Sayfalar**, İstanbul, Hil Yayınları, 1987, s. 12.

kavununun tadını bilen bir yana, adını duyan acaba kaç kişi kaldı, 15 milyonluk İstanbul'da?"[230]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'dan gelen iç göçlerin yanı sıra Balkanlar'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen göçlerle kent nüfusu hızla artmaya devam etmiştir.[231] Kentin bu göçlerle büyümesi sonucunda iaşe konusunda sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde kent nüfusuna dair tamamen güvenilir bir kaynak bulmanın kolay olmadığını belirten Tekeli, İhtisap Nezareti'nin 1828'de kentin beslenme sorunlarının çözümü için yaptığı bir nüfus sayımına göre İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki nüfusun 359.000 olarak saptandığını belirtir.[232]

İstanbul'daki nüfus dinamiklerine etki eden bir başka unsur da İstanbul'un genişleyen ticaret potansiyeli olmuştur. Bu nedenle, 1885 yılındaki sayımlar, İstanbul'a gelen yabancıların sayısının 100.000'in üzerinde olduğunu göstermiştir.[233] Bu yabancı nüfus, yeni kurulan Pera ile Galata'da ikamet etmektedir. İstanbul'un ticari potansiyelinin artışına zemin hazırlayan dönüm noktası ise imparatorluk ekonomisini dış pazarlara açmak üzere 1838'de imzalanan Osmanlı İngiliz Ticaret Anlaşması olmuştur. Bundan bir yıl sonra 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ise toplumdaki bireylerin hakları, devlet karşısında eşitlikleri ve mülkiyet hakları konusunda güvence vermesi bakımından önemli gelişmeler olmakla beraber, ekonomik açıdan sermaye birikim süreçlerine de güvence sağlamıştır. Bu yöndeki diğer bir aşama, 1858'de arazi kanunnamesinin kabul edilerek toprakta mülkiyet anlayışının belli bir ölçüde değişmesi olmuştur.[234] Bütün bu düzenlemeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernite projesi doğrultusunda gerçekleşmiştir. Yine de bu düzenlemeler, Batılı toplumların

[230] Atabeyoğlu, **Bir İstanbul Vardı,** s. 10-11.
[231] Anadolu kentlerinden zengin olan veya olma umudu taşıyan kimseler, ticaret erbabı, okumuş kesim ve işsizler de İstanbul'a göç ediyorlardı. Bkz. Karpat, **Osmanlı Nüfusu,** s. 131.
[232] Tekeli, **Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi,** s.193-194
[233] Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 141
[234] Tekeli, a.g.e.

kurumlarının doğrudan ithal edilmesine değil, yerel koşullarda yeniden üretilmesine zemin sağlayan düzenlemeler olarak anlaşılmalıdır.

Bunlara paralel olarak, idari reformun yarattığı yeni kurum ve kuruluşlar açısından, öncelikle bir merkezi iş bölgesinin yeniden yapılanması gerekmiştir. Yeni ekonomik ve idari dönüşümlerin ürünü olarak da imparatorlukta öncelikle bürokratik bir sınıf oluşmaya başlamıştır. Tüm bu sebeplerle artan nüfusa yeni konut alanları temin etmek de gerekmiştir. 1897'de yapılan bir nüfus sayımına göre İstanbul'un nüfusu l.077.000'e çıkmıştır.[235] Kent nüfusunun hızla büyümesi ve yeni konut alanları ihtiyacının karşılanması ise bu yeni kent gelişimine hizmet edebilecek bir altyapının yaratılması gereğini beraberinde getirmiştir.

Klasik Osmanlı düzenindeki toplumsal yapının, hem din esasına dayalı milletlere göre hem de toplumsal iş bölümüne dayalı sınıflara göre farklılaşmış bir yapıdır.[236] Her millet içindeki sınıfsal farklılaşma genellikle benzer niteliktedir; fakat, 19. yüzyılda bu yapıda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bunları özetlemek gerekirse, klasik Osmanlı düzeninin askeri sınıf mensupları, yönetimsel reforma paralel olarak Sultanın bürokratları haline gelmişlerdir; çünkü Tanzimat'la gelen yeni merkezi yönetim biçimi, çok daha geniş ve yetişmiş bir bürokrasi gerektirmiştir.[237] Bu ise yeni eğitim kurumlarının kurulmasını, hem ordu hem sivil yönetim hem de yargı hizmetleri için yeni bürokratik memurlar yetiştirilmesinin önünü açmıştır.[238] Yaygınlaşan bürokrasinin üst kademeleri ile alt kademeleri arasında ise büyük eşitsizlikler ortaya çıkmaya başlamıştır ve Osmanlı klasik sınıf yapısında ikinci kademeyi oluşturan ilmiye giderek imtiyazlarını kaybetmeye başlamışlardır.[239] Müslüman olmayan milletlerdeki ruhban sınıfının gücü ise bu

[235] Kemal Karpat, "The Social and Economic Transformation of İstanbul in the Nineteenth Century", **IESEE Bulletin,** V.Xll, No:2, 1974, s. 223-230.
[236] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
[237] Ortaylı, **a.g.e.**
[238] Karpat, **a.g.e.**
[239] Karpat, a.g.e.

milletlerin yükselen ticaret kesimi tarafından, kilise içindeki yeni düzenlemelerle sınırlandırılmıştır.[240]

Osmanlı klasik sınıfsal düzeninin 16. yüzyılda kalığı ve 17. yüzyıldan itibaren bu yapının önemli bir değişim geçirmesiyle özellikle 19. Yüzyılda içindeki tüccar ve sanatkârlara bakıldığında ise yeni ekonomik ilişkilerin sanatkarların hem hammadde bulmasını zorlaştırdığı hem de pazarlarını daralttığı görülmektedir.[241] Bu gelişmeler, tüccarların güçlenmesini sağlamıştır ve İstanbul'da dış ticaretin denetimi, tüm Akdeniz'dekine benzeyen bir biçimde, başta İngiliz, Fransız ve Hollandalılar olmak üzere Avrupalı sermayenin eline geçmiştir.[242] Bu denetim ağı içerisinde, İmparatorluk'taki dağıtım organizasyonu ise Rumlar, Ermeniler gibi belli milletlerden olan aracı tüccarların eliyle yapılır olmuştur. Müslüman tüccarlar ise daha alt kademedeki ticarî işlevlerini yerine getirmişlerdir. Son olarak, dış ticaretin gelişimi ve yabancı sermaye yatırımlarının gelmeye başlamasıyla kredi ve finansman gereksinimini doğurmuş ve beraberinde bir finans sermayesi örgütlenmesini getirmiştir.[243]

2.3.2. İstanbul'da Şehir Planlaması, Şehremaneti ve Beledi Hizmetler

19. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul'da yaşanan gelişmelere bakıldığında; Osmanlı yönetimi ile toplumun mekândaki etkileşiminin, kentteki imar hareketleriyle sınırlı olduğu görülmektedir. Bu süreçteki şehircilik anlayışının ise temelde toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanmasına ve emniyetin ve/veya adaletin sağlanmasına dayandırıldığı söylenebilir. Pratik bir beden metaforuna başvuran Edhem Eldem, İmparatorluk dönemindeki İstanbul'u şöyle tarif eder: "*... kent bir vücuda benzetilirse liman/ağız'ın beslediği ve saray/beyin'in yönetip yönlendirdiği bir bünyedir. Bunları birbirine bağlayan temel olgular da para, iaşe, altyapı, hizmetler ve törenlerdir*."[244] Yani devlet ile toplumun mekândaki en temel etkileşimi kentteki imar faaliyetleriyle alakalıdır.

[240] Ortaylı, **a.g.e**., s. 1000.
[241] Çelik, **Değişen İstanbul.**
[242] Çelik, **a.g.e.**
[243] Çelik, **Değişen İstanbul.**
[244] Edhem Eldem, **"Osmanlı Dönemi İstanbul'u"**, s. 184.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kentteki imar faaliyetleri 1453'te Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle başlamış ve temelde İslami değerler ile geleneksel Osmanlı şehircilik anlayışı doğrultusunda gelişmiştir.

Osmanlı belgelerinde şehir "cuma kılınır ve pazar durur yer" olarak tanımlanmaktadır.[245] Tanzimat dönemine kadar, modern bir şehir kavramından bahsetmenin pek mümkün olmadığı Osmanlı toplumunda, şehrin sakini olmaktan daha belirleyici olan şey, bir dini cemaatin mensubu olmaktır. Ancak II. Mahmut dönemi itibariyle temeli oluşturulan ve Tanzimat'ın ilanından sonra gerçekleşmeye başlayan bazı değişimler, şehir anlayışının da değişmesine neden olmuştur. Örneğin; 19. yüzyılda muhtarlık teşkilatının kurulması ve belediye kavramıyla tanışılması gibi gelişmeler, bu anlamda önemli olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde şehir planlaması alanındaki ilk kayda değer adımın, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla hemen hemen aynı zamanlarda, Helmuth von Moltke'ye hazırlatılan geniş ölçekli şehir planlama çalışması olduğu bilinir. Çelik, bu çalışmayı "büyük projeler" olarak adlandırdığı, İstanbul için yapılmış önemli planların ilki olarak tanıtmıştır.[246] Ancak bu tarihten önce de bazı küçük çaplı imar planları yapılmıştır; örneğin, Selimiye Kışlası'nın çevresindeki Selimiye Mahallesi böyle bir imar planı sonucunda oluşmuştur. Moltke'nin İstanbul'da bulunduğu 1839 yılında tamamladığı bir haritada görülen Selimiye Mahallesi'nin ızgara biçiminde, birbirini dik açılarla kesen bir sokak dokusuna sahip olduğunu ve bu yönüyle çevresindeki geleneksel dokudan farklılaştığını belirten Tekeli, bu mahallenin bir diğer önemli özelliği olarak; III. Selim'in, sokak köşelerinde inşa edilecek binaların sokağın geri kalanını etkileyebilecek "model" binalar olmasını istediğini ifade etmiştir.[247] Moltke'nin planına dönecek olursak; planda değinilen önemli bir konu da İstanbul'un imajıdır. Ulaşılması amaçlanan imajı, İstanbul'u

[245] Âdem Kara, "Osmanlı Devleti'nde Kent Kavramı", **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, No: 67, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2014, s. 186.
[246] Çelik, **a.g.e**, s.84.
[247] İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm**", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 885.

"Tanzimat felsefesine uygun bir Avrupa kentine dönüştürmek" olarak özetlemek mümkündür.[248]

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, belediye kavramıyla tanışılması ise 19. yüzyılda Şehremaneti'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Böylece merkezden yönetilen ve düzenlenen İstanbul'da, kısmen de olsa yerel seviyede çözümlerin üretildiği bir yapının ilk işareti görülmüş olur. Ancak görünüşte yerel bir yönetim kurumu olan Şehremaneti'nin bütçesi, yine hükümetin bütçesine bağlıdır. Dolayısıyla merkezî yönetim şehir yönetiminde hala çok etkindir. Şehremaneti kurumunun beklentileri yerine getirememesi sebebiyle, yine 1855 yılında İntizam-ı Şehir Komisyonu kurulmuştur. Komisyon'un hazırladığı raporda, çeşitli konulardaki önerilerin yanı sıra, İstanbul'un 14 belediye dairesine bölünmesi önerilmiştir. 1868'de Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnâmesi çıkarıldı ve İstanbul 14 belediyeye ayrıldı.[249] Bunlar arasında, Galata, Pera ve Tophane'yi içeren Altıncı Daire'nin özel bir konumu vardı ve yalnızca Altıncı Daire doğrudan Sadaret'in altında görev yapacaktı; diğer daireler ise Şehremaneti'ne bağlıydı.[250] Altıncı Daire, ayrıca, belediye uygulamaları açısından bir pilot bölge seçilmişti; tüm yenilikler ilk kez bu dairede uygulanıyordu. 1857 yılında *Takvim-i Vekayi'de* yayımlandığı üzere, bunun sebebi şu şekilde açıklanmıştır:

> "*Altıncı Daire'de birçok değerli emlak ve bina bulunduğundan ve ayrıca bu bölgede ikamet edenler bu gibi düzenlemeleri başka memleketlerde görmüş olup, kıymetini bildiklerinden, ıslahat programı önce Altıncı Daire'de uygulanacaktır.*"[251]

1857 de kurulup 1913 yılında Şehremaneti bünyesine alınan Altıncı Daire Binası, daha sonra yenilenerek daha etkin bir belediye örgütünün binasına dönüştürülmüştür; burada, bayındırlık alanında önemli katkılar sunulmuş ve böylece Avrupai bir şehircilik

[248] Çelik, **a.g.e**, s.86.
[249] Cengiz Sunay, "Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 3, No:1, 2002, s. 113-133.
[250] Emre Kolay, "Osmanlı Belediye Binalarının İlk Örneği: Altıncı Daire-i Belediye Binası", **Palmet Dergisi**, (3), 2023, s. 28-52.
[251] Çelik, **Değişen İstanbul**, s.38

anlayışı kente daha fazla nüfuz etmeye başlamıştır. Günümüze dek ulaşabilen binalardan biri olan Altıncı Daire Binası, İstanbul'un yönetimi ve belediyecilik tarihi açısından bir hafıza mekânıdır.

Fotoğraf 1: Abdullah Biraderler Tarafından 1880-1893 Arasında Çekildiği Düşünülen Altıncı Daire-i Belediye Binası

Kaynak: (http://www.loc.gov/item/2003667927)

Osmanlı'da kent planlaması çalışmalarının ilk örneği, 1902'de Bouvard'a yaptırılan bir nazım planı çalışmasıdır. Bouvard'ın Sultanahmet, Beyazıt ve Eminönü meydanları için II. Abdülhamid'e sunduğu önerileri değerlendiren Doğan Kuban, bunların altyapı eksiklikleri nedeniyle uygulanması olanaksız tasarılar olduğunu belirterek II. Abdülhamid dönemi İstanbul'u için *¨İstanbul'un tam bir emperyalizm çağı metropolü*

görünümüne bürünme olasılığını kıl payı kaçırdığı söylenebilir¨ demiştir.[252] Buna rağmen, Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konması suretiyle 1908'de II. Meşrutiyet idaresinin başlaması, İstanbul'un şehir yaşamında da önemli bir dönüşümün başlangıç noktası olarak kabul edilmelidir. Örneğin Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa'nın teklifi üzerine 21 Ağustos 1912'de İstanbul Şehreminliği görevine başlayarak 1919'a kadar üç kez İstanbul Şehreminliği yapmış olan Cemil Topuzlu, anılarında Meşrutiyet idaresinin başlamasını nasıl bir dönüm noktası olarak kabul ettiğini şu sözlerle açıklamıştır:

> "*Büyük bir istibdattan sonra kurtulup da hürriyete kavuşan birtakım yurttaşlarımız memleketimizde yenilikler vücuda getirmek hevesine düştüler. Ben de bu sıralarda bomboş durmadım. Fenerbahçe'de bir stat, Kandilli'de bir kız lisesi ile Haydarpaşa'da tıp fakültesini kurmağa muvaffak oldum. 1912 de şehreminliğine tayin edilince elimden geldiği kadar belediyemizi tanzim ettim. Hatta şu son senelerde dahi güzel İstanbul'umuzun imarına, belediyemizin tanzim ve ıslahı için şehir meclisinde tenkitler yaptım. Gündelik gazetelerde sık sık beyanatta bulundum, risaleler neşrettim, halkevlerinde konferanslar bile verdim.*"[253]

1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra ise İttihat ve Terakki yöneticileri, İstanbul'u modern bir başkent yapmak için çabalamayı sürdürürler. Partinin göreve atadığı şehreminlerin kenti modernleştirme girişimleri kalıcı olmakla beraber Cumhuriyet dönemi planlama çalışmalarına da zemin hazırlamıştır. Örneğin; ilk İstanbul haritası çalışmalarına 1910'da başlanır ama bilimsel bir harita ancak savaş sırasında hazırlanabilecektir. Aynı yıl Fransız mühendis Auric, üç yıllığına İstanbul Belediyesi Altyapı Dairesi'nin başına getirilir. Yeni bir kanalizasyon sistemi yapılmıştır. 1910 ve 1911 yılları arasında yeni bir tersane ile tahıl ürünleri, bira, ayakkabı ve çimento fabrikaları açılmıştır. Şehre, *Societe Anonyme d'Electricite* tarafından elektrik verilmeye başlanmıştır. [254] 1914'te ise ilk elektrik santrali Silahtarağa'da kurulacaktır. Taksim bahçeleri ise modern bir mesire yeri haline gelmiştir. Bu gelişmeyi, Cemil Topuzlu'nun

[252] Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, s. 491.
[253] Cemil Topuzlu, **80 Yıllık Hatıralarım**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982, s. 70.
[254] Mansel, **Konstantiniyye**, s. 321.

Gülhane, Fatih, Üsküdar-Doğancılar ve Ayasofya etrafındaki binaları yıktırarak parklar yaptırması izler.

Fotoğraf 2: Osmanlı Devrindeki İstanbul Belediye Başkanlarının Fotoğraflarına ve Bazı Önemli İcraatlarına Yer Veren Bir Gazete Haberi

Kaynak: Hürriyet Gazetesi, 20.05.1968.[255]

2.3.3. İstanbul'da Yeni Mimari Yapılar

İstanbul'un kent tarihi ve mimari gelişimi de tıpkı daha önceki bölümlerde bahsedilen özgün topoğrafyası, tarihsel geçmişi gibi kendine hastır. Bu kendine has gelişen tarihsel süreç içerisinde, İstanbul'un ev sahipliği yaptığı medeniyetlerden izler taşıyan çeşitli mimari yapılar, zamanla İstanbul'da gerçekleşen büyük depremler, yangınlar ve/veya savaşların etkisiyle zarar görmüş, yok olmuş veya insan tahribatına uğramıştır. Bu konuyla ilgili olarak Doğan Kuban şu açıklamayı yapmıştır: "5. *yüzyıla ait Geç Roma kenti, bugünkü İstanbul'un 3-5 m altındadır.*"[256]

Roma ve Bizans imparatorluklarından farklı bir örgütlenme yapısı olan Osmanlı İmparatorluğu döneminde hem İslâmî kültürün etkisiyle hem de diğer bazı sosyolojik nedenlerle İstanbul'daki kentsel gelişim karakteristiği ve mimarî yapılar dönemin diğer önemli kentlerinden daha farklı biçimde gelişmiştir. Örneğin mevcut askeri kışlalar, medreseler, hanlar, şifahaneler gibi çeşitli geleneksel yapılar bilinen işlevlerini devam ettirirken kentin topoğrafyasına eklenen ilk yeni mimarî yapılar; bazı resmi, askerî binalar ve saraylar olacaktır. Daha sonra, 19. yüzyıl ortalarında, konut yapılarında; Müslüman üst sınıfların yaşadığı konaklarda yenilik söz konusu olacak ve yeni kâgir konaklar inşa edilecektir.[257]

Yeni yapılar, değişik formlarda ve dönemin şartlarına göre modern tekniklerle inşa edilmeye başlanmıştır. Bunlar dışındaki bazı yapı tipleri ise toplumun o döneme kadar hiç tecrübe etmediği tamamen yeni şartlarla birlikte ihtiyaç duyulan veya tanışılan nitelikteki yapılar olarak ortaya çıkmıştır.[258] Bu bölümde esasen geç Osmanlı döneminde belirli yeni yapı türlerinin ortaya çıkışı ve bunların değişmekte olan kamusal ilişkiler bağlamında üstelendikleri roller üzerinde durmaya çalışılacaktır. Fakat bir giriş niteliğinde de olsa İstanbul'un çehresinin değişimine yön veren belli başlı bazı mimarları da bu kısımda

[256] Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, s. 14.
[257] Çelik, **Değişen İstanbul**, s. 110.
[258] Alev Erkmen, **Geç Osmanlı Dünyasında Mimarlık ve Hafıza: Arşiv, Jübile, Abide**, İstanbul, Metis Yayınları, 2011.

anmak gerekir. Bu tezin odaklandığı zaman aralığından biraz daha geriye gidecek olursak; bahsedilmesi gereken ilk kişi Mimar Sinan olacaktır. Ayasofya'nın minareleri ve Haseki Hamamı ile Atmeydanı, Süleymaniye ile Eski Saray, İstanbul'un ticari merkezlerinden olan kapanlar bölgesi gibi daha birçok şehir mekânını dönüştüren ve bugüne dek ulaşan bazı imajları belirginleştiren Mimar Sinan olmuştur.[259] Üç kuşak boyunca Osmanlı sultanları için mimari eserler tasarlamış ve inşa etmiş Balyan ailesi de Osmanlı mimarlığının yorumlayarak Saray'ın mimari zevk ve tercihlerini şekillendiren ve böylece imparatorluğun başkenti olan İstanbul'un son yüzyılına damga vurmuş önemli mimarlardır. Mesela Dolmabahçe Sarayı, Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı ve Valide Sultan Sarayı gibi 19. yüzyıl saraylarının birçoğunda Balyan ailesinin imzası bulunur. Balyan ailesinin öne çıkan isimlerinden Sarkis Balyan'ın eserleri arasında ise Galatasaray Lisesi, Malta Köşkü, Baltalimanı Yalısı, Adile Sultan Sarayı ve Akaretler Sıra Evleri bulunmaktadır.[260] Bu tezin odaklandığı geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde mimari üretimle ilgili adından en çok söz ettiren mimarlar ise Sedad Hakkı Eldem, Kemalettin Bey ve Vedad Bey olacaktır. Bu dönemin mimari tarihi ayrı bir çalışmanın konu olacağı için doğrudan mimari ve mimarlarla ilgili kaleme alınmış önemli bazı mesleki anıların ve biyografik eserlerin[261] de bulunduğunu belirttikten sonra, İstanbul'daki belli başlı bazı mimari yapıların gelişimi ve değişimi üzerinde durulacaktır.

2.3.3.1. Askeri Yapılar

Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî açıdan güç kaybetmesinin önüne geçmeyi öncelikli olarak amaç edinen yöneticiler, askeri yapı başta olmak üzere bununla ilgili olan silah imalathaneleri, kışlalar, hastane, askeri okul gibi binaları da değiştirmek ve geliştirmek için çabalamışlardır. 19. yüzyılın askeri kışlalarının öncüsü olan yapı 1783'te Kasımpaşa'da inşa ettirilen "Kalyoncu Kışlası" ile III. Selim tarafından 1793'te inşa

[259] Gülru Necipoğlu, **Sinan Çağı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
[260] Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü**, İstanbul, Yeni Çığır Kitabevi, 1993.
[261] Ernst A. Egli, **Genç Türkiye İnşa Edilirken – Atatürk'ün Mimarının Anıları**, İstanbul, İş Bankası ve Kültür Yayınları, 2003; Necati İnceoğlu, **Anılarda Yalnızlar**, İstanbul, Yem Kitabevi, 2008; Sedad Hakkı Eldem, **Anılarda Mimarlık**, İstanbul, Yem Kitabevi, 1995; Yıldırım Yavuz, **İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin**, İstanbul, TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, 2009.

ettirilen "Humbaracılar Kışlası" olarak bilinir.[262] Bunları izleyen kışlalardan en önemlileri; 1828'de yapılan Rami Kışlaları, yine 1828'de ahşaptan yapılıp yandığı için 1851'de kagirden yapılan ve bugün Boğaz'ın en göz alıcı yapılarından biri olan ve günümüzde Kuleli Askerî Lisesi adıyla bilinen süvari kışlasıdır. III. Selim tarafından başlatılan bu orduyu yenileme çabaları, II. Mahmut döneminde ve özellikle 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla hız kazanacaktır. Yeni ordunun kullanımı ve eğitimi için Levent Çiftliği'nde ve Selimiye'de birer kışla yapılmıştır. III. Selim devrinde ilk yapılan Selimiye Kışlası'nın ahşap olduğu bilinmektedir. Bu yapı II. Mahmut ve Abdülmecid devirlerinde 1828 ve 1853 yılları arasında kâgir olarak yeniden inşa edilir ve günümüze kadar ulaşır. Batur, bu yılları "Askeri Yapılar Dönemi" olarak adlandırır.[263]

Yeni kurulan askeri kurumlar için ihtiyaç duyulan yapılar İstanbul'un farklı bölgelerine yerleştirilir. 19. yüzyıl boyunca sırasıyla 1842'de Taksim Topçu Kışlası, Maçka Silahhanesi, 1843'te Kuleli Süvari Kışlası, 1862'de Gümüşsuyu Kışlası, 1861'de Taşkışla, Orhaniye ve Ertuğrul kışlaları inşa edilir. Bu yapılar dışında, Mektebi Harbiye 1846'da ve Harbiye Nezareti 1864'te eğitim ve karargâh yapıları olarak yapılmıştır; yine eğitim amacıyla kurulmuş olan modern askeri mühendislik mektepleri ise Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dur.[264]

2.3.3.2. Karakollar

Büyük askeri yapılar gibi önem arz eden diğer yapı grubu da karakollardır. Karakollar bu çalışma açısından, kentin güvenliğini sağlamakla yükümlü iktidarın hem gücünü hem de modernliğini sembolize etmesi bakımından önemlidir; çünkü, İstanbul'un tarihi boyunca devam eden asayiş sorunları, yönetici kesimin asayişi sağlamakta zorlandığı dönemler ve bu sorunların form değiştirse de hiçbir dönem ortadan tamamen kalkmadığı bilinmektedir.[265] Bu nedenle, İstanbul'un özellikle de kente taşradan bakanlar

[262] Afife Batur, "Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,** C. IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1046.
[263] Batur, **a.y.**, s. 1046.
[264] Batur, **a.y.**
[265] Noemi Levy Aksu, **Osmanlı İstanbul'unda Asayiş 1879-1909**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

için korkutucu, tekinsiz bir imgesi mevcuttur ve bu imge türlü şekillerde günümüze dek ulaşmıştır. Bunun bir sebebi kalabalık nüfusu, bir sebebi de kent içi güvenlik hizmetinin bütün semtlere götürülebilmesinin kolay olmayışıdır. Güvenlik hizmetini yaygınlaştırabilmek amacıyla önemli semtlere yapılan karakollar yeni mimari yapılardan biri olarak karşımıza çıkar. Kâgir malzemeden yapılan karakol binaları, III. Selim devrinden itibaren yapılmaya başlanmış; hatta yeni kurulan semtlerde karakol için arazi ayrılması da düşünülmüştür.[266] İlk karakollar, Tarihi Yarımada, Galata, Eyüp ve Üsküdar gibi merkezi semtlerde inşa edilmiştir.[267]

2.3.3.3. İdari Binalar

19. yüzyıl öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda özel olarak kamu hizmeti için bina yapılmamıştır; çünkü, hem padişah dairesi olan Topkapı Sarayı'nda ve daha sonraları Dolmabahçe Sarayı ile Yıldız Sarayı'nda hem de diğer yönetici kesimin ikametgâhları olan konaklarda devlet işleri ve özel yaşam bir arada sürdürülmektedir.[268] Genellikle ahşap malzeme ve nitelikli bir mimari stil ile inşa edilen yönetici kesimin ikamet ettiği bu konaklar, anlatılara "Paşa konakları"[269] olarak yansımıştır; aynı zamanda devlet işlerinin de görüldüğü konut yapılarıdır. Osmanlı Devleti'nin yönetim düzeninin Tanzimat'la birlikte yeniden örgütlenmesi neticesinde yeni yönetim yapılarının tasarlanması gerekmiştir. Mesela 1853'te Avrupa'daki örneklere benzer bir belediye kurulmasına karar verilmiş ve 1857'de bir pilot proje oluşturulmuştur. Bu projeye göre Pera, Galata ve Tophane'yi kapsayan ve "Altıncı Daire-i Belediye" olarak adlandırılan yapı kentin güzel, temiz ve düzenli tutulmasını amaçlamaktadır. Bu bölgede sokakların düzenlenmesi, su ve kanalizasyon şebeklerinin tesisi ve bakımı gibi konularla ilgili çeşitli faaliyetlerin Altıncı Daire-i Belediye tarafından düzenlenmesi ve bunun diğer on üç bölgeye de örnek teşkil etmesi hedeflenmiştir.[270]

---

[266] Necla Arslan, "İlk Karakol Binaları", **İstanbul Dergisi**, No: 23, 1997, s. 4-41.
[267] Arslan, **a.g.e.**
[268] Batur, **"Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı."**
[269] Ahmet Semih Mümtaz, **Eski İstanbul Konakları**, İstanbul, Kurtuba Kitap, 2011.
[270] Batur, **Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı**, s. 1051.

Altıncı Daire-i Belediye'nin yerine getirmesi beklenen görev ve sorumluluklar, eski İntizam-ı Şehir Komisyonu'nunkiyle örtüşmektedir; fakat, bunların gerçekleştirilmesinin önündeki olası iktisadi engelleri aşmak için yapıldığı düşünülen bazı düzenlemeler dikkat çekmiştir. Zeynep Çelik bunları şu şekilde aktarmıştır:

> "*Altıncı Daire'yi sadrazamın atadığı bir müdür ve hükümetin atadığı yedi üyeden oluşan bir meclis yönetecekti. Bu meclisin üç üyesi her altı ayda bir değişecekti. Bu meclise seçilme koşulu olarak adayın Altıncı Daire sınırları dahilinde en az 100.000 kuruş değerinde emlak sahibi olması ve en az on yıldır İstanbul'da ikamet ediyor olması gerekiyordu. Meclisin asli üyelerine ek olarak, Babıali, dört yabancı danışman atayacaktı. Bu danışmanların belediye konularında malumat sahibi, ayrıca en az 200.000 kuruş değerinde emlak sahibi ve İstanbul'da on yıl süreyle ikamet etmiş olmaları gerekiyordu.*"[271]

Altıncı Daire'nin ilk uygulaması kadastro çalışması yapmak olmuştur ki; böyle bir çalışma, Osmanlı İstanbul'unda ilk kez gerçekleşmiştir. Diğer önemli çalışmalar ise ana arterlerin genişletilmesi, sokakların düzenlenmesi ile havagazı aydınlatması, su ve kanalizasyon sisteminin mümkün olduğunca uygulanmasıdır. 1870 tarihinde Pera'daki yangından sonra kagir bina zorunluluğu getirilmiş, Taksim ve Tepebaşı'ndaki iki parkın düzenlenmesi ve buralardaki gayrimüslim mezarlıklarının kentin dışına, Şişli'ye taşınması gerçekleştirilmiştir.[272] Ayrıca, iki hastane inşa edilmiştir. Bu zamana dek hastanelerin yalnızca vakıflar tarafından kurulup işletildiği düşünülecek olursa; belediyenin bu uygulaması, geleneksel kurumların yerine Avrupai kurumların geçmesi sürecinin başlangıcını temsil eden simgesel bir önem taşır. Ayrıca yine proje kapsamında belediye sarayı binası, "*Hôtel de Ville*" inşa edilmiş ve Altıncı Daire'nin hafızalarda yer eden simgesi haline gelmiştir.

Proje kapsamında gerçekleştirilen uygulamalardan en çok yararlananlar üst gelir grubuna mensup kişiler olmuşsa da Altıncı Daire, daha sonraki tüm kent planlama ve

[271] Çelik, **Değişen İstanbul**, s. 38.
[272] Rumların *Mnimatakia,* Levantenlerin *Petits-Champs* adıyla bilinen mezarlıkları ve Büyük Mezarlıklar veya Tepebaşı Mezarlıkları olarak bilinen mezarlıkların kaldırılmasından önceye dair bazı önemli bilgiler için bkz. Yorgo L. Zarifi, **Hatıralarım-Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920**, Çev. Karin Skotiniyadis, İstanbul, Literatür Yayınları, 2002.

tasarımlarına örnek teşkil etmeyi başarmış bir proje olarak tarihe geçer. Hükümet, 1856 planını 1868'de yeniden yürürlüğe koyarak belediye yönetiminin tüm kenti kapsaması kararını almış ve Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'ni çıkartmıştır. Bu şartlar altında 1877'ye kadar bağımsız bir belediye olarak çalışan Altıncı Daire, daha sonra yürürlüğe giren Dersaadet Belediye Kanunu doğrultusunda kentin yirmi belediyeye bölünmesinin ardından ayrıcalıklı konumunu kaybetmiştir. Kısa süre sonra bu hedefin gerçekçi olmadığı anlaşılarak daire sayısı onla sınırlandırılmıştır. Ayrıca 1877 nizamnamesiyle belediyelerin gelir kaynakları arttırılarak, nizami belediye vergisi ve özel bağışlar, inşaat kontratları, ticaret beratları ve ruhsatlardan alınan vergiler de belediye gelirlerine eklenmiştir. Bu dönemde yürürlüğe giren bir diğer düzenleme olan Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi de vilayet ve liva merkezlerinde kamu yöneticilerinin işlerini yürüteceği hükümet binalarının yapılması sürecini başlatmıştır. Bu doğrultuda inşa edilmeye başlanan resmi yapılar çeşitlenecek; örneğin adliye, telgrafhane veya postane, müze gibi farklı işlevlerdeki yapılar da görülmeye başlanacaktır.

Her ne kadar eksiklikler söz konusu olsa da 1838 ile 1908 yılları arasında gerçekleştirilen kent yönetimi reformu, İstanbul'un değişimini ve gelecekteki gelişmeleri derinden etkilemiştir. Batı'daki gibi bir belediyecilik anlayışı İstanbul kent yapısına ancak Jön Türk döneminde nüfuz edebilmiş ve Cumhuriyet dönemine aktarılmıştır. Altıncı Daire-i Belediye Saray'ı ise günümüze Beyoğlu Belediye Binası olarak ulaşmış olması bakımından simgesel önemini koruyabilmiştir.

2.3.3.4. Sanayi Tesisleri

Bugün anladığımız anlamıyla sanayi tesisi denilebilecek ilk yapılar, III. Selim döneminde inşa edilen tophane ve tersane yapılarıdır.[273] Özellikle 1838'deki Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasının ardından yerli üretimi geliştirmek üzere yine daha çok askeri alana yönelik sanayi tesisleri inşa edilmeye başlanmıştır. Örneğin 1833'te Eyüp sahilinde Feshane-i Amire adıyla fes fabrikası, 1839'da Beykoz'da deri işleme fabrikaları

[273] Nazif Öztürk, "**XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası**", VD, 1990, No: 21, s. 23-80.

kurulmuştur. 1845'te dokuma yapmak üzere inşa edilen Hereke Fabrika-i Hümayunu ise Abdülmecid döneminde saraya bağlı olarak üretim yapan bir kuruluştur. İpek dokumak için kurulan fabrikaya Sultan Abdülhamid döneminde halı dokuması için bölümler ilave edilmiştir. 1855'te Bakırköy'de kurulan Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası ile 1858'te Paşalimanı'nda kurulan un değirmeni de önemli sanayi tesislerindendir. 1884'te kurulan Cibali Tütün ve 1894'te kurulan Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu Abdülhamid döneminin öne çıkan sanayi tesislerindendir. Bunlar dışında elektrik üretimi için 1864'te kurulan Kuzguncuk Gazhanesi, 1891'de kurulan Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi, 1854'te kurulan Dolmabahçe Gazhanesi ve 1880'de kurulan Yedikule Gazhanesi de farklı tipteki sanayi tesislerine örnek gösterilebilir.

2.3.3.5. Ticari Yapılar

Galata ve Pera bölgesi yeni ticari yapıların inşa edildiği merkez olarak öne çıkar. Bu bölgeyi Tarihi Yarımada içerisindeki Eminönü takip eder. Yeni ticari anlayışa uygun olarak dükkânlar, büyük mağazalar (bonmarşeler), hanlar, banka, pasaj, büro, depo gibi çeşitli ticari işlevlere sahip yapılar ortaya çıkar. Özellikle 1860 sonrası Beyoğlu ve Eminönü'nde inşa edilen pasaj, iş hanı, banka yapıları, Batılı karakterdeki dükkân yapıları sayıca fazlalaşır. Sultanhamam'daki Hocopoulo Hanı ve Hamdi Bey Geçidi, Mahmut Paşa'daki Abud Efendi Han'ı, Galatasaray'daki Çiçek Pasajı ve Yeni Avrupa Pasajı bunların ilk örnekleri olarak sayılabilir. Eminönü'ndeki Mısır Çarşısı civarında, Sultanhamam'da yer alan Deutche Bank binası ve Karaköy'deki Osmanlı Bankası binaları ise banka binaları içinde öne çıkan yapılardır.

19. yüzyılda ticari, kültürel ilişkilerin yoğunlaşmasıyla birlikte Avrupalıların konaklayabileceği ve yemek yiyebilecekleri otel, pansiyon ve lokantalar 1830'dan itibaren sayıca artmaya başlamıştır. Açılan otellerin genellikle yabancılar tarafından yine yabancılar için açıldığı dikkat çekmektedir. Bunlar başta Galata ve Pera olmak üzere, Büyükdere, Tarabya ve Büyükada gibi yabancıların yoğun olarak bulunduğu semtlerde inşa edilmiştir. 1880 sonrasında talebin artmasına bağlı olarak daha büyük oteller inşa edilmeye başlanır. Pera Palas, Bristol ve Tokatlıyan Oteli en önemli örneklerdir. Orient

Express treninin hattı Sirkeci'ye kadar uzatılınca İstanbul'a olan ilgi artar ve ticari ilişkiler dışında da İstanbul'a seyahat eden Avrupalıların konakladıkları ilk ve en gözde otel Pera Palas Oteli'dir. Taksim'deki Hotel D'Angletterre ise sonradan yıkıldığı için günümüze ulaşamamış bir diğer önemli oteldir.

2.3.3.6. Konutlar

19. yüzyılda farklılaşan yaşam kültürünün önemli göstergelerinden biri de konut yapılarının geçirdiği değişimdir. Ahmet Mithat Efendi, 1910'da basılan *Jön Türk* adlı romanında 1897 yılında geçen bir hikâyeyi anlatmaya şu sözlerle başlar: "*Eski zamanlardan kalma koca koca konaklar bir yangının ardından kül oldukça, arsaları parça parça satılarak, yeni mahalleler oluştu.*"[274]

Bu değişim, Osmanlı padişahlarının konutu olarak niteleyebileceğimiz sarayın, 19. yüzyılda önce Dolmabahçe'ye sonra da II. Abdülhamit döneminde Yıldız'a taşınması ile başlatılabilir. Ardından Boğaz'da Cemile ve Münire Sultan sarayları, Göksu Kasrı, Beylerbeyi Sarayı, Çırağan Sarayı, Ihlamur Köşkü ve Kâğıthane Kasrı adlarıyla bilinen küçük saraylar inşa edilmiştir. Bu yapılarda dikkati çeken özellik Boğaz kıyısında eskiden beri yapılan ahşap yalılardan farklı olarak kâgir yapı malzemeleriyle ve devrin yeni mimari üsluplarıyla yapılmış olmalarıdır. Buna benzer bir değişim Tanzimat sonrasında yabancı devletlere ait olan ve çoğunluğu Galata ve Pera bölgesinde yer alan elçilik binalarında görülmüştür. Bu binalar prestij göstergesi olmaları bakımından da neredeyse saraylara benzer biçimde inşa edilmeleriyle dikkat çeker. İngiliz, Fransız, Rus, Hollanda, Belçika ve İtalyan konsolosluk yapıları dönemin en önemli örnekleridir.

Yaşam kültüründeki değişim, maddi olanakların artması ve Boğaz hattında vapurla ulaşım imkânlarının çoğalması dolayısıyla Boğaz'ın her iki yakasında devletin ileri gelenleri ve gayrimüslim zenginler tarafından yalılar yaptırılmıştır. Bu dönemde yaygınlaşan yeni yapı tiplerinden biri de sayfiye evi denilebilecek köşk yapılarıdır. İstanbul'da yaşayan Avrupalılar ve gayrimüslimler başta Tarabya, Adalar, Kadıköy

[274] Ahmet Mithat, **Jön Türk**, İstanbul, Beyaz Balina Yayınları, 2005, s. 7.

çevresinde, Osmanlı yönetici elitleri ise Altunizade yönünden Çamlıca tarafına doğru ve Kadıköy'den Göztepe yönüne doğru büyük bahçe içerisinde yer alan gösterişli, yeni mimari üslupları kullanan köşkler inşa ettirmişlerdir.

Ebniye nizamnamelerinde de yangınları önlemenin vasıtası olarak yaygınlaştırılmak istenen kâgir yapım tekniğinin imkânlarıyla kentin yeni gelişen bölgelerinde apartmanlar yapılmaya başlanır. Osman Cemal Kaygılı, Laleli'deki Harikzedegan Apartmanlarını buna bir örnek olarak gösterir. [275] Bununla beraber başlayan konaklardan apartmanlara geçiş, İstanbul'daki değişimin ve Cumhuriyet'e geçişin en belirgin simgelerinden biri olacaktır. Örneğin; II. Abdülhamit tahttan indirildikten sonra, Yıldız Sarayı yakınında ve Nişantaşı civarındaki ahşap konaklarda yaşayan paşaların konaklarını terk etmeye başlaması, imparatorluğun sonuna işaret eden bir dönüm noktası olarak görülebilir.[276] Samiha Ayverdi'nin romanlarından *İbrahim Efendi Konağı*[277] aslında yazarın yaşadığı günden bakarak geçmişte yaşadığı İstanbul'u anlattığı bir eseridir. Bu eserde, biri dünya işlerine bağlı, ötekisi huzur arayışı içindeki iki erkek kardeşi kıyaslayan yazar, 20. yüzyılın başına geri döner ve yakın gelecekte çöküp kaybolacak konak hayatını ve İstanbul'un belli bir kesimini detaylıca tasvir eder. Yalnızca geçmişte kalan bir uygarlığı tasvir etmekle kalmayan yazar, bu geçmişte kalan düzenin günümüzün sorunlarına bir çözüm olabileceğini de ileri sürer. Melih Cevdet Anday ise *Aylaklar*[278] romanında İstanbul'daki köşk ve konak hayatının, sonunda mutlaka apartmana geçecek olan son temsilcilerinin hikayesinin anlatmıştır. Roman, II. Abdülhamid'in Eczacıbaşılarından Şükrü Paşa'nın Erenköy'deki konağında geçmektedir. Üç jenerasyonu barındırmış olan konaktaki son fertler, varlıklı eski günlerini sürdürmeye çalışmaktadırlar ancak çabaları boşunadır.

Handan İnci Elçi, *Roman ve Mekân: Türk Romanında Ev* adlı kitabında konakların II. Meşrutiyet döneminden itibaren, yıkılmakta olan imparatorluğun simgesi olarak kabul

[275] Osman Cemal Kaygılı, **Köşe Bucak İstanbul,** İstanbul, Can Yayınları, 2019, s.123.
[276] Halid Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, İstanbul, Özgür Yayınları, 2012, s.522-523
[277] Samiha Ayverdi, **İbrahim Efendi Konağı**, İstanbul, Kubbealtı Neşriatı, 2012.
[278] Melih Cevdet Anday, **Aylaklar**, İstanbul, Everest Yayınları, 2011.

edildiğini, apartmanların ise yeni kurulacak düzene işaret ettiğini belirtir.[279] Bu görüşe paralel olarak apartmanlar öncellikle gayrimüslimler, yabancılar ve yönetici sınıfa mensup olanlar tarafından talep görmüştür. Ayrıca, konaklardan apartmanlara geçiş ile birlikte geleneksel mahalle düzeni ve kültürünün tamamen değişeceğini de belirtmek gerekir.

2.3.3.7. Abideler

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, işlevi ile tanımlanmayan anıt kavramı, yani "abide" üretimi 19. yüzyıla değin kendisine yer bulamamıştır. Bu zamana kadar anıtlar cami, medrese, türbe, çeşme gibi belirli işlevleri olan mimari yapıtlardır.

Osmanlı mimarlık pratiğinin işlevi ile tanımlanmayan anıt veya heykel üretimine aşina olmadığına dair açıklamalar, bu durumu çoğunlukla "İslam dininin tasvir yasağı ve meydan heykeli yerleştirmeye uygun alanlara yer vermeyen Osmanlı kent geleneği" ile ilişkilendirir. Oysa ki; Fatma Akyürek "İstanbul'un Heykelleri" başlıklı makalesinde şu açıklamaya dikkatleri çeker:

> *"(...) Ortaçağ'da (726-843), ikon karşıtı hareket (İkonoklazma) Konstantinopolis'te ortaya çıkmıştı. Kaynağını Kutsal Kitap'tan alan ve figürlü betimlerin günah olduğunu ileri süren teolojik bir tartışmaya dayanıyordu ve 8. yüzyılın başında siyasi bir eylem halini alarak 9. yüzyıla kadar devam etmiştir. Esas olarak Hristiyan inancının dinsel mekânlarında azizleri betimleyen figürlü resimlerin varlığına karşı gelişen bu eylemler anıtsal figüratif heykellerin, etrafında dolaşılabilen serbest heykel dediğimiz yapıtların tahrip edilmesine varan süreci etkiledi. Hristiyan ve Musevi inançlar giderek güçlenen Müslümanlığın da etkisiyle heykeller karşısında ortak bir tavır geliştirdi. Kent meydanlarında yer almak üzere figürlü heykeller üretme geleneği bu coğrafyada yaşamın dışında bırakıldı. Taş ustalarının uğraşı alanı mimariye bağlı rölyefler, sütun başlıkları vb. elemanların yapımı ile sınırlandı."*[280]

Osmanlı döneminde kamusal alanda figüratif anlatıma yer veren ilk heykeller, İbrahim Paşa'nın Mohaç Savaşı sırasında Macaristan'da görüp beğendiği için İstanbul'a

[279] Handan İnci Elçi, **Roman ve Mekân: Türk Romanında Ev,** İstanbul, Arma Yayınları, 2003, s.117.
[280] Fatma Akyürek, "İstanbul'un Heykelleri", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, No:8, 2013, s. 128.

taşıdığı heykellerdir. 16. Yüzyılda, İbrahim Paşa'nın Budin'den getirttiği heykeller, kendisinin At Meydanı'ndaki sarayının önüne yerleştirilir; ancak tahmin edileceği üzere çok tepki çeker. İbrahim Paşa'nın ölümünün ardından sarayının avlusundaki bu heykeller de parçalanacaktır.[281]

Osmanlı İmparatorluğu'nda heykel sanatının gelişmesi açısından 19. yüzyıl önemli girişimlerin gerçekleştiği bir zaman dilimidir. Batı Avrupa'daki örneklere özenerek önemli olayları anıtlaştırma isteği Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri arasında, özellikle Tanzimat Dönemi'nde yaygınlaşmaya başlar. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından Gülhane Parkı'na bir Adalet Taşı dikilmiştir. Beyazıt Meydanı'na da bir Tanzimat Anıtı yapılması tasarlanmış ancak uygulanamamıştır. 1871 senesinde ise Sultan Abdülaziz, o sırada İstanbul'da bulunan Charles Fuller adlı heykeltıraşa, kendisinin at üzerinde bir heykelini yaptırır ama tepkiler nedeniyle heykel Beylerbeyi Sarayı'na konur. Bu gelişmelerden ziyade, heykel sanatı açısından bu zaman dilimine rastlayan en önemli olay, Batılı anlayışta heykel eğitimi veren bir bölümü de olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin 3 Mart 1883 tarihinde eğitime başlamasıdır. Çoğunlukla gayrimüslimlerin rağbet ettiği ve yirmi öğrenciyle eğitime başladığı bilinen heykel bölümünün ilk Türk heykel öğrencisi İhsan Özsoy'dur. 1883-1891 yılları arasında eğitim Sanayi-i Nefise Mektebi'nde eğitim gören, daha sonra da eğitimini Paris'te sürdüren İhsan Özsoy, 1895 yılında İstanbul'a geri döner ve bir arkadaşıyla beraber ilk atölyesini açar. Fakat 19. yüzyılın sonlarına doğru halk, hala günah olduğu düşüncesiyle heykelle karşılaşmaktan çekinmekte ve heykele tepki göstermektedir. İhsan Özsoy ve arkadaşı yaptıkları işin ne olduğunu gösteren bir örnek olarak, atölyelerinin kapısına bir rölyef koyarlar ve ertesi gün, zaptiyeler gelip atölyenin sahiplerini karakola götürürler; çünkü mahalleli put yaptıklarını iddia ederek heykeltıraşlardan şikayetçi olmuştur.[282]

19. yüzyılda Osmanlı kent geleneği içinde anıtsal heykellerin yer alabileceği bir mekân anlayışının bulunmadığını belirten Akyürek, sadece heykellerin değil "somut

[281] Gülsen Sevinç Kaya, "Osmanlı Sanatı'nda Heykel ve 19. Yüzyıldaki Görünümü", **Milli Saraylar Dergisi 3,** TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2006**,** s. 145.
[282] Kaya, **Osmanlı Sanatı'nda Heykel ve 19. Yüzyıldaki Görünümü**, s. 154

işlevleri olmayan, salt anıt niteliği ile tanımlanan yapıların da kendine yer bulamadığını" vurgular. Bu sava bir örnek olarak da 31 Mart ayaklanması sırasında ölenlerin anısına yaptırılan Abide-i Hürriyet'i gösterir. 1911 yılında yapımı tamamlanan Abide-i Hürriyet hem II. Meşrutiyet'in sembolü hem de Osmanlı dünyasında kamusal alanda kendine yer edinebilen ilk abide olarak çok önemlidir. Akyürek abidenin kamusal alanda kabul görmesi için geleneksel mimari öğelerden yararlanılarak inşa edilen ve adeta "açık hava namazgahlarını anımsatan" abideyi şöyle tarif eder:

> *"Bir taç kapıdan geçilerek ulaşılan gerçek bir işlevi olmayan iç mekân, bu mekânın güneydoğusuna yerleştirilmiş olan mihrap, anıtın çevre düzenlemesinde kullanılan mukarnas başlıklı kolonlar, aydınlatma elemanları üzerinde yer alan kubbe biçimli küçük başlıklar ve genel olarak açık hava namazgâhlarını anımsatan düzenlemesiyle geleneksel mimari ögelerin ağır bastığı bir yapıdır."*[283]

Heykelin kamusal politikalar içerisinde belirgin bir rol oynamaya başlaması ise ancak Cumhuriyet'in ilanı ile başlayacaktır. Krippel'in 1926 yılında yaptığı ve İstanbul'un Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan ilk figüratif heykel, Sarayburnu Atatürk Anıtı'dır. Ancak bu anıt, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk heykeli olmasına rağmen toplumsal belleğimizde özel bir yer almamıştır. Dönemin genel düşünüşü ile örtüşen bir anlatımı olmadığı gibi, İstanbul kentinin geçmişi ile de bağ kuramamıştır. Bizans uygarlığının izleri ile dolu tarihi Yarımada'da Topkapı Sarayı'nın hemen yakınında yer alan heykelin çevresi ile kurduğu anlam bağı sadece Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak için yola çıktığı yer olmasından kaynaklanmaktadır. Anlam çerçevesini bu denli sınırlı tutan yapıt biçim dili açısından da onu bulunduğu mekânda yalnızlaştıran bir çerçeve içinde yer almaktadır.[284] Bu yıllarda Ankara'da inşa edilen anıtlar, yeni Cumhuriyet'in başkenti oluşu nedeniyle Cumhuriyet ideolojisini yansıtma konusunda daha güçlü etkilere sahip olmuşlardır. Bu, İstanbul'un kimliğindeki çok büyük bir değişimle, başkent olmaktan çıkarılmasıyla da alakalı olabilir; ancak, Cumhuriyet'in İstanbul'daki temsili haline gelen Taksim meydanındaki Cumhuriyet Anıtı çok başarılı olmuş ve Taksim Meydanı'na yeni

[283] Fatma Akyürek, **İstanbul'un Heykelleri**, s. 129.
[284] Akyürek, **İstanbul'un Heykelleri**., s. 127.

bir kimlik vermiştir. Heykel sanatı resmî söylemin bir parçası olarak 1923 yılından II. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar aktif bir görev üstlenecektir.

2.3.3.8. Müzecilik Faaliyetleri

1846'da Abdülmecid dönemi Tophane Müşiri Ahmet Fethi Paşa'nın inisiyatifiyle Aya İrini'nin (Hagia Eirene) eski silah ve ganimetlerinin bir bölümü ile bazı antik mimari parçaların Aya İrini Kilisesi'nde müze şeklinde düzenlenmesi Osmanlı döneminin ilk müzecilik faaliyeti olarak bilinir.[285] Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan antik dönem eserleri İstanbul'a getirilmeye ve Aya İrini'de toplanmaya başlanmıştır. Böylece, Aya İrini'de iki bölümden oluşan bir koleksiyon oluşmuştur.[286] Albert Dumont tarafından 1867'de hazırlanan kataloğa göre, burada Yunan, Roma, Erken Hıristiyan ve Bizans eserleri sergilenmektedir.[287] Bu koleksiyonlara Mecma-i Asar-ı Atika (Eski Eser Koleksiyonu) ve Mecma-i Esliha-i Atika (Eski Silah Koleksiyonu) adları verilerek Arkeoloji Müzesi ile Askeri Müze'nin temelleri atılmıştır.[288] İlk defa müze adının kullanılması ise Ali Paşa'nın sadrazamlığı ve Saffet Paşa'nın Maarif nazırlığı sırasında gerçekleşecektir. 1869'da Saffet Paşa, bir imparatorluk müzesi kurulması talebini dile getirirken; "*Avrupa müzeleri buradan götürülen nadide eserlerle süslüyken, ülkemizde bir müzenin kurulmamış olması doğru değildir*" diyecektir.[289] 16 Ağustos 1880 tarihinde Çinili Köşk, Müze-i Hümayun şeklinde düzenlenerek açılacaktır. 1881'de Müze-i Hümayun'un müdürlüğüne Osman Hamdi Bey'in atanması, Türk müzeciliğinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir.[290]

---

[285] A. Sermet Muhtar Alus, **Müze-i Askerî-i Osmânî Rehberi**, İstanbul, 1338; Aziz Oğan, **Türk Müzeciliğinin 100'üncü Yıldönümü**, İstanbul 1947, s. 3.
[286] Alus, a.g.e.
[287] Abdülhak Şinasi Hisar, "Müzelerimizin İlk Zamanları", **Türk Müzeciliği**, Haz. Necmettin Turinay, İstanbul, Yapı Kredi yayınları, 2010, s. 23-24.
[288] Alpay Pasinli, "Arkeoloji Müzeleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 307.
[289] Pasinli, **a.y.**
[290] Wendy M.K. Shaw, **Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi**, Çev. Esin Soğancılar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 80-81.

Osman Hamdi Bey bir yandan mevcut eski eser koleksiyonlarını bilimsel bir biçimde sınıflandırma ve düzenleme ile uğraşıp diğer yandan da yabancı arkeologlar getirterek onlara eserlerin kataloglarını hazırlatmıştır.[291] Ayrıca müzenin zenginleşmesi için 1883-1895 arasında çeşitli kazılar yaparak bulunan eserleri müzeye getirtmiştir. Bu yeni eserler için mevcut müze binası yetersiz olduğundan yeni bir müze binası yapılması gerekmiştir. Osman Hamdi Bey, o dönemin ünlü mimarlarından ve Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi hocalarından mimar Alexandre Vallaury'ye yeni bir müze binası yaptırmıştır. 13 Haziran 1891'de açılan bu yeni bina, "Lahitler Müzesi" veya "Âsâr-ı Atika Müzesi" olarak anılır ve 19. yüzyıl sonlarında, dünyada müze binası olarak tasarlanıp yapılan sayılı müze binasından biri olması bakımında da büyük bir önem taşımaktadır. Üç aşamada inşa edilerek 1891 ve 1907 yılları arasında tamamlanan yapı, günümüzde Arkeoloji Müzeleri binası olarak bilinmekte ve Sultanahmet'te, Topkapı Sarayı dış avlusunun kuzeyinde, üzerinde Çinili Köşk'ün de yer aldığı platoda bulunmaktadır. Eski Sanayi-i Nefise Mektebi binasının Şark Eserleri Müzesi'ne dönüştürülmesi ve Çinili Köşk'ün de Çini Müzesi olarak yeniden düzenlenip açılmasıyla, üç büyük yapıdan oluşan bir müzeler kompleksi halini almıştır. Arkeoloji Müzeleri binaları, halen dünyanın en zengin Grek-Roma heykel ve lahit koleksiyonlarından birine sahiptir.[292]

Erken Cumhuriyet döneminde ise müze gelişiminin merkezi yine İstanbul olacaktır. İstanbul'un siyasi konumunu elinden alan Ankara'da çok sayıda kamu binasının inşası, bir Etnografya Müzesi'nin ve 1940'larda bir Arkeoloji Müzesi kurulması gibi müzecilik açısından somut gelişmelere rağmen İstanbul'daki gelişmelerin sembolik önemi daha çok göze çarpmaktadır.[293] Bu gelişmeleri sıralamak gerekirse; 1924'te Topkapı Sarayı'nın müzeleştirilmesi halk egemenliği açısından, 1934'te Ayasofya Camii'nin müzeleştirilmesi ise laiklik açısından sembolik bir öneme sahiptir. Ayrıca

[291] Shaw, **a.g.e.**
[292] Halit Çal, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Müzeler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 7, No: 14, 2009, s. 315-333;
[293] Çal, a.y.

modernleşme ve çağdaş Batı medeniyetlerinin seviyesine ulaşma sürecinde yeni bir adım olarak 1937'de Resim ve Heykel Müzesi'nin açılışından da söz etmek gerekir.

2.3.4. İstanbul'da Kültürel Değişimin Mekânları

Osmanlı İmparatorluğu dönemi boyunca, İstanbul kent yaşamına eklemlenen kahvehane, meyhane gibi bazı mekânların yanı sıra mesireler gibi hem insanların eğlendikleri ve dinlendikleri hem de sosyal ve kültürel etkileşimin zenginleşmesine zemin hazırlayan mekânların çeşitlendiği bir süreç söz konusudur.[294]

Bu tezin odaklandığı 20. yüzyılın başlarında ise İstanbul'daki yeme, içme, eğlenme mekânlarında devam eden bu çeşitlenmenin yanı sıra eğitim yapılarında da önemli bir dönüşüm gerçekleşecektir. Bu bakımdan, bu bölümde, öncelikle eğitim yapıları ile bu yapılarda verilen eğitimdeki değişim ve sekülerleşme üzerinde durulacaktır. Daha sonra, İstanbul'daki bazı yeni dinlenme ve eğlenme mekânları ile bu mekânların sunduğu yeni pratikler sonucunda oluşmaya başlayan kültürel kimlik ele alınacaktır. İstanbul'un kent kültüründeki dönüşümün simgesi olarak gösterilebilecek bu türden başlıca mekânlar arasında; tiyatrolar, sinemalar ve balozlar vardır. Bu mekânlarda bir araya gelen İstanbullular arasında özellikle İstanbul'un kozmopolit yaşam örüntüsünü oluşturan gayrimüslümler, birbiri ardına kurulmakta olan yabancı şirketlerde çalışmaya gelen yabancılar ile farklı sebeplerle İstanbul'a gelen göçmenler ve sığınmacıların, bu kültürel kimlik oluşumuna etkileri de anlaşılmaya çalışılacaktır. Kültürel değişimin mekânları üzerinde dururken dönemin kültürel ürünlerinden edebi eserlere, özellikle romanlara da kısaca değinmek, tezin bu bölümü için tamamlayıcı olacaktır. Her dönemde edebi ürünlere konu olan İstanbul açısından II. Meşrutiyet dönemi özellikle romanlarda İstanbul'un daha çok olumsuz taraflarının gösterildiği bir dönem olmasıyla dikkat çekmektedir.

[294] Ekrem Işın, "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, 1985, s. 541.

2.3.4.1.Eğitim Yapıları

III. Selim Dönemi'nde Nizam-ı Cedid reformları orduda başlatmış olduğu eğitim modernizasyonu, Tanzimat Dönemi'nde sivil kadroların yetiştirilmesine yöneltilmiş ve genel bir eğitim reformuna doğru önemli adımlar atılmıştır. Geleneksel eğitim kurumları niteliğindeki medreseler ile modern okullar, uzunca bir süre bir arada sürdürülmüştür. Cemaat okullarının gelişim süreci incelendiğinde ise Rumların diğer gruplara kıyasla daha ayrıcalıklı konumda oldukları söylenebilir. Fener Rum Mektebi, İstanbul'un fethi yıllarına dayanan köklü bir kurum olup, burada teoloji, felsefe, tıp ve dil öğretimleri yapılmaktadır. Rumlar, 1805'te Türkiye'deki ilk gerçek üniversite olarak da tanıtılan Kuruçeşme Mektebi'ni açmışlardır. Burada laik eğitim ve ilk ciddi tıp öğretimi yapılmıştır. Ermeniler, öncellikle eğitim yoluyla, unutulmakta olan Ermeniceyi canlandırmayı amaçlamışlardır. Kilise örgütünün dışında ilk özel Ermeni okulu, 1790'da Amira Miricanyan tarafından Kumkapı'da açılmıştır. Ermeni okullarının laikleşmesi sürecinde, 1838'de Üsküdar'da açılan Cemeran Okulu aynı zamanda ilk yatılı yüksekokuldur. 1860'a doğru ise Ermeni cemaatinin anayasası kabul edilen "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" çıkartılarak cemaat okullarının yönetimleri içinde seçimle belirlenen bir eğitim kurulu oluşturulmuştur. Yahudi cemaati ise 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gelenekçi "Talmut Torah" okulları ile eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Buna karşın, laik eğitime yöneliş ilk defa Türkiye'deki Yahudi okullarında görülmüştür. Yahudilerin Alliance Israelite Universelle aracılığı ile okullaşmaya önem vermesi 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır.[295]

18. yüzyılın ortalarından sonra sayısı hızla artan cemaat okulları, 19. yüzyıl ortalarına kadar denetimden uzak kalmışlardır. Ancak 1869 yılındaki Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 2. maddesinde geçen "mekatib-i hususiye" deyimiyle cemaat okulları tanımlanmış olup yine aynı Nizamname'nin 131. maddesinde de Meclis-i Maarif'in üyeleri arasında cemaat temsilcisi olarak ruhani liderlere yer verilmiştir. 1914'te çıkan "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname"den sonra da devlet, bütün

[295] Aron Rodrigue, **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997.

cemaat ve yabancı okullarının denetlenmesi sorumluluğunu üstlenmiştir. 1915'te ise "Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi" olarak bilinen ve cemaatleri doğrudan ilgilendiren ilk önemli yönetmelik çıkmıştır. Bu yönetmelikte "ekalliyet" (azınlık) deyimi yerine "Türk cemaatleri" deyimi kullanılmıştır. Bu talimatname ile yabancıların yeni okul açmaları yasaklanmış, cemaatlere ait okullara da kuruluş ve işleyiş açısından birtakım esaslar getirilmiştir. II. Meşrutiyet dönemi boyunca hükümet, bu okullarla ilgili denetlemeleri sıkı biçimde sürdürmüştür.

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda, yer alan azınlık hakları ve eğitime ilişkin maddelerden 40. maddede, azınlık mensuplarının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak eşit haklara sahip oldukları belirtilmiş, eğitim-öğretim kurumlarını kurup çalıştırmada, yönetmede, giderlerini karşılamada, kendilerine tanınan haklara yer verilmiştir. 41. madde ise azınlıkların ilköğrenimlerinden söz edilerek Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, bunların yoğun olduğu bölgelerde kendi dilleriyle öğrenim görmelerini sağlamayı taahhüt etmiştir. Buna karşılık okul yönetimlerinin de Türkçe öğretiminin zorunlu olmasını engellemeyecekleri kuralı getirilmiştir. 45. madde ise yalnızca Rum azınlıkla ilgili olarak mütekabiliyet esasını öngörmüş, "Türkiye'nin tanıdığı hakların, Yunanistan'daki Müslüman-Türk azınlığa da tanınması" benimsenmiştir.

1 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince cemaat okulları ve yabancı okullar da doğrudan Maarif Vekaleti'ne bağlı konuma girmiş ve bunun gereği olarak da bu okullardaki dini faaliyet ve eğitimler yasaklanmıştır. Cumhuriyet hükümetinin eğitime verdiği önem sonucunda 1925-1931 arasındaki atılımlarla resmi okulların cazip hale gelmesiyle cemaat okullarına ilgide düşüş görülmüştür. 1930'lu yıllarda, tamamına yakını İstanbul'da olmak üzere Rumların kırk üç ilk, üç orta, dört liseleri; Ermenilerin otuz dört ilk, bir orta, üç liseleri; Musevilerin de altı ilk, bir liseleri öğretime açıktır.[296] Çok sayıda okul ise öğrencisizlikten kapanmıştır.

[296]Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. IV, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 2079-2082.

18. yüzyılda ilk olarak askeri okullarla yapım programına dâhil olan okul binaları, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak mesleki eğitim veren yüksekokullarla çeşitlilik kazanmaya başlamıştır. 1858'de kadınlara da erkekler gibi eğitim olanağı sağlayan kız rüştiyelerinin eğitim vermeye başlaması ve ilk kez kızların eğitimine yasal zorunluluk getiren 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca üzerinde en çok durulan konulardan birinin de kadınların eğitimi olduğunu göstermektedir. 1912 yılında şehreminliğine tayin edilin Cemil Topuzlu da anılarında, Meclisi mebusan ayan reisi olan Ahmet Rıza Bey'in kendisini ziyaret ederek; "*Paşa memleketimizde kızlarımıza, mahsus yatılı bir lisemiz yok. Kandillideki Âdile Sultan sarayını gözüme kestirdim. Birlikte hünkâra gidelim. Bu sarayı mektep olmak üzere isteyelim.*" dediğini aktarmış ve Ahmet Rıza Bey'in çabalarıyla sarayın nasıl Kandilli Kız Lisesi'ne dönüştürüldüğünü aktarmıştır.[297]

20. yüzyıl başı, ilk ve ortaöğretim sisteminin neredeyse kurumsallaştığı, medrese dışında bir yükseköğretim müessesesinin gelişmesi yönündeki çabaların ise yoğunlaştığı bir dönemdir. Örneğin; Meşrutiyetin ilânından hemen sonra Haydarpaşa Askeri Tıbbiyesi'nde bazı düzenlemeler yapılmış, Kadırga'daki sivil Tıbbiye'de Eczacılık ile Dişçilik okulları kurulmuş ve 1910'da bu okullar birleşerek Tıp Fakültesi haline gelmiştir.

Eğitim yapılarının inşasında ise Batı örnekleri model alınmış ve bu yapıların tasarımı ağırlıklı olarak Batılı ve gayrimüslim mimarlar eliyle gerçekleştirilmiştir. Söz konusu yapıların inşasında, Batı dünyasında yaşanan endüstriyel gelişmelere koşut olarak, mühendislik ve mimariye giren çelik, cam ve betonarme gibi yeni malzeme olanaklarından da geniş ölçüde yararlanıldığı görülmektedir.[298] İstanbul'da dönemin ilgi çeken örneklerinden biri, bugün artık mevcut olmayan Darülfünun binasıdır.[299]

---

[297] Topuzlu, **80 Yıllık Hatıralarım,** s. 70.
[298] Batur, **Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı**, s. 1057.
[299] Tarihi Yarımada'nın önemli bir noktasında yer alır. Tam olarak Ayasofya ile Sultanahmet Camii arasındaki arazide, Roma Dönemi Senato binasının yerinde ve Osmanlı Dönemi Defterhane arsası üzerine inşa edilmiştir. Bkz. Sema Doğan, **Ayasofya ve Fossati Kardeşler (1847-1858)**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011, s. 26.

Mimari bir proje olarak Darülfünun binasının inşası, siyasi gündemi uzun süre meşgul etmiştir.[300] 1 Eylül 1846'da Sultan Abdülmecid ile üst düzey bürokrat ve ilmiye sınıfı üyelerinin de hazır bulunduğu büyük bir törenle binanın temeli atılmıştır; ancak, mali sıkıntılar nedeniyle inşaatın tamamlanması uzun yıllar almıştır. Binanın, 1854-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen Fransız askerleri için hastane olarak kullanıldığının bilinmesi, bu tarihlerde tamamlanmış olduğu savını güçlendirmektedir. İnşaat bütünüyle bitirilmemiş olmasına rağmen, binanın bir bölümünde 12 Ocak 1863 günü bazı serbest dersler verilmeye başlanmıştır. Ancak bu dersler, halk tarafından beklenen ilgiyi görmemiştir. Bunu izleyen süreçte Darülfünun, kendisi için yapılan binadan ayrılarak, 1864-1865'te Çemberlitaş'taki Nuri Efendi Konağı'na taşınmış, kısa bir süre sonra da yanmıştır. Böylelikle "Darülfünun-u Osmanî" adı verilen ilk üniversite girişimi son bulmuştur.[301] Ancak II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte düzenli bir eğitim sistemi benimsenmiş ve binaya da İstanbul Darülfünun'u adı verilmiştir. Binanın hafızalarda yer etmesine sebep olan diğer önemli gelişme ise ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı ile 1908'deki II. Meşrutiyet Meclisi'nin bu binada toplanmış olmasıdır. Daha sonra Meclis'in, Çırağan Sarayı'na taşınması üzerine bina, Adliye'nin kullanımına bırakılmıştır.[302] 3 Aralık 1933'te geçirdiği yangından sonra tamamen yıkılan binanın yerine bir süre hiçbir şey yapılmamıştır; ancak 1933 yılında alınan bir kararla İstanbul Üniversitesi'nin buraya inşa edilmesi belirlenmiştir.[303]

Yabancı ve gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları semtlerde azınlık okulları açılmıştır: Fransızca eğitim veren St. Michel Lisesi, St. Benoit Erkek Lisesi, Notre Dame de Sion Kız Lisesi, İtalyanca eğitim veren St. Pietro İtalyan Lisesi ve Ticaret Okulu, Almanca eğitim veren Alman Lisesi, St. George Avusturya Lisesi ve Ticaret Okulu,

[300] Göksun Akyürek, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 71-72.
[301] Emre Dölen, **Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 476.
[302] Mustafa Cezar, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, İstanbul, Ekav Vakfı Yayınları, 2002, s. 433.
[303] Ekmeleddin İhsanoğlu, **Darülfünun**, İstanbul, IRCICA, 2010, s. 559-561.

İngilizce eğitim veren High School İngiliz Erkek Lisesi ve Kız Ortaokulu ile Rumca eğitim veren Zapyon Kız Okulu ilk akla gelenlerdendir.

Sultan Abdülaziz'in 1867'deki Fransa ziyaretinden kısa süre sonra, Fransa tarafından önerilen eğitim reformunun kabul edilmesiyle beraber Türk eğitim sisteminde Fransız ekolü etkili olmaya başlamıştır.[304] Bu doğrultuda oluşturulan ilk kurum, günümüzde Galatasaray Lisesi adıyla bilinen Mekteb-i Sultanî, 1868 yılında eğitim vermeye başlamıştır. Okulun bulunduğu yer, II. Bayezid'in 1481'de Saray'a içoğlanı yetiştirmek amacıyla inşa ettirdiği ve semte adını veren, Galatasaray Ocağı binasının bulunduğu yerdir ve burası neredeyse İstanbul'un fethinden günümüze kadar bir eğitim merkezi olarak kullanılmıştır. Mekteb-i Sultanî'nin, İstiklal Caddesi üzerinde yer alan dökme demir kanatlı kapısı, bir yangın sebebiyle 1908'de yenilenen okul binasıyla birlikte elden geçirilmiş ve üst bölümüne bir tepelik yerleştirilmiştir. Tam ortaya ise sekiz kollu bir yıldız içerisinde padişah tuğrası yerleştirilmiş ve tepeliğin altına da dört satır halinde, okulun kurucusu Sultan Abdülaziz'i öven bir kitabe panosu konulmuştur. Ayrıca orta kısımda kıvrık dal motifleri içerisine Fransız Devrimi ve Meşrutiyet'in sembol figürlerini çağrıştıran kılıç, meşale gibi bazı figürler yerleştirilerek bir kompozisyon oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Bunu, Türkiye ile Fransa arasında hem siyasi hem de sanatsal açıdan bir ilintinin sembolü olarak yorumlamak da mümkündür.[305]

2.3.4.2. Tiyatrolar

Osmanlı İmparatorluğu'nun eğlence kültürünün en popüler türü olan meddah oyunları ve Hacivat-Karagöz oyunları, meydanlarda ve kahvehanelerde sergilenen, ancak kendine özgü bir mekânı olmayan gösterilerdir. Karagöz oynatanlara hayali, Karagöz oynatılan düzeneğe ise hayalhane denirmiş. Osman Cemal Kaygılı, "*Bizim eski ramazanlar, bir ibadet ayı olmaktan ziyade senenin adeta bir nevi eğlence ve çeng ü*

[304] İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** C. II, 1985, s. 468.
[305] Mehmet Çağlayan Özkurt, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri** (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016), s. 91.

çegane ayları demek olduğu için o zamanların ramazanlarında İstanbul'da hemen hiçbir semt yoktur ki orada bir hayalhane kurulmasın!"[306]. 1900'lü yılların başında izlediği Hayali Küçük Ali Bey'in Karagöz ile Hacivat'ı konuşturmakta ve onların kendilerine özgü jestlerini, pozlarını, karakterlerini canlandırmakta ne kadar başarılı olduğundan söz eden Kaygılı, 1930'lu yıllarda ise "*İstanbul'da artık Darülbedayili Hazım Çelebi'den başka Karagöz oynatan yoktur*" ifadesini kullanmıştır.[307]

Tanzimat sonrası dönemde yaygınlaşan yeni bir eğlence türü olan tiyatro ise kendine özgü bir mekân gerektirir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tiyatro, Fransız ve İngiliz elçiliklerinde sadece özel misafirler için sergilenen temsillerle başlamıştır. Hatta Fransız elçiliğinde bir tiyatro salonunun inşa edildiği de bilinir.[308] Tanzimat'tan sonraki ilk tiyatro yapısı 1840 yılında kurulan Naum Tiyatrosu'dur.[309] "Palais de Crystal" (Kristal Palas) adıyla bilinen Fransız Tiyatrosu ise erken dönemdeki bir diğer tiyatro yapısıdır.[310] 19. yüzyılda İstanbul'a gezginci tiyatrolar da gelmektedir; hatta İtalyanca şarkı söylemek anlamına gelen "Cantare" adını kullanan gezginci bir tiyatronun 1870'ler İstanbul'unda Kanto denilen şarkı türünün doğmasına neden olduğu ve kantonun, ilk defa Güllü Agop Tiyatrosu'nda, programı çeşitlendiren ve tamamlayan bir unsur olarak yer aldığı bilinmektedir.[311]

İlerleyen yıllarda İstanbul'un değişik semtlerinde yeni tiyatro yapıları da inşa edilir. Bunlara örnek olarak Verdi Tiyatrosu ile Gedikpaşa ve Bağlarbaşı'nda açılan tiyatro yapıları gösterilebilir.[312] Osmanlı yönetici sınıfı modern alışkanlıklara ilgi gösterdikleri bu dönemde tiyatrolara da ilgi ile yaklaşmıştır. Hatta yurt dışından bazı özel tiyatro gruplarının İstanbul'a gelip temsiller düzenledikleri bilinir. Sultan Abdülmecid döneminde Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu, Sultan Abdülhamid döneminde ise Yıldız

[306] Kaygılı, **Köşe Bucak İstanbul**, s.79
[307] Kaygılı, **a.g.e**., s. 75.
[308] Afife Batur, **Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarisi**, s.1066.
[309]Alidost Ertuğrul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 7, No: 13, 2009, 301.
[310] Ertuğrul, **a.y.,** s. 301.
[311] **Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi**, M. Nihat Özün ve Baha Dürder, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1967.
[312] Ertuğrul, **a.y.**, s. 301.

Sarayı Tiyatroları inşa edilir. Büyük tiyatro yapıları dışında küçük tiyatroların da bulunduğunu çeşitli hatıratlardan okumaktayız, fakat bu yapıların önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır.

2.3.4.3. Sinemalar

İstanbul'da ilk bahçe sineması, 1913'te Şişli Halaskargazi Caddesi'nde açılmıştır. Osmanbey Bahçesi adını taşıyan yerde aynı adla açılan sinemanın bir de kışlık bölümü bulunur. Günümüzde yerinde Yapı ve Kredi Bankası'nın bulunduğu sinema, uzun yıllar bahçe sineması olarak varlığını sürdürmüştür. Sinemanın İstanbul'da yaygınlaşmasında büyük rol oynayan bahçe sinemaları, uzun yıllar halkın tek ve en ucuz gece eğlencelerinden biri olmuştur. Kışlık sinemalara oranla daha ucuz olması, şehrin çeşitli semtlerinde ailecek gidilebilecek yakınlıkta bulunması ve halkın çok kısıtlı olan gece eğlencelerine farklı bir boyut getirmesi, bahçe sinemalarının yaygınlaşmasına ve uzun süre seyirci toplamasına neden olmuştur.

1914'te, Erenköy'de yine Osmanbey Bahçesi adını taşıyan ikinci bir bahçe sineması açılmıştır. Bu sinema 1933'te Sefa Bahçesi adını alarak 1940'lı yılların başına kadar film gösterilerine devam eder. 1915'te Kadıköy'de Milli Sinema açılır. Kuşdili Çayırı'nın hemen başında olan bu sinema bir süre sonra Kuşdili adını almıştır.

1920'de Kadıköy'ün ve İstanbul'un en ünlü ve en büyük bahçe sinemalarından biri olan Mısırlıoğlu Sineması açılır. Kadıköy'ün Halitağa Mahallesi'nde bir konağın bahçesinde film gösterilerine başlayan sinemanın işletmeciliğini, başta Apollo Sineması olmak üzere Kadıköy'deki birçok sinemayı işleten Siroçkin Kardeşler yapmıştır. Film gösterilerinin yanı sıra konser, tiyatro ve zaman zaman da sünnet düğünlerinin yapıldığı bahçe bir süre sonra Halk Sineması adını almıştır.

İstanbul'da yazlık sinemaların en çok izleyici bulduğu semt Üsküdar'dır. İlk Türk sinemacısı Fuat Uzkınay aynı zamanda sinema işletmeciliğinde de öncüler arasında yer alır. Uzkınay 1920'de önce Malul Gaziler Cemiyeti adına Doğancılar (daha sonra Jale,

1921'de Park, 1940'ta Aypark adını aldı), daha sonra da Üsküdar Hakimiyeti Milliye Caddesi'nde Hale Sinernası'nı işletmiştir.

1922'de bahçe sineması geleneği, Üsküdar'dan karşı yakaya Beşiktaş'a sıçramıştır. Önce bugün Balıkçılar Çarşısı'nın bulunduğu yerde Elektra, sonra da Hasfırın Caddesi'nde Park sinemaları açılır. Bu sinema 1930'da Suatpark adını almış ve 1984'te yıkılmıştır. 1934'te ise Kadıköy'deki kışlık sinemalar yazın da gösterilerine devam etmek için yazlık bahçe sinemaları açmaya başlamışlardır. Bu sinemaların başında Süreyya İlmen'in sahibi olduğu Süreyya Sineması gelir. Bu sinema film gösterilerinin yanı sıra çeşitli yaz eğlenceleri ile balo ve sünnet düğünleri için de kullanılmıştır. Ayrıca çeşitli tiyatro toplulukları yazlık gösterilerini yine aynı sinemada yapmıştır. İstanbul'un unutulmaz bahçe sinemaları arasında ilk sıradaki sinema ise Suadiye'de 1943'te açılıp aralıksız 1980'li yılların başına dek film gösterimini sürdüren Çiçek Sineması olmuştur. 1970'li yılların ortalarına dek devamlı artış gösteren bahçe sinemaları, 1974'ten sonra televizyonun da devreye girmesiyle kendini hissettiren bir tür krizden etkilenerek, işlevlerini yitirmiş ve kapanmaya başlamışlardır.

Filmlerin yaz aylarında da rahatça izlenmesine büyük katkıları olan bahçe sinemaları, yalnızca film gösterilen yerler değil, aynı zamanda sıcak yaz aylarının topluca eğlenilen değişik ve unutulmaz mekânları olmuştur. Bahçe sinemalarının hemen hemen tümünde film gösterilerinin yanı sıra konserler, sünnet düğünleri, tiyatro ve benzeri eğlenceler de yapılmış; dünün bahçe sinemaları, bugünün sanat merkezlerinin adeta bir prototipini oluşturmuştur.[313]

2.3.4.4. Balozlar

İstanbul'un ilk barları İtalyanca "balo"dan bozma "Baloz" sözcüğü ile adlandırılmıştır. Bizans döneminde de eğlence, içki ve fuhuş merkezi olarak bilinen

[313] Burçak Evren, "Bahçe Sinemaları", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.I, s. 540-541.

Karaköy ve Tophane semtlerinde, özellikle bugünkü Necatibey Caddesi'nde sağlı sollu sıralanmış balozlar bulunduğuna dair bilgiye çeşitli anılarda rastlanmaktadır.

Bu tür eğlence yerleri Abdülaziz döneminde (1861-1876) yaygınlık kazanmaya başlamış, 1920'lere kadar varlıklarını korumuştur. Balozların bazılarında orkestra ya da saz takımı bulunduğu, müşterilerin masalarında onlara hoşça vakit geçirtmek bahanesiyle oturan konsomatrislerin zaman zaman da dans ettikleri aktarılmaktadır. Balozların meyhanelerden farkı, liman yakınında bulunmaları ve müşterilerinin çoğunluğunu da yabancı gemicilerin oluşturması olarak belirtilmektedir. Balozların işletmecileri ise genellikle "kabadayı" olarak adlandırılan kişi ya da kişilerce korunan yaşlı hayat kadınları ve kabadayılık, külhanbeylik adetlerini iyi bilen, yerine göre rüşvet veren veya kendisi de kaba kuvvete başvurabile Rum erkekler olarak tarif edilmektedir. Ahmed Mithat Efendi, Beyoğlu ve Galata âlemlerini anlattığı romanlarında, zaman zaman balozlardan da söz ederek buraların atmosferini, müdavimlerinin, işletmecilerinin ve çalışanlarının hal ve tavırlarını, kendine özgü gözlem ve anlatımıyla canlandırmıştır. İstanbul hayatına dair tanıklıklarını aktaran Ahmed Rasim de *Fuhş-ı Atik* ve *Şehir Mektupları* adlı eserlerinde zaman zaman Galata balozlarından söz ederek buralardaki eğlencelerden, müdavimlerden ve çalışanlardan örnekler vermiştir. Yine İstanbul'u anlatan Sermet Muhtar Alus da Galata balozlarından birçoğunu, adreslerine varıncaya kadar tespit etmiş, bunları çeşitli yazılarında oldukça gerçekçi biçimde anlatmıştır. Bunlardan bazıları; Şerbethane Balozu (Arap Yorgi diye tanınmış bir Rum'un işlettiği baloz), Yüksek Baloz (oldukça yüksek bir merdivenle çıkıldığı için bu adla anılan baloz), Alafranga Baloz (Adalı Yanni adlı bir Rum tarafından işletilen ve diğerlerinden daha modern tarif edilen baloz).[314] Balozlar da değişen toplum yapısına bağlı olarak biçimlenen yeni eğlence mekânları arasında yok olup gitmiş, ancak o yılları yaşamış yazarların bugüne aktardıkları kadarıyla birer anı olarak kalmışlardır.

[314] "Eski Meyhane Âlemleri", **Akşam**, 8 Mayıs 1932; Sermet Muhtar Alus, "Eski Galata'nın Eğlence Yerleri", **Resimi Tarih Mecmuası,** C.II, No: 15, Mart 1951, s. 640-641.

2.4. Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve İşgal Yıllarında İstanbul

Osmanlı İmparatorluğu, 11 Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde; İstanbul, Balkan savaşlarının yükünü henüz üzerinden atamamıştır. Balkan savaşları sırasında İstanbul'a gelen çok sayıda muhacirin sorunlarına ilaveten, Dünya Savaşı ile birlikte özellikle sağlık ve yiyecek sorunları artarak devam etmiştir.[315] Dünya Savaşı yıllarında yedi şehremini değiştiren İstanbul'da, Boğazların kapalı olması nedeniyle temel gereksinimlerin temini zorlaştığından un, ekmek, şeker, petrol ve diğer bazı maddeler için komisyonlar kurulmuş; örneğin, Çanakkale'deki deniz savaşları boyunca şehre günlük olarak un verilmiştir.[316]

13 Kasım 1918'de İtilaf donanması İstanbul önünde demirlemiş ve 9 Şubat 1919'da Fransız generali Franchet d'Esperey kente beyaz bir atla girişi, kentlilerin hafızasında simgesel boyutuyla yer etmiştir. Örneğin Theotokas,[317] bu olayı yeni bir fetih, şehri de bir tiyatro sahnesi olarak tasvir etmekte, "bilinmez ve anlaşılmaz ama kurallara uygun bir oyunun oynandığını" yazmaktadır:

> "*Kalabalık yine ana caddelere dökülmüştü; pencereler, balkonlar, taraçalar dopdoluydu, her yerde bayraklar vardı, insanların sevinçli uğultusu yükseliyordu. Her taraf Fransız, İngiliz, İtalyan ve Yunan üniformalarının renklerine boyanmıştı. (...) En önde hâkî renk giymiş İngiliz süvari birliği gidiyordu. Arkada, bir hayli geriden Fransız komutan Franchet d'Espérey atının üzerinde geliyordu, onun da üzerinde savaş üniforması vardı. Miğferleriyle iki Fransız asker, komutanlarının atının gemini ellerinde tutuyor, atın yanı sıra yürüyorlardı. Fethedilen kente onlar giriyor, önderlerini de beraber getiriyor gibiydiler. (...). Kalabalık elindeki bayrakları sallıyor, alkışlıyor, başkomutana 'Hoşgeldiniz' diye sesleniyordu. İstanbul'u o fethetmişti; yüzyıllar boyunca şehri fetheden başka atlılar gibi.*"[318]

[315] A. Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1984, s. 128.
[316] Mustafa Selçuk, **Hedef Şehir İstanbul: Çanakkale Geçildi mi?**, İstanbul, Emre Yayınları, 2005, s. 81.
[317] Theotokas, **Leonis,** s. 5-14.
[318] Theotokas, **a.g.e**., s. 133-134.

Aynı olay, Süleyman Nazif'in "Kara Bir Gün" başlıklı yazısına farklı bir şekilde konu olmuştur.[319] İşgal edilen kent önce İngiliz, sonra da Fransız kuvvetlerinin denetimi altına girecektir. Savaş sonunda İstanbul bir geçiş süreci yaşamakta olup çeşitli etnik unsurların kurduğu cemiyetler, işgal güçlerini etkilemek için adeta birbirleriyle yarış içerisindedir. Bu sırada Payitahtın siyasi gücü azalırken, Anadolu'da başlayan milliyetçi hareket güçlenmektedir. Anadolu'da kurulan Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin İstanbul Hükümeti ile ters düşmeye başlamıştır. Bu sırada İstanbul Hükümeti savaşın sorumlusu olarak gördüğü İttihatçıları yakalayıp cezalandırmaya çalışmaktadır; İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ise çareyi ülkeden kaçmakta bulacaktır. Bu dönemi konu edinen çok fazla edebi eser söz konusudur; örneğin Kemal Tahir, 1956 yılında İstanbul'un işgalini anlattığı *Esir Şehrin İnsanları* romanını yayımlayacaktır.[320] Tahir, İttihatçıları konu edindiği *Yorgun Savaşçı* adlı romanını ise 1965 yılında kaleme almıştır. *Yorgun Savaşçı*, Millî Mücadele yıllarında özellikle kentin ileri gelenleri arasında bazılarının çareyi Amerikan mandacılığında ararken bazılarının da kendi çıkarları peşinde koşup ülkenin içinde bulunduğu durumu hiç önemsemediklerini vurgulamaktadır.[321] Kemal Tahir'in romanının baş karakterlerinden Patriyot Ömer ile Topçu Cemil Üsküdar'a giderken geçmiş üzerine konuşurlar. O sırada yağmur yağmaktadır ve İstanbul şu şekilde betimlenir: "*Kasımpaşa, sulusepken karın altında, suya düşmüş köpek yavrusu gibi ıslaktı. Yarı beline kadar çamura gömülmüş, sanki titriyordu. Denizi bile denizlikten çıkmış, çamur dolu bir çukura dönmüştü.*"[322] Millî Mücadele yıllarının anlatıldığı romanlarda ve İstanbul ile ilgili olumsuz imgelerin üretildiği eserlerde genellikle havanın sürekli yağmurlu ve karanlık olduğu dikkat çeker. Dönemin olumsuz şartları ve İstanbul'un beğenilmeyen değişimi, genellikle kötü hava koşullarıyla bütünleştirilmiştir. Bu koşullar söz konusuyken İstanbul'da Türk milliyetçiliğini uyandıran olay ise Yunanlıların İzmir'i işgal etme girişimi olacaktır. İşgallere karşı İstanbul'da büyük mitingler düzenlenecektir.

[319] Süleyman Nazif, "Kara Bir Gün", **Hâdisat Gazetesi**, 9 Şubat 1919.
[320] Kemal Tahir, **Esir Şehrin İnsanları,** İstanbul, İthaki Yayınları, 2011, s.32 ve 172 bak.
[321] Kemal Tahir, **Yorgun Savaşçı**, İstanbul, İthâki Yayınları, 2016.
[322] Tahir, **a.g.e.**, s. 86.

Ayrıca Rum ve Ermeni mallarına boykot uygulanacaktır. Bütün bu gelişmeler, İstanbul'daki etnik ayrılmaya doğru gidişi de hızlandırmıştır.

2.4.1. Kötüleşen İktisadi Durum, Salgın Hastalıklar ve Yangınlar

Bu dönemde salgınları önlemek de İstanbul'daki gündemin başlıca maddelerinden biri olmuştur. 5 Mayıs 1919 tarihinden itibaren belediye başkanlığı görevine getirilen ve kendi de doktor olan Cemil Topuzlu'nun salgınları önleme konusunda yoğun çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Cemil Topuzlu'nun anıları, ekonomik koşulların olumsuzluğunun pek çok girişimi sekteye uğrattığını göstermektedir. Topuzlu, göreve geldiği dönemde, şehrin durumunu tarif ederken; "*sokakları çok pis bulduğunu, çöp toplama işlerinin aksaması sonucu sokak ve boş arsalarda çok fazla atık biriktiğini, aydınlatma elemanlarının en geniş caddelerde bile yetersiz olduğunu, seyyar satıcıların en işlek yol ve meydanlarda sirkülasyonu engellediğini, park ve bahçelerin son derece bakımsız olduğunu*" belirtmektedir.[323] Öte yandan şehrin yoğun ahşap dokusu nedeniyle tarihi boyunca sıkça maruz kaldığı yangınlar işgal sürecinde çok daha korkunç boyutlara ulaşmıştır. Yangınzedeler için barınaklar oluşturmak, yetimhaneler ve mülteci çocuklar için okullar açmak, hastaneler kurmak bu dönemin başlıca sorunları için geliştirilen çözümler olarak sıralanabilir.

Belediye başkanlığı boyunca Topuzlu, öncelikle temizlik işlerine ağırlık vermiş ve kamyonlar tedarik ederek çöplerin kaldırılmasını sağlamış, beş sene öncesine kadar yapıldığı gibi büyük caddelerin yıkanmasını tekrar başlatmış, savaş koşullarında erkek iş gücü bulma imkânı olmadığından, kadın çöpçü grupları oluşturmuştur.[324] Belediye başkanlığını, İstanbul Valiliği görevinin de kendisine verilmesi ve böylece icraatları için tam otorite sahibi olma şartıyla kabul eden Cemil Topuzlu, bir süre sonra yeni bir valinin atanması ve İtilaf Devletleri'nden gelen baskılar sebebiyle görevinden istifa etmiştir. Topuzlu'nun istifasından hemen sonra, Şehremaneti binası İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş ve belediye işgal kuvvetlerinin denetimine geçmiştir. İtilaf Devletleri,

[323] Topuzlu, **a.g.e.**, s.87-91.
[324] Topuzlu, **a.g.e.**, s.163.

Osmanlı Devleti'nin kötüleşen ekonomik durumu da gerekçe gösterilerek belediyenin gerçekleştirmesi gereken bazı hizmetlere ve sağlık idaresine el koymuştur.

12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan toplandıktan sonra 28 Ocak'ta Misak-ı Milli'yi kabul ederek barış şartlarını açıklamıştır. Meclisin açılışını izleyen gün Sultanahmet Meydanı'nda çok kalabalık bir miting düzenlenir. Şubat ayında Misak-ı Milli'nin dünya kamuoyuna açıklanması İngilizleri memnun etmemiştir. Bunun üzerine, İngilizler 9 Mart'ta İstanbul Türk Ocağı'nı, 14 Mart'ta da Telgrafhaneyi işgal ettikten sonra Limanların denetimini de ele aldılar. 16 Mart 1920'de Şehzadebaşı'ndaki Kafkas Tümeni Karargahı'na girerek askerlere ateş açtılar. Salih Paşa hükümeti İstanbul'un fiilen işgalinden sonra gönderilen İtilaf devletlerinin notasını geri çevirdi. Bunun üzerine İngilizler Meclis-i Mebusan'ı basarak meclisin faaliyetlerine son verdiler. Hemen arkasından yeniden bir İttihatçı avı başlatılıp yüz elliye yakın kişiyi tutuklayıp Malta'ya sürdüler. Kentin Müslüman sakinleri tedirgin durumdayken, Rum ahalinin tümüne genellenemez olsa da bir kısmının, çeşitli eylemlerde bulunarak ve kiliselerde ayinler düzenleyerek İstanbul'un Yunanistan'a verilmesini istiyordu. Bu gelişmeler karşısında Türkler gizli örgütler kurarak Mustafa Kemal'in başlattığı harekete yardım gönderiyorlardı. İstanbul'da artan Türk milliyetçiliğine şahit olunurken diğer yandan kente yeni göçmenler geliyordu.

Mütareke döneminde, milliyetçi eylemlerin, himaye ve manda sorunlarının birbiriyle çatıştığı bir fikir ortamında, siyasal kutuplaşmalar söz konusudur.[325] Siyasal nitelikteki örgütlenmelerin de sayısı çok fazladır. İşgal yıllarının en önemli özelliği de bu direniş örgütlerinin eylemleri ve İstanbul'un Müslüman ve gayrimüslim nüfusu arasındaki gerilimlerdir. Kuşkusuz kıtlık da bu dönemin en tipik özelliğidir. Bütün bunların anlatı ve tanıklıklara yansıması sonucunda dönemin İstanbul'unun "direnen İstanbul" imajıyla hafızalara kazındığını söylemek mümkündür.

[325] Kemal Arıburnu, **Millî Mücadele'de İstanbul Mitingleri,** Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1975.

2.4.2. İşlevleri Bakımından Dönüştürülen Bazı Yapılar

Mütareke, sonrasında İstanbul'un resmi işgali olmak üzere 13 Kasım 1918'den 6 Ekim 1923'e kadar süren işgal döneminde İstanbul, işgal kuvvetleri yöneticileri ve askerleri, kente sığınan mültecilerle beraber fazlasıyla kalabalıklaşmış ve hem bu nüfus için hem de yeni idare için çok sayıda mekâna ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.[326] Örneğin; hastane ve yetimhanelere olan ihtiyaç artmış, göçmenler ve yangınlardan sonra evsiz kalanların barındırılması ve işgal kuvvetlerinin teşkilatlanması gibi yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Ekonomik durumu kötü olan imparatorlukta, bu yeni ihtiyaçlar zorunlu olarak mevcut yapıların işlevlerinin dönüştürülmesi ile karşılanmıştır; hatta işgalci kuvvetler de ihtiyaç duydukları mekânlar için bu yönteme başvurmuşlardır ve İstanbul'da belirgin bir yapı faaliyetine girişmemişlerdir.[327] Yine de dönem boyunca hiçbir inşa faaliyeti olmadığı söylenemez; zira, şehir hayatı tamamen durmuş değildir ve Geç Osmanlı mimari üsluplarını yansıtan Maçka Palas, Karaköy Palas gibi bazı yapıların inşası devam etmiştir. Yeniden işlevlendirme sürecinde işgal kuvvetlerinin özellikle Göztepe Pansiyonlu İlkokul ve Karaköy Palas gibi bu yeni yapılmış ya da inşa edilmekte olan yapıları seçtiği görülmektedir. Bazen de eski ve ihtişamlı yapılar tercih edilmiştir. Örneğin; işlevi dönüştürülerek oluşturulan yetimhanelerden Ermeni Merkez Yetimhanesinin Kuleli Askerî Lisesi binasını kullandığı bilinmektedir. Bebek'te bugün Mısır Başkonsolosluğu Binası olarak işlev gören Hıdiva Sarayı'nın Türk yetimhanelerinden biri olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Otel olması amacıyla Büyükada'da Vallaury tarafından tasarlanan ancak söz konusu koşullar gereği Büyükada Rum Yetimhanesi olarak kullanılan yapı da bu dönüşümlere örnek olarak ele alınabilir.[328] Son olarak, 20 Ağustos 1920'de Amerikan Yüksek Komiserliği'nin Çarşıkapı'da eski bir konakta açtığı ve bugün

[326] Nur Bilge Crisis, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, Çev. Ahmet Kaçmaz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020, s. 49-52.
[327] Crisis, **a.g.e.**
[328] Crisis, **a.g.e.**

halen Nişantaşı'nda faaliyetini sürdürmekte olan Amerikan Bristol Hastanesi örnek olarak gösterilebilir.[329]

Bu dönemde pek çok müttefik karargâhı kurulmuştur. Bunlar arasında daha önce İttihat ve Terakki'nin genel merkezi olan Cağaloğlu'ndaki Pembe Köşk'ün, İngiliz İşgal Kuvvetleri Karargâhı olarak kullanılması ise oldukça dikkat çekicidir. Dördüncü Vakıf Han'ın ise Fransız Karargâhı olarak kullanıldığı bilinmektedir. [330]

Müttefik kuvvetleri, İstanbul'da bazı hapishane ve işkence merkezleri de açmışlardır. Düyun-u Umumiye karşısındaki bina, tüm müttefikler tarafından ortak kullanılmaktadır. Örneğin; Fransızların 1922 ve 1923 yılı Pervititch haritalarında Kumkapı civarını gösteren paftalarda valilik ahırları olarak görülen ve bugün "Necip Fazıl Kültür Merkezi" olarak kullanılan bir hapishaneleri vardır. İngilizler ise Galata Kulesi ve Galata Gümrüğü yakınındaki Arap Han'ı bu amaçla kullanmışlardır. İşgal kuvvetleri mensuplarının ve yabancı sivillerin kalmak için seçtikleri muhitler ise Galata ve Pera çevresinde yoğunlaşmaktadır. Buna Nişantaşı da eklenebilir. Pera ve Galata, işgal öncesi dönemlerde de Avrupalı nüfusun yoğunlukta olduğu bir bölge olduğundan yabancıların bu bölgede yoğunlaşma eğilimleri şaşırtıcı değildir.[331] Boğaz'da ise Bebek, Arnavutköy, Yeniköy ve Rumeli Hisarı semtleri en çok tercih edilen yerler olmuştur. Pera ve çevresinde apartman daireleri ve odalar kiralanırken Anadolu yakasında Moda ve Kadıköy'de kiralık ve satılık birçok büyük konut vardır. Marmara denizi kıyısında da Feneryolu, Çiftehavuzlar, Göztepe, Bostancı ve Pendik'te büyük yapıların kiralanmakta veya satılmaktadır. İşgalci devletler, önce ordu mensupları, sonra bunların aileleri ve yakınlarıyla birlikte şehre kısmen yerleşmiştir. İşgalin uzun süre devam etmesinin şehrin hayat tarzı üzerinde etkileri olmuştur. Bu yeni yerleşen grupların istek ve ihtiyaçlarının

[329] Crisis, **a.g.e.**
[330] Pembe Köşk olarak bilinen bu yapı, 1924'ten 1971 yılına dek Cumhuriyet Gazetesi'ne ev sahipliği yapmış, 2012 yılında el değiştirmiştir. Bkz. Jale Özgentürk, "İttihat ve Terakki'nin Binası Müze-Otel Olacak", **Radikal**, 07 Nisan 2012.
[331] İ. Hakkı Sunata, **İstanbul'da İşgal Yılları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s.19.

karşılanacağı şekilde gündelik hayatta bazı değişiklikler ve şehirde belirgin bir işlevsel dönüşüm süreci yaşanmıştır.

2.4.3. İşgal Günlerinin Eğlence, Spor ve Sosyal Faaliyet Mekânları

Askerlerin ve aralarında birçok müzisyen ile sanata ilgi duyan hamilerin de bulunduğu mültecilerin gelişiyle, İstanbul'un eğlence dünyası hareketlenmiştir. Klasik müziğin yanı sıra, caz ve benzeri yeni müzik türlerinin de çalındığı Taksim Meydanı'ndaki Maxim Gazinosu gibi mekânlar açılmıştır. Ateşkesten önce kurulmuş olan Darültalim-i Musiki, Darülelhan, Bahriye Musiki Mektebi ve Darülbedayi müzik bölümü gibi okullardan müzisyenleri bir araya getiren Şark Musiki Cemiyeti'nin kurulmasıyla alaturka müzik alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır.[332]

Dönemin en büyük sosyal tesisleri; "Moda Summer Club" ve "Osmanbey Bahçeleri" olarak anılan alanda konumlanan "British Naval and Military Gardens" olarak bilinir.[333] Bunlar dışında, "Amerikan Denizcileri Kulübü", "Londra Otomobil Kulübü" gibi daha küçük ölçekli çok sayıda örneğe de rastlanmaktadır. Şehirde yalnızca müttefik kuvvetlere ve onların tabiiyetindeki kişilere hizmet vermek üzere açılmış lokanta ve barlar da bulunmaktadır.[334] Sinemalar açısından da belirgin bir gelişme göze çarpmaktadır. Örneğin, ilk defa sinema olarak tasarlanmış bir binada hizmete açılan Majik ve bugün hala mevcut olan Elhamra Sineması, bu yıllarda kurulmuştur.

Ayrıca Rus mültecilerin açtıkları barlar, lokantalar, kahveler ve benzeri işletmeler İstanbul'a yeni bir eğlence anlayışını tanıtmıştır.[335] Rusların yoğun yerleştikleri bölgeler Heybeliada, Büyükada, Beyoğlu ve Şişli'dir; açtıkları işletmeler ise daha çok Taksim ve Galata çevresinde yoğunlaşmıştır.[336]

---

[332] Daniel-Joseph MacArthur-Seal ve Gizem Tongo, "Representing Occupied Istanbul: Documents, Objects, and Memory", **YILLIK: Annual of Istanbul Studies**, No: 4, 2022, s. 95.
[333] Bilge Ar, "İşgal İstanbul'unun Kentsel Dönüşümünü Beyaz Ruslar Üzerinden Okumak", **YILLIK: Annual of Istanbul Studies**, 2019, C. 1, No: 1, s.118.
[334] Ar, **a.g.e.,** s. 117-118.
[335] Ar, **a.g.e**., s. 118.
[336] Hakkı Süha Gezgin, **İşgal Günlerinde İstanbul**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2019.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, gerek İstanbul Limanı'nı ziyaret eden Britanyalı gemicilerin gerekse şehirde yaşayan Levantenlerin kendi aralarında futbol oynamaları sebebiyle İstanbul halkı, futbolla zaten tanışmıştır. Ancak İşgal döneminde, İstanbul'da bulunan ve boş vakitlerinde kendi aralarında top oynayan işgal gücü askerleri futbolun dışında voleybol ve basketbol gibi spor dallarının da şehir sakinleri arasında popülerleşmesine vesile olmuşlardır. Yine bu yıllarda, tenis, boks, binicilik, beyzbol, kriket, polo, hokey, avcılık ve golf gibi çeşitli spor faaliyetleri için kulüpler kurulmuş; uygun görülen alanlar bu spor dalları için düzenlenmiştir. Taksim Meydanı henüz meydan olarak düzenlenmemişken; iki futbol ve iki de beyzbol sahasına ev sahipliği yapmıştır. İlk modern spor tesisi "Moda Union Club"dır; ilk düzenli futbol sahası burada kurulmuştur. İkinci futbol sahası ise bir süre Senegalli askerlerin barındırılmasında kullanılan ve sonrasında futbol stadyumuna dönüştürülen Topçu Kışlası'nın avlusudur.[337] Voleybol, futbol, boks gibi işgal döneminde yaygınlaşan sporların gerçekleştirilmesi için gerekli tesisler daha sonraki dönemlerde teşkilatlanmaya devam ederken, İstanbul'a işgal döneminde gelen beyzbol, kriket ve polo gibi sporlar belirgin bir kalıcılık gösterememiş, işgalin sona ermesiyle bunlar için kurulan tesislerin birçoğu kapanmıştır. Amerikalıların kurduğu diğer birçok sosyal içerikli kurum da Cumhuriyet'in ilanından sonra bir süre daha faaliyetine devam etmiş ancak bu kurumların faaliyetleri geçen yıllar içinde gitgide azalmıştır. İstanbul şehremini Cemil Topuzlu anılarında, futbolla ilgili olarak Mösyö Vitol'ün kendisini etkileyen şu sözlerini aktarır: "*Paşa, çok şükür, hürriyete kavuştunuz, bundan sonra gençlerinizin toplanması daha kolay olur. Görüyorum ki sizde futbol merakı henüz başlamak üzere, halbuki bu spor İngiltere'de umumî ve millî bir oyun halini almıştır. Futbol'un, ırkın ve gençliğin tekâmülü için de büyük faydaları vardır.*"[338] Bu sohbetin ertesi günü, Cemil Topuzlu Paşa, köşkte bir araya geldiği Eski Bahriye nazın Arif Hikmet Paşa, Mösyö Vitol ve birkaç akrabası, Mösyö James, Maruf Rıfat Bey, Server Paşazade Ziya Bey ile beraber Kadıköy'de bir stadyum yaptırmak üzere karar alırlar ve hemen harekete geçerek Hazine-i Hassa'dan kiralanan Kadıköy'deki alana, İstanbul'un

[337] Ar, **a.g.e**., s. 119.
[338] Topuzlu, **80 Yıllık Hatıralarım**, s. 71.

ilk modern stadyumunu yaptırırlar.[339] Topuzlu, bu stadyum hikayesinin, bugünkü Fenerbahçe Stadı'nın hikayesi olduğunu belirtmiş ve hikayeyi anlattığı bölümde, Fenerbahçe Kulübü'ne şu sözlerle sitem etmiştir: "*...yapılan toplantı ve sene-i devriye merasimlerinde bir kerecik olsun, beni davet etmek lütfunda bile bulunmadılar! Halbuki gönül, gençliğin kadirşinas olmasını ne kadar istiyor.*"[340] Topuzlu'nun anılarından da anlaşılacağı üzere sporla ve özellikle futbolla ilgili bu türden girişimler Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber kesintiye uğrayacaktır.

2.4.5. Beyaz Rusların İstanbul'a Gelişi ve Gündelik Hayatın Değişimine Etkileri

İstanbul'da 20 Mart 1920 tarihinden başlayan mütareke dönemi, sonrası resmi işgal dönemi olmak üzere; tam olarak 13 Kasım 1918'de başlayıp 6 Ekim 1923'te Türk ordusunun İstanbul'a girmesi ile sona eren dönem, İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan işgalci kuvvetlerden herhangi birinin, İstanbul'un herhangi bir bölgesinde resmi hâkimiyeti söz konusu olmaksızın beş yıl kadar devam etmiştir. Bu dönemde, işgalci devletlerin hâkimiyetlerinin niteliğinin ve süresinin bu şekilde belirsiz olması, İstanbul kent hayatına da bir tür belirsizlik halinin hâkim olmasına neden olmuştur. Elbette bu uzun dönem boyunca, kent yaşamı tamamen durmuş değildir; aksine, savaş yıllarından yenilgiyle çıkmış olan bir imparatorluk başkenti olarak İstanbul hem çok fazla iç göç almış hem de Bolşevik devriminden kaçan Rus mültecilerin göçüyle ciddi miktarda bir nüfus hareketliliğine sahne olmuştur. Bir taraftan Türkler, işgal altındaki İstanbul'u terk ederek daha güvenli Anadolu şehirlerine göç ederken, diğer taraftan çok sayıda mülteci İstanbul'a sığınmaya devam etmiştir. İstanbul'a göç edenler arasında, İstanbul ve halkını en çok etkileyenlerin Rus göçmenler olduğu söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1917 yılında Rusya'da Bolşevikler iktidar geldikten kısa süre sonra Bolşeviklerle Çarlık yanlıları arasında başlayan iç savaş nedeniyle 1920'de İstanbul ve çevre illere gelmek üzere Türkiye'ye doğru yola çıkan Ruslar, "Beyaz Ruslar" olarak bilinmekle beraber,

[339] **A.g.e.**, s. 72.
[340] **A.g.e.**, s. 73.

birçok Türk romanına ve akademik araştırmalara konu olmuşlar;[341] hatta Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'ne de girmişlerdir.[342] "

Jak Deleon, İstanbul'a gelen Beyaz Ruslar'ın kent kültürü ve yaşam pratiklerine etkilerini ve özellikle kadın modasında sebep oldukları değişimi şu sözlerle aktarmaktadır:

"*Beyaz Rus kadınlar İstanbul'a geldiklerinde olay yaratmışlardır. Genelde duru beyaz tenli, sarı saçlı, mavi gözlü olan bu kadınlar başı açık geziyor, kısa ya da kloş tabir edilen etekler giyiyorlardı. Saçları kısacık kesilmişti; buna 'çan kesimi' deniyordu. Kimileri başlarına tülbent sararak 'Rusbaşı' modasını başlatmıştı. O demlerin Avrupa modasında eteğe takılı sırma püskül, tülden yelek, belden büzülerek düğümlenen ve fiyonk yapılarak sarkıtılan kemer, işlemeli uzun kadife cepken, eteklerde volan ve sim, boyunda fırfır oldukça gözdeydi. İstanbul'a gelen Avrupa görmüş Beyaz Rus aristokratlar son modayı birlikte getirmişler, terzilik ya da terzi kalfalığı yapanlar İstanbullu şık hanımefendiler arasında rağbet görmüşlerdi.*" [343]

Rus kadınlarının saç modelleri, giydikleri ipek çorapları İstanbullu kadınları etkilemişse de Rus mültecilerin kent yaşamındaki varoluşları bu temalarla sınırlı değildir. Rus mülteciler, yeni geldikleri kentte hayata tutunma mücadelesi verirken çeşitli sektörlerde çalışmışlardır. Örneğin; İstanbul halkının yaz eğlencelerinden biri olan deniz hamamlarından plajlara geçilmesinin başlangıcının İstanbul'un işgal yıllarına denk gelmesi bir tesadüf değildir. Bolşevik İhtilali'nden kaçarak gelen Rus sığınmacıların bir kısmı, Florya'daki kamplara yerleştirilmiş ve geldikleri yerdeki alışkanlıklarını devam ettirerek Florya'daki sahilden denize girmişlerdir. Daha sonra Ruslar, bu plajları işletmeye başlayacak ve ilk müşterileri de Birinci Dünya Savaşı ertesinde İstanbul'da bulunan işgal kuvvetleri askerleri ile onların aileleri olacaktır.[344] Plajdan denize girilmesi gibi bir

[341] Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Ben Deli miyim?**, İstanbul, Özgür Yayınları, 1996; Ercüment Ekrem Talu, **Kundakçı**, İstanbul, Matbaa-i Ahmet Kamil, 1926; Fikret Adil, Garden Bar Geceleri, İstanbul, İletişimYayınları, 1993.
[342] Reşat Ekrem Koçu, "Beyaz Ruslar," **İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi Neşriyat Kolektif Şirketi, 1961, Cilt: IV, s.2624-2626.
[343] Jak Deleon, **Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s. 32.
[344] Gezgin, **a.g.e.**, s.488.

pratikle ilk kez bu şekilde karşılaşan İstanbullu kadın ve erkeklerin yan yana denize girmeleri ise ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olacaktır.[345]

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ortalarından beri var olduğu bilinen deniz hamamlarının hem ismine hem de uygulaması, Fransa'daki "Bains de Mer" denilen deniz banyolarından gelmektedir. Deniz hamamları, denize girenlerin dışarıdan görülmemeleri için denizde geniş bir alanın ahşap bir malzemeyle çevrilmesiyle oluşturulur; ortası geniş bir havuz şeklindeki bu alanların kenarlarında ise rıhtım ve kabinler yer almaktadır. Deniz hamamlarında denize girerken hamamlarda kullanılan peştamallar giyilmektedir. Başlangıçta, deniz hamamları sadece erkeklerin kullanımı içindir ama zamanla kadınlar için de deniz hamamları inşa edilmiştir. Kadınlı erkekli plajların normal kabul edilmeye başlandığı erken Cumhuriyet döneminde bile, mayo ile görülmek istemeyen kadınların yine deniz hamamlarını tercih ettikleri bilinir. Fakat modernleşme sürecinin hız kazandığı 20. yüzyıl sonuna doğru deniz hamamları tamamen ortadan kalkmıştır.

İstanbul'daki Rus göçmenlerin bir kısmı çeşitli işlerde çalışırken bir kısmı da eğitimli ve aristokrat kökenlidir.[346] Daha alt tabakaya mensup olup çeşitli işlerde çalışmaya başlayan Ruslardan bazıları marangoz, duvarcı ustası, demirci, terzi, bahçıvan, sekreter, muhasebeci ve benzeri işler yaparken; bazıları da lokanta ve gece kulübü işletmek, aşçılık ve garsonluk yapmak, dansçılık, şarkıcılık, fotoğrafçılık, ressamlık veya müzisyenlik yapmaktadır.[347] Mütareke döneminde, hemen hemen her semtte barlar açılmıştır ve çoğu kimse Galata'daki meyhanelere gitmek yerine artık yeni açılan barlara gitmeye başlamışlardır. Kadıköy, Moda gibi yerlerdeki Rus lokantalarında ise Rus kadınların garsonluk yapması, bu dönemin kent yaşamındaki pratikler açısından yeni bir deneyimdir. Beyoğlu'nda lokanta, konser, kabare ve kumarhane gibi işler Rusların eline

[345] Zafer Toprak, "İstanbul'da Deniz Sefası", **Deniz Hamamından Plaja Bir Nostaljinin Öyküsü**, Ed. Zeynep Gülru Tanman ve Emir Alışık, İstanbul, Pera Müzesi Yayını, 2018, s. 8-85

[346] Toprak, "Mütareke Yıllarında İstanbul'da Hayat- İşgal ve Travma", **Magma-Baykuş**, No: 45, 2019, s. 5.

[347] Jak Deleon, **Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar**, s. 27; Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2008**,** s. 54.

geç meye başlamış ve Beyoğlu'nun kimliği de dönüşmeye başlamıştır. Ayrıca eğlence yerlerinde çalışan Rus kadınları arasında fuhuş yaygınlaşmaya başlamıştır.[348]

Sonuç olarak Rus mültecilerin gelişi ve sosyal yaşamdaki mevcudiyetleri mütareke dönemi İstanbul'unun toplumsal yapısında önemli izler bırakmıştır. Bu izlerin mekânda somutlaştığı bazı örnekler de Ayaspaşa Rus Lokantası, Tünel'deki Büyük Moskova Kulübü, Galatasaray'da açılan Turkuaz ve hatta yakın tarihe kadar ulaşabilmiş olan Rejans'tır.

2.4.6. İstanbul'da Toplumsal Hareketler: İşçiler ve Kadınlar

Osmanlı döneminde, İstanbul'da, özellikle de 19. yüzyıla kadar, sarayın ve devletin ihtiyaçları doğrultusunda belirlenmiş bir ekonomik yapı söz konusudur.[349] Bu dönem boyunca İstanbul, adeta her yerden gelen çeşitli işlenmiş veya işlenmemiş ürünü tüketebilen bir merkez konumundadır. Bu durum, her türlü ticaret hizmetinin de ekonominin boyutlarına göre olağanüstü denilebilecek biçimde büyümesine neden olmuştur.[350] Osmanlı İmparatorluğunun karmaşık ve merkeziyetçi devlet örgütlenmesinden dolayı, geniş bir devlet bürokrasisi ve idari personel mevcudu söz konusudur. Ayrıca ulaşım ve taşımacılık teknolojisinin henüz gelişmediği bu dönemde, hamallar, kayıkçılar, posta tatarları, arabacılar gibi ulaşım alanındaki çeşitli işlerde çalışanlar vardır. Öte yandan, sarayda ve konaklarda kişiye özel hizmetler olduğu kadar sıradan evlerde de ailenin sosyal ve ekonomik durumuna göre değişen sayı ve nitelikte, cariyeler, kâhyalar, halayıklar, ahretlikler, aşçılar ve benzeri çalışanlar bulunur.[351] Dolayısıyla hizmet sektörü içerisinde adlandırabileceğimiz tüm işler ve işçiler büyük ölçüde İstanbul'da toplanmıştır. Cumhuriyet sonrasında İstanbul başkent konumu yitirecek ve toplumsal yapı hayli değişecektir ama yine de 1950'lere kadar hizmet sektörü

[348] Beyoğlu'nun kozmopolit yapısı milliyetçi yazarlar tarafından hiçbir zaman benimsenmemiştir. Beyoğlu'nun bu dönemdeki değişimi de hoş karşılanmaz bkz. Semiha Ayverdi, **İstanbul Geceleri,** İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınevi, 1971, s. 124.
[349] Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", **Food and Foodways**, 1988, C. 2, s. 217-263.
[350] Murphey, a.y.
[351] Oya Baydar, "İstihdam", **DBİA**, C. IV.

kent ekonomisi içindeki üstünlüğünü büyük oranda koruyacaktır. Bu istikrarlı durum, İstanbul'un Bizans ve Osmanlı dönemlerindeki idari merkez olma niteliği ve sarayları, Cumhuriyet dönemi boyunca ise yükselen Türkiye burjuvazisini ve büyük sermayeye sahip kuruluşları barındırmasıyla ilişkili olarak açıklanabilir.[352]

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist ilişkilerin 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında, İstanbul ve başlıca birkaç şehirde gelişmesi buralarda çalışan emekçilerin işçi sınıfının oluşumunda özel bir rol oynamasına yol açmıştır. Bu doğrultuda, İstanbul'da savunma sanayii, tekstil, tütün, gıda, cam, haberleşme ve ulaşım sektörlerindeki büyük ölçekli işyerlerinde çalışan sınırlı sayıdaki işçi, tüm Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işçi hareketinin çekirdeğini oluşturmuştur.[353] Modern teknoloji ile çalışan ve çok büyük bir bölümü Ermeni, Rum, Yahudi ve Bulgarlardan oluşan bu çekirdeğin etrafında ikinci bir halka yer almıştır. Başta inşaat işçileri olmak üzere niteliksiz işçiler ile esnaf ve zanaatkârlıktan işçiliğe geçiş sürecini yaşayan fırıncı, hamal, sandalcı ve benzeri mesleklerden oluşan bu halkada Müslüman ve Türklerin oranı daha yüksek olmuştur.[354]

Avrupa'daki sanayileşmenin kentsel dokuyu şekillendirmesine benzer bir biçimde İstanbul'da da sermaye birikimlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak bir kentsel gelişim söz konusu olmuştur. Değişim özellikle II. Mahmut döneminden sonra hızlanmıştır. Özellikle lonca ilişkileri ortadan kalkınca sınıf temelli bir sendikacılık anlayışının başladığı söylenebilir.[355] 1913'teki sanayi sayımına göre 240.000 civarında sanayi çalışanı olduğu görülmektedir.[356] Örneğin 1840'larda İngiltere'de 3,5 milyona yakın işçiden söz edilmektedir. 1850'lerde ise İngiltere nüfusu yaklaşık 13 milyondur ve nüfusun yüzde kırktan fazlası sanayide çalışmaktadır. Osmanlı nüfusu ise 20. yüzyıl başında yaklaşık 20 milyondur ve işçi sınıfının nüfusa oranla çok az olduğu bilinmektedir.[357] Bu işçi nüfusu

[352] Baydar, **a.y.**, s. 257.
[353] Orhan Silier, "İşçi Hareketi", **DBİA**, C. IV
[354] Silier, **a.y.**, s. 280.
[355] Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994.
[356] Ahmet Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.
[357] Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

da belli başlı kentlerde toplanmış durumdadır ve modern anlamda bir işçi sınıfı hareketinden söz edebilmek zordur. Bu, ancak II. Dünya Savaşı sonrası mümkün olabilecektir.

Bu dönem için bir diğer önemli gelişme, özellikle Tanzimat dönemi itibariyle gizli veya açık faaliyet gösteren ancak herhangi bir hukuki dayanakları olmayan cemiyetler ve/veya örgütlü faaliyetlerdeki canlanmadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinen ilk işçi örgütlenmesi diyebileceğimiz Ameleperver Cemiyeti, II. Meşrutiyet dönemi öncesinde, 1871'de kurulmuştur; fakat tamamen bir yardım ve hayır derneği olarak faaliyet göstermiştir. İstanbul'da sendikal amaçlarla kurulan ilk işçi örgütü ise 1890'ların ortalarında İstanbul'da Tophane fabrikaları çevresinde kurulan ve Osmanlı Amele Cemiyeti adıyla da bilinen Amele-i Osmani Cemiyeti'dir. Cemiyet, Avrupa'daki Jön Türklerle temasa geçilerek gizlice kurulması ve Abdülhamid'e karşı tavır alışı bakımından siyasal bir cemiyettir ve bir yıl gibi kısa bir faaliyet süresinin ardından, kurucuları yakalanıp sürgüne gönderilmiş, cemiyet ise dağılmıştır.

II. Meşrutiyet'in hemen sonrasında örgütlü faaliyetlerin canlanmaya başlamasıyla beraber kurulan cemiyetleri amaçlarına göre; fikir, kültür ve eğitim, iktisadi ve mesleki, hayır ve yardım, kadın, gençlik, dinî, etnik ve siyasal cemiyetler olarak sıralayabiliriz. Bu döneme kadar sosyalist hareketler diyebileceğimiz siyasi etkinlikler genel olarak Bulgar ve Ermeni cemaatleriyle sınırlıyken, 1908 devriminin ardından sosyalist hareketlerin Yahudi, Rum ve Müslüman kesimler içinde de etkinlikleri artmaya başlar. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun ortaya çıkışı ve İstanbul'da Bulgar sosyalistlerinin etkisiyle Türkiye Sosyalist Merkezi'nin kuruluşu hem sosyalist hareket hem de işçi hareketi tarihi açısından önemli dönüm noktalarıdır.[358] Türkiye Sosyalist Merkezi ve sonrasındaki Dersaadet Amele Cemiyetleri İttihadı'nın örgütlemeye çalıştığı işçiler: rıhtım işçileri, reji işçileri, demir işçileri, erkek ve kadın terzi işçileri, şemsiye işçileri, döşemeci, marangoz (1920'ler ortasına kadar komünizm kadrolarının çıktığı bir sendikaya

2019.

[358] Stefo Benlisoy, **İstanbul'un Irgatları II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü,** İstanbul, İstos Yayınları, 2018.

dönüşecek), mücellit, berberler, tezgah işçileri, eczacılar, Bomonti bira fabrikası işçileri ve benzeri fabrika işçileri, fırıncılar, simitçilerdir. Başkent İstanbul'un işçilerine bakıldığında; etnik, dini, mezhebi, mahalli olarak bölünmüş bir işçi sınıfı söz konusudur.

1910 yılında İştirakçi Hilmi olarak da bilinen Hüseyin Hilmi tarafından kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası ise sol hareketlerin Müslüman kesimler arasında da etkisinin arttığının en önemli göstergesidir.[359] Ancak bu süreçte kurulan sosyalist topluluklar, 1913'te gerçekleşen Mahmut Şevket Paşa suikastının ardından ortaya çıkan baskıcı siyasal ortamda varlıklarını sürdürememişlerdir. I. Dünya Savaşı sona erdikten ve 1913'ten itibaren son derece otoriter bir tek parti yönetimi kuran İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan düştükten sonra, sosyalist hareket de bir tür yeniden örgütlenme sürecine girecektir. Örneğin; Stefo Benlisoy'un *İstanbul'un Irgatları* adlı çalışmasında ayrıntılı olarak üzerinde durduğu, İçtimai Tetebbuat Grubu ve Dersaadet Amele Cemiyetleri İttihadı'nın bazı üyeleri, 1920'de Beynelmilel İşçiler İttihadı'nın kuruluşunda etkin rol oynamıştır.[360]

2.4.6.1. İşçi Grevleri ve İşçilerin İstanbul'u

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bilinen ilk işçi grevi 1872'deki Beyoğlu Telgrafhane işçilerinin grevidir[361]; ilk kez bu yıllarda başlayan grevler, İstibdat döneminde kesintiye uğramış ve 1908 devriminin ardından büyük bir artış göstermiştir.[362] Bazı araştırmacılar 1908 öncesinde de otuzdan fazla işçi grevi olduğundan söz etmektedir.[363] Bu grevlerdeki genel talepler; çalışma saatlerinin kısaltılması, ücretlerin

[359] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 278-293; Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar I, 1908-1925**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 44-57.
[360] Benlisoy, a.g.e.
[361] Osmanlı'daki bazı isyanları grev olarak nitelendirerek bu sürecin 18. yüzyıl başlarına kadar uzandığını belirten çeşitli görüş ya da çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlara bir referans olarak Mehmed Ali Aynî, hatıralarında Türkiye'deki ilk amele grevinin 1908'de Balıkesir'e bağlı bulunan Balya'da yapıldığını yazmıştır bkz. Mehmed Ali Aynî, **Hatıralar**, Haz. İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi, 2009, s.79-82.
[362] Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, s. 48-65; Esin Kumral, "Ne Kadar Sınıf, O Kadar Sosyalizm! 1908 Grevleri", **Toplumsal Tarih Dergisi**, No: 172, 2008, s.13.
[363] **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 27-52.

arttırılması, fazla mesainin ücretlendirilmesi, on beş yaşından küçük çocukların çalıştırılmaması, kadın işçilerin tehlikeli sektörlerde çalıştırılmaması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve sendikal örgütlenmenin önünün açılması gibi neredeyse günümüze dek geçerliliğini sürdüren taleplerdir.[364]

Doğrudan sendikal örgütlenmeyle ilgili ilk hukuki düzenleme, 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'dur. Bu kanunun Türkiye emek tarihi açısından ilginç olan tarafı ise; henüz çalışma ilişkilerini düzenleyen bir iş kanunu yokken sendikalaşma ve grevleri ele alan bir kanun çıkarılmasıdır. Bunun sebebi de aslında 1908'deki "İlan-ı Hürriyet Grevleri"dir.[365] Bu grevlerden rahatsızlık duyan İstanbul'daki yabancı şirketlerin yetkilileri dönemin hükümetine baskı yaparak bir tür olağanüstü hâl düzenlemesi diyebileceğimiz "Tatil-i Eşgal Muvakkafı" çıkarılmasını sağlarlar. Ardından meclis bu düzenlemeyi yasalaştırır ve 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1936'da kabul ettiği ilk iş kanununa kadar yürürlükte kalır ve kanunun 8. Maddesi, kamuya hizmet götüren işyerlerinde sendika kuruluşunu yasaklayarak diğer işyerlerindeki sendikal gelişmeleri zımnen onaylamıştır.[366] Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren cemiyet adıyla örgütlenmeye devam eden sendikal hareketler ise yine 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu'na tabi olacaktır.[367]

1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nu takip eden yıllarda birçok işçi kuruluşu ortaya çıkar.[368] 1914 yılında Sinop'tan kaçan siyasi sürgünlerden biri olan İttihat ve Terakki dönemi muhaliflerinden Mustafa Suphi'nin başkanlık ettiği Türk Sol Sosyalistleri Konferansı 1918'de Moskova'da düzenlenir ve Türkiye Komünist Teşkilatı'nın da temelleri atılır.

---

[364] Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-1945", **a.g.e.**, Der. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, s.128-129.
[365] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," **Toplum ve Bilim**, No: 78, Güz 1998, s. 187-208
[366] Aziz Çelik, **Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967),** İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
[367] Çelik, **a.g.e.**
[368] Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, s. 278-279; Ökçün, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982, s. 5-132.

1918'de Dr. Hasan Rıza'nın liderliğinde kurulan Sosyal Demokrat Fırka, Mütareke döneminde ortaya çıkan ilk sol partiler arasındadır. 1913'te sürgün edilen İştirakçi Hilmi de bu dönemde yeniden sosyalist bir figür olarak siyasete döner ve 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkası ismi altında Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı yeniden canlandırır.[369]

11 Ağustos 1920'de Amele Fırkası da kurulur. Zafer Toprak, Amele Fırkası'nın amacını, örgütlenişini ve faaliyetlerini şu şekilde özetlemiştir:

> "*İşçinin refah ve saadetini sağlamak, işçi ile sermayedar arasındaki ilişkileri düzenlemek, hasta düşen işçiyi tedavi, sakat ve alil olanlara sahip çıkılması ve kimsesiz kalan amele evladının okutulması için amele sandıkları kurmak, fırkanın ana amacıydı. Genel merkezi İstanbul'da olmak üzere ülkenin birçok yöresinde ve özellikle Ereğli kömür havzasında şubeler açmayı amaçlıyordu. Fırkaya memur alınmıyordu. Üyelerin serbest meslek ve mesai erbabından olması gerekiyordu.*"[370]

Mütareke'nin ardından ortaya çıkan bir diğer önemli sosyalist parti, 1919'da İstanbul'da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'dır.[371]

26 Ocak-7 Şubat 1922 tarihleri arasında gerçekleştirilen Dersaadet Tramvay Şirketi'ne bağlı amele grevleri: Erol Ülker yazısında mütareke İstanbul'unda tramvay işçileri hareketinden bahsetmektedir. Yazıda, tramvay işçilerinin grev/iş bırakma eylemlerinin dönemin Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) tarafından engellenmeye/ehlileştirilmeye çalışılması dikkatleri çekmektedir. Örneğin; o yıllarda İngiliz işgal güçlerinin kumandanı ve Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanı General Harrington, kendisi ve TSF liderlerinden oluşan bir grup arasında 1Mayıs 1921 öncesinde gerçekleşen bir görüşmeden bahsetmektedir. Bu görüşmede TSF'liler General

---

[369] Tunaya**, a.g.e**., s. 32.
[370] Zafer Toprak, "Amele Fırkası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.I, s. 241.
[371] Dönemin parti genel sekreteri ve ileride Türkiye komünist hareketinin önde gelen isimlerinden biri olacak olan Şefik Hüsnü'nün 1922 yılında yazdığı bir rapora göre, TİÇSF'nin bu dönemde çoğunluğu işçilerden oluşan yaklaşık 1.200 üyesi vardır. Bkz. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, "Türkiye Hakkında Rapor", **Türkiye Kominist Parti'nin Kuruluşu,** 1919-1925, İstanbul, Yordam Kitap, 2020, s. 222-224.

Harrington'ı evinde ziyaret ederek tramvay, tünel ve elektrik çalışanlarının 1 Mayıs'ta greve gitmeyeceklerini garanti etmiştir (s. 219-20).

Ahmet Haşim deneme yazılarından birinde İstanbul'daki değişimi bir tür zaman algısı değişimi olarak ele alır: "*Eskiden kendimize göre yaşayışımız, düşünüşümüz, giyinişimiz ve kendimize göre, dinden, ırktan ve an'aneden hayat alan bir zevkimiz olduğu gibi, bu hayat üslûbuna göre de "saat" lerimiz ve "gün" lerimiz vardı. Müslüman gününün başlangıcını şafağın parıltıları ve sonunu akşamın ışıkları tayin ederdi.*"[372] Haşim, 1921'de yazdığı bu metinde, aslında İstanbul'daki toplumsal hayat ve üretim ilişkilerinin nasıl değiştiğiyle ilgili de erken sayılabilecek bir tespitte bulunmaktadır:

> "*Yeni "ölçü" bir zelzele gibi zaman manzaralarını etrafımızda altüst ederek, eski "gün" ün bütün sedlerini harap etti ve geceyi gündüze katarak saadeti az, meşakkati çok, uzun, bulanık renkte bir yeni "gün" meydana getirdi. Bu, müslümanın eski mes'ut günü değil, sarhoşları, evsizleri, hırsızları ve katilleri çok ve yeraltında mümkün olduğu kadar fazla çalıştırılacak köleleri sayısız olan büyük medeniyetlerin acı ve sonu gelmez günüydü.*"[373]

20. yüzyıl başlarında yeni bina tipleri, kent merkezinin genişlemesi ve işlevlerinin çeşitlenmesi, kent içi ulaşımın toplu taşıma araçlarıyla sağlanmaya başlaması ve yeni toplumsal sınıfların oluşumuna paralel olarak mahallelerdeki geleneksel millet esaslı ve kadın erkek ayrımına dayanan tabakalaşmanın yanı sıra, sınıf esaslı bir tabakalaşma da görülmeye başlanacaktır.

Bu bölümde, alt sınıfların gözünden İstanbul'un nasıl gözüktüğü ve taşradan İstanbul'a bakışın nasıl olduğu sorularına cevap aranacaktır. Ermeni yazar Hagop Mıntzuri'nin (1886-1978), 1897-1940 yılları arasında İstanbul'daki yaşamından kesitler sunduğu hatıratı *İstanbul Anıları*, bu bölüm için önemli bir kaynaktır. Çünkü Mıntzuri, 20. yüzyılın başında, küçük yaşta Erzincan'daki köyünden çıkıp eğitim için İstanbul'a gelen bir gurbetçidir ve İstanbul'la ilgili gurbet imgesinin izlerini Mıntzuri'nin anılarında

[372] Haşim, **Üç Eser**, s. 102.
[373] Haşim, **a.g.e.,** s.103.

bulmak mümkündür.[374] Karaköy'deki Ermeni okuluna giden yazar, aynı zamanda Beşiktaş'ta ve Rumelihisarı'nda hemşerilerine ait ekmek fırınında çalışmıştır. Mıntzuri, edebî bir üslûpla kaleme aldığı anılarında eski İstanbul'un esnaf hayatıyla ilgili gözlemler sunmaktadır. Eserin diğer bir özelliği de köyden kente göç olgusunun bu erken dönemine ışık tutmasıdır. Küçük esnafın birbiriyle olan ilişkisi, evlere ve konaklara ekmek dağıtımı, ailelerini bırakarak Rumeli ve Anadolu'dan çalışıp para biriktirmek için İstanbul'a gelen insanların yaşadığı zorluklar bütün açıklığıyla Mıntzuri'nin anılarında dile getirilmektedir. Bu alanda yazılmış ilk hatıratlardan olan Mıntzuri gibi sıradan insanlar vardır. Cumhuriyet döneminde, alt sınıfların ve özellikle işçilerin yaşam anlatılarına ve/veya anılarına daha çok rastlanacaktır. Mesela Zehra Kosova'nın *Ben İşçiyim* adıyla yayımlanan anılarında 1930'ların İstanbul'unda işçi bir kadının İstanbul'u nasıl algıladığı ve gündelik yaşama dair önemli detaylar bulmak mümkündür.[375] Kosova'nın anılarından yola çıkarak işçilerin İstanbul'u ile ilgili varılabilecek en önemli çıkarımlardan biri, işçilerin şehirdeki ulaşım araçlarını çok sınırlı biçimde kullanması, çoğunlukla şehri yürüyerek ulaşım sağlamaları sebebiyle oldukça zengin detaylara yer vermiş olmasıdır.

2.4.7. Toplumsal Cinsiyet Rollerinde Değişim ve Kadınların İstanbul'u

Bu dönemde yaşanan diğer bir gelişme de savaşan her ülkenin toplumsal yapısında yaşanan değişime benzer olarak kadınların kamusal alanda daha çok yer almaya başlamaları olmuştur. Örneğin Birinci Dünya Savaşı'na kadar İstanbul'da erkekler askere alınmazken; Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte azınlıklar dahil tüm erkek nüfus askere alınmış ve böylece özellikle İstanbul'da kadınların toplumsal yaşamda daha aktif rol almaları söz konusu olmuştur.[376]

---

[374] Can Nacar, "İstanbul Gurbetinde Yaşamak ve Çalışmak", BİA Haber Merkezi, 2014. https://m.bianet.org/bianet/yasam/155717-istanbul-gurbetinde-yasamak-ve-calismak 18.072022.
[375] Zehra Kosova, **Ben İşçiyim**, Zihni T. Anadol (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
[376] Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Arıburnu, **Millî Mücadele'de İstanbul Mitingleri**, Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1975, s. 5-72; Ayşe Durakbaşı, **Halide Edip-Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

Toplumsal yaşamın başladığı yer olarak mahalle ve mahalleliler arasındaki ilişkilere değinmek gerekirse; 19. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul'daki mahalle düzenini, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı ile kadın ve erkek ayrımının belirlediğini belirtmek gerekir. Örneğin kadınların nasıl giyinecekleri, mahallede ve şehirde nasıl davranacakları, hangi gün ve saatlerde, nerelerde ve hangi koşullarda kamusal alanda bulunabilecekleri kurallara bağlanmıştır. Devlet, tüm bu kuralları düzenleme otoritesinin bir kısmını mahalle içindeki yerleşik kurumlarla paylaşmaktadır. Nora Şeni, bu kuralların mahalledeki düzenlenişini şu şekilde aktarır:

> "*Örneğin aile yerleşim birimi olarak mahalle içinde, ebeveynleri mahallenin yerlisi olmayan bekar erkekler barınamaz. Başka şehirlerden, köylerden gelen muhacir genç erkekler, şehir sınırındaki "bekar hanları"nda, "bekar odaları"nda otururlar. 1596 yılına ait bir kararnameden anlaşıldığı üzere, erkek seyyar satıcılar bile mahalle sokaklarında serbestçe dolaşabilmek için mahalleli bir kefil göstermek zorundadırlar: "Galata kadısına hüküm ki... Galata'da ve Tophane'de Rum ve Ermeni taifesiden niçeleri sakin olup peremeci (kayıkçı) ve bakkal hammal olup nice fesadla eyleyüb yanlarına kalup kefilleri olmamağın firar idüp ol asillar kefile virilmek lâzımdır deyû ilâm olunmağın anun gibi yerlü ve evlü olmıyub ergen olup halen hariçden gelmiş olanlar Galata subaşısı marifetiyle kefile verilmek emir idüp buyurdum ki (...)*"[377]

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın ünlü Şıpsevdi romanının başındaki derinlemesine tasvir ve tahlilden de anlaşılacağı üzere Meşrutiyet'te ve Meşrutiyet'ten sonraki büyük İstanbul yangınlarından önce örneğin Aksaray, eski İstanbul mahallelerinin tam bir sembolüdür. Osman Cemal Kaygılı, bu romanın kahramanlarının o zamanın en tipik mahalle kadınları arasından seçildiğini belirtmiştir.[378]

1908'den sonraki siyasal ve toplumsal gelişmelerle birlikte aile içindeki ilişkilerde değişim göstermiştir. Meşrutiyet dönemindeki hürriyet anlayışı çerçevesinde bir tür "yeni hayat" kurma amacı güden Ziya Gökalp gibi başlıca ideologlar aileyi toplumun temel birimi olarak görmüşlerdir. Bu "yeni aile"nin ya da dönemin yaygın deyimiyle "milli

[377] Nora Şeni, "Osmanlı Mahallesi", **İstanbullaşmak**, s. 258.
[378] Kaygılı, **Köşe Bucak İstanbul**, s. 127.

aile"nin köklerinin, özellikle kadın özgürlüğü ve eşitliği açısından İslamiyet öncesi Türklerin aile kurumuna dayandırıldığı söylenebilir. Bu aile, tekeşli evliliğe dayalı, kadının erkek ile neredeyse tamamen eşit haklara sahip olduğu, anne, baba ve çocuklardan oluşan bir çekirdek aile modelidir. Bu model, hem dönemsel olarak toplumun belli kesimlerinde ortaya çıkan aile ilişkilerindeki sorunları aşmak hem de 20. yüzyılın başlarındaki sosyo-ekonomik ihtiyaç ve talepleri karşılamak üzere bir çözüm önerisi niteliğinde anlaşılmalıdır. Tam da işgücüne, nüfus artışına ihtiyaç duyulan bir dönemde, evlilik ve aile teşvik edilmiştir.

1913'te İstanbul muhafızlığına tayin edilen Cemal Paşa'nın anılarında, "*İstanbul'umuzun pek iğrenç bir adeti vardır*" diyerek; erkeklerin İstanbul sokaklarında, gezinti yerlerinde, çarşıda veya vapurda rastladıkları Müslüman kadınlara laf attıklarından yakındığı görülür. "*Buna bazı ihtiyar kadınların, biraz güzel yaratılışa delalet edecek derecede güzel giyinmiş hanımlarımıza karşı, lisanlarıyla ve hatta bazen elleriyle tecavüz etmelerini de ilave edebiliriz*." diyen Cemal Paşa, bu duruma çocukluğundan beri öfkelendiğini belirtme gereği duymuş ve kendi İstanbul muhafızlığı dönemindeki yaklaşımını şu sözlerle ifade etmiştir:

> "*İstanbul Muhafızı olduğum sıra tecavüze uğrayan birkaç ailenin reisleri, bunun önlenmesi çarelerini benden rica etmişlerdi. Ceza kanununun bu hususta pek zayıf olduğunu nazarı dikkate alarak, yine örfi idare kararnamesinin askeri hükümete verdiği salahiyete dayanmak istedim. Laf atacak erkeklerle, kadınlara tecavüz edecek kadınların memleket içine uzaklaştırılacaklarını ilan ettim. Dört beş sürgünden sonra, kadınlarımız sokaklarda tecavüze uğramaktan tamamen kurtuldular. İşte o zamandan itibaren de İstanbul'da Türk kadınlarının hürriyetine doğru gayet sağlam bir adım atılmış oldu. Kadın hürriyetinin, daha doğrusu kadının da insan cemiyetinde yararlı bir uzuv olduğu hakikatinin artık memleketimizde de anlaşılarak memleketin umumi hizmetlerine kadınlarımızın da katılmalarının sağlanması fikrinin en ateşli taraftarlarından olduğumu, İstanbul Muhafızlığım esnasında tamamen gösterdim ve hatta bundan dolayı sonradan bazı kimselerin çeşitli iftiralarına uğradım. Bununla beraber, benim İstanbul*

Muhafızlığım esnasında başlayan kadınlık hareketi durmayarak ilerledi ve bu, umumi harp esnasında memlekete pek faydalı hizmetler sağladı."[379]

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde ise erkek nüfusundaki azalmanın da etkisiyle kadınların toplumsal hayattaki aktif rolleri artarak devam edecektir.[380] Örneğin; kadın işçi taburları kurulacak ve kadınlar resmi dairelerde çalışmaya başlayacaktır. 4 Nisan 1913 yılında İstanbul'da yayımlanmaya başlayan Kadınlar Dünyası ve bu derginin kurduğu Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti, kadınların çalışmasını talep eden başarılı kampanyalar yürütmüşlerdir. Bu kampanyalardan bir tanesi de kadınların kamu kuruluşlarında çalışma hakkını elde etmesi için yürütülmüştür ve 1913 yılında Telefon İdaresi ilk kez bir grup Müslüman kadını işe almıştır. Bu grupta Bedia Şekip (Muvahhit), Hamiyet Derviş, Bedra Osman, Mediha Enver, Refika Mustafa, Semiha Hikmet ve Nezihe Mustafa yer almıştır.[381]

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bilinen ilk profesyonel Müslüman kadın fotoğrafçı Naciye Hanım'ın fotoğrafçılığı meslek edinmesi de yine Birinci Dünya Savaşı yıllarında kadınların değişen hayatlarına dair bir örnektir. Naciye Suman'ın hikayesini torunu Sevgi Divitçioğlu şu sözlerle anlatır:

"*Büyükbabam İsmail Hakkı Bey, bir süre yaşadığı Viyana'da fotoğrafçılığı öğrenir. İstanbul'a dönerken fotoğraf malzemelerini de beraberinde getirerek, o zaman yaşadıkları Beşiktaş Yıldız'daki Sait Paşa Konağı'nın çatı katını adeta bir stüdyoya çevirir. Büyükbabam sayesinde tüm aile fotoğrafçılığı öğrenir. Fakat büyükbabam, uzun süre İstanbul'da kalamaz. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, yeniden cepheden cepheye koşar. Devlet askerlerin maaşlarını ödeyemediğinden sürekli evden bir şeyler satılarak, ailenin geçimi sağlanır. Anneannem yaman bir kadındı. Bu duruma isyan eder. 'Neden ben çalışıp evin geçimini sağlayamayayım?' der. Ertesi gün yaşadıkları konağın kapısına*

[379] Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s. 24-25.
[380] Bkz. Leyla Kaplan, **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s. 113-134; Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul,** s. 33-50.
[381] Yavuz Selim Karakışla, "Dersaâdet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Osmanlı Kadın Telefon Memureleri-I, **Tarih ve Toplum**, No: 21, 2001, s. 32-33.

"Kadınlar Fotoğrafhanesi-Naciye" tabelasını asar. Anneannem bu işten çok para kazanır. Çünkü kadınların fotoğrafını çeken başka bir yer yoktur."[382]

Naciye Hanım, evinin çatı katında açtığı stüdyoyu 1921'de Beyazıt'a taşır. Aynı yıl Kadınlar Dünyası dergisinde verilen bir haberde, Naciye Hanım'ın fotoğrafhanesi tanıtılmış ve kadınlar tarafından desteklenmesinin önemi vurgulanmıştır:

"*Naciye Hanım namında bir hemşiremizin hanımlara mahsus bir fotoğrafhane işletmekte olduğunu haber aldık. Bu müteşebbis ve faal hemşiremizi takdir ve teşvik etmek borcumuzdur.*"[383]

Bu gelişmelere ilaveten, savaş sebebiyle İstanbul'a göç eden yabancıların, özellikle Rus kadınların kıyafetlerinin ve saç kesimlerinin İstanbul'daki kadınların kendilerine özgü estetik anlayışlarına etki etmeye başlaması gibi gelişmeler de söz konusudur. Bir zamanlar Abdülhamid yönetimine karşı modanın simgesi olan çarşaf, ismen kalkmasa bile Batılı kadın giysilerinden fark edilemeyecek oranda değişime uğramıştır. Peçe neredeyse tamamen kalkmıştır. Zafer Toprak, "*İstanbul kadınları cumhuriyetin kılık kıyafet ve şapka devrimini mütarekeden itibaren uygulamaya sokmuşlardı*"[384] diyerek İmparatorluk dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki bir sürekliliğe işaret eder. Bu sürekliliklerden bir diğeri ise yukarıda bahsi geçen İttihatçıların "milli aile" modeli ile Cumhuriyet sonrasının, orta sınıf İstanbul ailesinin büyük benzerlikler göstermesidir. Elbette Cumhuriyet sonrasında gerçekleştirilen bir dizi reform ve ekonomik, toplumsal, kültürel değişme, genel olarak aile kavramını, özel olarak da İstanbul ailelerini etkileyerek yeniden biçimlendirecektir.

---

[382] Sevgi Divitçioğlu, "İyi bakılacağımıza eminin, çünkü anneme nasıl bakıldığını gördüm.", **Darüşşafaka Rezidans,** Mayıs 2011, s. 29. (Çevrimiçi) https://www.darussafaka.org/fark-yaratanlar?c=bagiscilarimizdan#divitcioglu , 22 Ocak 2023.

[383] "Naciye Hanım", **Kadınlar Dünyası**, Havadis-i Dünya bölümü, 8 Kânun-i Sani/ Ocak 1921, No: 192 / 2, s.11. Akt. Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi,** İstanbul, Metis Yayıncılık, 2011, s. 386.

[384] Zafer Toprak, "İstanbulluya Rusya'nın Armağanları: Haraşolar", **İstanbul Dergisi,** No: 1, 1992, s. 73.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL

3.1. Giriş

20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesinin dönüm noktalarından birini oluşturduğu bir dizi siyasi olay sonucunda İstanbul, 1920'lerden itibaren milliyetçilik ideolojisinin de hatırı sayılır etkisiyle "yabancı", "öteki" ve hatta "düşman" imgeleriyle anılmaya başlanacaktır. Bu durum, bu dönemde millî kimlik inşasının ve millî kimlik için gerekli yeni bir mekân inşası sürecinin de bir parçası olarak gerçekleşmiştir. Bu bölümde, öncelikle İstanbul'un değişen bazı somut ve soyut niteliklerine rağmen sembolik anlamda asla değişmeyen nitelikleri üzerinde durulacaktır. Mesela Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı olan İstanbul, idari merkez olma niteliğini yeni kurulan devletin başkenti Ankara'ya devredecektir; ancak tarihî, kültürel, ekonomik, sosyal ve daha birçok bakımdan ülkenin en önemli şehri olma vasfını koruyacaktır.

İstanbul imgesinin ve imajının değişimi, bu bölümde de İstanbul'un mekânsal değişimiyle birlikte değerlendirilecektir. 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent oluşu ve 23 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle, başkentlik niteliğini yitiren ve Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk yıllarına sahne olan İstanbul için özellikle ekonomik açıdan durgun bir dönem başlamıştır. Bu dönemde, tarihi boyunca coğrafi ve demografik yapısının yanı sıra, diplomasi merkezi olmasının da etkisiyle uluslararası ilişkileri canlı olan İstanbul, bu özelliğini de yitirmiş gözükmektedir. Ekonomik koşulların ve mübadele gibi bazı siyasî kararların da etkisiyle İstanbul'daki yabancı nüfusun azalması ve yerli nüfusun bir bölümünün de yeni başkente taşınması sebebiyle İstanbul nüfusunda hızlı bir azalma söz konusu olmuştur. Erken Cumhuriyet dönemindeki bu tablo, İstanbul'un kentsel gelişiminin 1930'lara kadar durağan seyretmesine neden olmuştur. Türkiye ekonomisinin dışa açılmaya başladığı 1930'lu yıllar ise İstanbul'un ülkenin en önemli sanayi ve ticaret merkezi olma potansiyeline bir fırsat tanıyacak ve kentin bir kez daha hatırı sayılır şekilde göç almaya başlamasıyla kentsel değişim yeni bir seyir kazanacaktır.

Bu bölümde, bütün bu değişimlerin sembolik mekânlara ve anlatılara nasıl yansıdığının üzerinde durulacaktır.

3.2. Cumhuriyet İstanbul'u İmgesine Tematik Bir Bakış Denemesi

Erken Cumhuriyet döneminde, İstanbul'un kentsel mekânının şekillendirilmesinde olduğu gibi, İstanbul'a atfedilen anlamlar ve imgelerin üretim sürecinde de ulusun inşa süreciyle ilişkili ideolojik bir çerçeve söz konusudur. Bu dönem, İstanbul'un tarihi içerisinde oldukça kısa bir döneme tekabül ediyor olsa da İstanbul'un değişimi bakımından özel ve önemli bir yer tutmaktadır. Cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan süreç, aynı zamanda İstanbul'un emperyal bir başkentten yeni ulus devletin ilk metropolüne dönüşme süreci olarak değerlendirilmektedir. Cumhuriyet dönemi İstanbul'unun zihinlerdeki imgesine, ilk olarak savaşlar ve başkent statüsünün kaldırılması damga vuracaktır.

İstanbul'un geçirdiği savaşların ardından yaşadığı ekonomik çöküş, Ankara'nın başkent ilan edilmesi ve yeni devletin tüm malî kaynaklarının Ankara'ya akıtılmasıyla perçinlenecektir. Halihazırda yoksullaşmış olan İstanbul, şehircilik anlamında, 1930'lara kadar ihmal edilecektir. Bu da dönemin İstanbul'u "ihmal edilen şehir" olarak hatırlanacaktır.[385] 1930'lara kadar kent içerisinde yapılan çalışmalar sokakların iyileştirilmesi ve küçük parkların yapılması gibi küçük müdahalelerle sınırlı kalmıştır. Buna rağmen İstanbul bir medeniyet ve kültür merkezi olmayı sürdürmüş ve 1933 yılı itibariyle şehircilik adına girişimler yeniden başlatılmıştır; fakat, Osmanlı döneminin kentsel izleri, Cumhuriyet dönemi İstanbul'unda uzun yıllar boyunca kendini göstermeye devam etmiştir.

[385] Murat Gül, **Modern İstanbul'un Doğuşu**, Çev. Büşra Helvacıoğlu, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2018, s. 96-117.

3.2.1. İstanbul'un Başkent Kimliğini Yitirişi

Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'un başkent kimliğinin değişmesi gerektiğine yönelik tartışmalar, daha önce de belirtildiği gibi, öncelikle güvenlik sorunundan kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır. İstanbul için ilk önemli tehdidi 1878'de Yeşilköy'e kadar gelen Rus Ordusu oluşturmuş; daha sonra 1912'de, Bulgar Ordusu Çatalca'ya kadar gelerek İstanbul'un güvenliğini yeniden tehdit etmiş ve son olarak Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ise İstanbul'a hangi devletin sahip olacağı ile ilgili pazarlıklar ve İstanbul'un işgal süreci söz konusu olmuştur.[386] Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve Millî Mücadele döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nda iki farklı otoriteyi temsil eden iki merkez, yani saray ve çevresini temsil eden İstanbul hükümeti ile Anadolu'daki direnişi ve başta Mustafa Kemal olmak üzere bu direnişi örgütleyenleri temsil eden Ankara'daki meclisin iki kutuplu yapısı doğmuştur. Bu iki kutuplu yapı, devletin ve siyasal sistemin niteliğinin ne olacağına dair tartışmalar, farklı görüşler ve gerilimler üzerine kurulmuştur.[387] Birinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan barış görüşmeleri, dönemin Sadrazamı Tevfik Paşa'nın, görüşmelere İstanbul hükümeti ile Ankara'daki meclis temsilcilerinin birlikte katılmalarını istemesi üzerine, mevcut kutuplaşmanın bir dönüm noktası haline gelmiş ve Ankara'daki meclis, 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırma kararı almıştır.[388] Osmanlı İmparatorluğu'nda Saltanat kaldırıldığı halde meclis ve devletin diğer organları Ankara'da çalışmayı sürdürürken; işgal altındaki İstanbul'a ise Ankara'dan bir temsilci gönderilmiştir.[389] Esas olarak Millî Mücadele'nin başarısına odaklanılan bu dönemde, başkent tartışmaları bir mutabakata varılamadığından olsa gerek resmi bir karara bağlanmamış ve bir süre daha devletin resmi başkenti İstanbul, filli başkenti de Ankara olarak kalmıştır.

---

[386] Bilal N. Şimşir, **Ankara.. Ankara.. Bir Başkentin Doğuşu**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 56.
[387] Toktamış Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 113-118.
[388] Ateş, **a.g.e.**, s. 153-154. Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı, Hilafetin kaldırılması ve 1924 Anayasası'nın kabulü "öncü devrimler" olarak da adlandırılmaktadır bkz. Ateş, **a.g.e.**, s. 164.
[389] Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Haz. Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınları, 1995, s. 85-177.

Osmanlı İmparatorluğu'nda başkentin taşınması tartışmaları, daha önce de belirtildiği gibi, öncelikle güvenlik sorunundan kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır. İstanbul için ilk önemli tehdidi 1878'de Yeşilköy'e kadar gelen Rus Ordusu oluşturmuş; daha sonra 1912'de, Bulgar Ordusu Çatalca'ya kadar gelerek İstanbul'un güvenliğini yeniden tehdit etmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ise İstanbul'a hangi devletin sahip olacağı ile ilgili pazarlıklar ve İstanbul'un işgal süreci söz konusu olmuştur.[390] Nihayet, Lozan Antlaşması gereği, İtilaf Devletleri İstanbul'dan çekilmiş ve 6 Ekim 1923'te Türk ordusunun İstanbul'a girmesiyle beraber, İstanbul'un işgali hem resmi hem de filli olarak sona ermiştir. Bu gelişmenin üzerinden fazla zaman geçmeden, o sırada Malatya milletvekili olan İsmet Paşa'nın Meclis'e yaptığı öneri kabul edilerek başkent ilan edilmiştir."[391] Bu gelişmeden kısa süre sonra, Halk Fırkası'nın bazı milletvekillerinin, hükümetin İstanbul'la ilgili son icraatlarından ve Başbakan Fethi Bey'den pek memnun olmadıkları görülecektir. Bu icraatlar şöyle sıralanabilir: "Osmanlı hükümetinin İstanbul'daki tüm bakanlıkları dağıtılmış; İstanbul valiliğine eski Şehremini Ziya Bey, Polis Müdürlüğü'ne Miralay Esat Bey tayin edilmiş ve İstanbul artık Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından yönetilmeye başlanmıştır."[392] Bu ortamda, memnuniyetsizliğin ilk göstergelerinden biri ise İstanbul'un işgalden kurtuluş gününde bulunmak üzere Meclis'in gönderdiği bir heyetin uygun biçimde karşılanmamış olmasına kızan bazı genç milletvekillerinin Meclis'e bir önerge vererek İstanbul Şehremini Ali Haydar Bey'in görevden alınmasını ve cezalandırılmasını istemeleridir. Kılıç Ali'nin anılarında aktardığı üzere; "Fethi Bey, yapılan araştırmaya göre Ali Haydar Bey'in, Ankara'dan gelecek heyetin tren saatini Haydarpaşa'dan sorarak öğleden sonra geleceği yönünde bilgi aldığını; fakat trenin erken gelmesi sebebiyle karşılamanın yapılamadığını açıkladığı

[390] Bilal N. Şimşir, **Ankara.. Ankara.. Bir Başkentin Doğuşu**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 56.
[391] Bu gelişmeyi anılarında aktaran Hulusi Turgut, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007, s.213; Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Haz. Arı İnan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 34.
[392] Turgut, **a.g.e.** s.187.

halde bazı milletvekilleri yine de Meclis'e saygısızlık yapıldığını söyleyerek tartışmayı sürdürmüşlerdir."[393]

İstanbul'un başkent statüsünü kaybetmesiyle ilgili olarak anılara yansıyanlara bakıldığında, başkent değişikliğinin İstanbul merkezli muhalefeti sonlandırmaya yetmediği gibi İstanbul'un muhalif kimliğini pekiştirdiği görülmektedir. Örneğin, eski İstanbul milletvekili ve eski Baro Başkanı, avukat Lütfi Fikri Bey, milletvekilliğine adaylığını koymuş ve yayınladığı bildiride *"Oylarınızı bana veriniz, beni milletvekili yapınız. Ben İstanbul'u tekrar başkent yapacağım"* demiştir. [394] Hüseyin Cahit Yalçın'ın ise şu sözleri sarf ettiği aktarılanlar arasındadır: "*Esas itibariyle cumhuriyetçiyim. Fakat Ankara cumhuriyetini kabul etmiyorum*."[395] Bu süreçte, Mustafa Kemal'in İstanbul'u hiç ziyaret etmemesi ve ilk ziyareti için Nutuk'u okuyup muhaliflerle hesaplaşmasından sonraki bir tarihi seçmesi de önemli bir detaydır.

İstanbul'un başkent statüsünü kaybettiği ilk yıllar, İstanbul'un şehir tarihiyle ilgili literatüre "ihmal edilen şehir" olarak girecektir.[396] Bu dönemde, İstanbul'daki kentsel düzenlemeler; yeni sokak adlarının verilmeye başlanması, Beyazıt meydanının yeniden düzenlenmesi, resmi binalardan Osmanlı tuğralarının kaldırılması gibi faaliyetlerle sınırlı kalacaktır. İstanbul'da olup işlevini kaybeden bazı resmî yapılar ve saraylar, işlevleri değiştirilerek çoğunlukla eğitim kurumlarına dönüştürülecektir. Bu dönemde, İstanbul'da resmî yapı olarak sadece birkaç semtteki vergi dairesi dikkat çeker. İstanbul durağan sayılabilecek bir süreç geçirirken; İstanbul'un mevcut siyasi, kültürel, tarihsel simgeleriyle mücadele edebilecek yeni simgelerin Ankara'da üretileceği bir süreç ise hızla başlamıştır.[397] Örneğin, artık resmî ve kamusal yapılar İstanbul'da değil Ankara'da olacaktır; fakat, İstanbul'daki elçiliklerin ve tüm idari kurumların yeni başkent Ankara'ya taşınması sürecinin hayli uzun sürmesi ve 1930'ları bulması, Ankara ile İstanbul

[393] **Ag.e.**, 213.
[394] Turgut, **a.g.e.**, s. 201.
[395] **A.g.e.**, s. 221.
[396] Gül, **a.g.e.**, s. 96-117
[397] Cantek, **Yabanlar ve Yerliler**, 2003.

rekabetini bir kez daha açığa çıkarması bakımından önemlidir ve birçok anlatıya yansımıştır. [398] Tarihçi Zeki Arıkan, 1998 yılında bir radyo programı için *Tarih Günlüğü* başlığı altında gerçekleştirdiği konuşmalarını, dergi ve gazetelerde çıkmış güncel konulardaki yazılarıyla birleştirerek *Tarih Gezintileri* başlığıyla bir kitap olarak yayımlamış ve bu kitaptaki bir yazısında, Ankara ile İstanbul rekabetine dair gözlem ve düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

> "*Kurtuluş Savaşı'yla Ankara'da yeni bir devletin temelleri atılmış, büyük zafer kazanılmış, devletin merkezi belirlenmiş ve Cumhuriyet ilan edilmişti. Artık İstanbul'daki elçiliklerin Ankara'ya taşınması gündeme geldi. Fakat her ne hikmetse bunlar, bir türlü Ankara'ya gitmek istemiyorlardı. Öyle ya Beyoğlu'nu, Boğaz'ı bırakıp Allah'ın bozkırına gitmek akıl işi miydi? Eh, belli olmaz, beklenmedik bir gelişme olur, yine elçiler, çok sevdikleri Dersaadet'te kalabilirlerdi. Bekledikleri, umdukları olmadı. Ama direnme 1930'lu yıllara kadar sürdü. Bugün İstiklal Caddesi'ndeki görkemli, saray yavrusu konsolosluk binaları eski elçilik yapılarıdır.*
>
> *Türkiye Cumhuriyeti, kim ne derse desin, bir köylünün, sıradan bir memurun, bir kasaba avukatının vb. en yüksek görevlere kadar yükselmesine ortam hazırladı. Ancak bu makamlara gelenlerin gözleri hep İstanbul'da oldu. Ankara'da oturmayı bile içlerine sindiremediler. Dikkat edin, çoğu iktidar sahiplerinin "ikametgâh" adresleri İstanbul'dur. Çünkü onlar Yahya Kemal gibi, Ankara'dan İstanbul'a dönüşü severler*."[399]

Sonuç olarak, başkent statüsü değişikliğini takip eden süreçte, İstanbul her ne kadar eski ihtişamını kaybetmiş bir eski başkent olarak kenara itilmiş gözükse de kentin yönetim ve imarı önemini tamamen kaybetmeyecektir. İstanbul'un daha önceki dönemlerde geliştirilen ticari ve kültürel olanakları, şehrin bir kenara itilmesini imkânsız kılacaktır. 1927 yılında yapılan ilk sistematik nüfus sayımı, dört yıldır hükümet merkezi olan Ankara'nın sadece 74.553 kişiyi kendine çekebildiğini ve İstanbul'un nüfusunun halen diğer şehir merkezlerinin nüfusuna kıyasla çok daha fazla olduğunu

[398] **İki Şehrin Hikayesi: Ankara-İstanbul Çatışması**, Haz. Seyfi Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2003.
[399] Zeki Arıkan, **Tarih Gezintileri**, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2011, s. 119.

gösterecektir.[400]Ancak yine de İstanbul'un eski canlılığını tam anlamıyla yeniden yakalayabilmesi için Cumhuriyet rejiminin İstanbul'un yönetimini doğrudan hükümetin denetimi altına alacağı yılları, yani 1930'ları beklemek gerekecektir.

3.2.1.1. Yeni Devletin Yeni Baştan İnşa Edilen Başkenti Ankara

20. yüzyıla kadar başkentler, özellikle kara ve deniz ticaret yollarının denetlenmesiyle siyasal ve ekonomik kazanç sağlayabilecek en stratejik kentler arasından seçilmektedir. Ancak 20. yüzyılda başkentlerin kriterleri de anlamları da değişmeye başlamıştır. Bu dönemde, bazı devletler iktidar ilişkilerindeki dönüşümler ve devletin siyasi niteliği ve/veya örgütlenmesinin değişmesi nedeniyle coğrafi olarak özellikle iç kesimlerde, merkezde olacak şekilde yeni başkentler kurmaya başlamışlardır. Bu durum, örneğin; Avustralya, Brezilya, Hindistan, Pakistan, Nijerya ve Türkiye gibi ülkelerde farklı zamanlarda hem dünya çapında hem de yerel düzeyde yaşanan iktidar çatışmalarının ve siyasî dönüşümlerin sonuçlarından biri olarak ortaya çıkmıştır.[401] Bu bakımdan, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni başkenti olarak seçilen Ankara, eski başkentin temsil ettiği iktidara rağmen bağımsızlık savaşını kazanmış ve coğrafi konum olarak da ülkenin merkezinde yer alan bir kenttir.[402] Ali Fuat Paşa da Ankara hakkında "*Mustafa Kemal Paşa'nın ve benim görüşümüze göre, Ankara, her türlü teşkilata, birliğe ve harekât başlangıcına müsait stratejik bir mevki idi. İstanbul Hükümetinden ve İngilizlerden evvel burasının tarafımızdan tutulması en büyük emelimizdi*"[403] diyerek; yeni başkentin belirlenmesi sırasında, tamamen siyasi bir stratejiyle hareket edildiğini ve bu sırada karşı karşıya olunan iktidar odaklarını açıkça belirtmiştir.

Bu çalışma açısından, Ankara'nın en önemli özelliği, coğrafi konumunun uygunluğunun yanı sıra hem eski bir şehir olması hem de tarihsel olarak Osmanlı'yı ve

[400] Charles King, **Pera Palas'ta Gece Yarısı**, Çev. Ayşen Anadaol, İstanbul, Kitap Yayınevi, s. 181.
[401] Çınar, **a.g.e.**, s. 84.
[402] Başka örnekler için bkz. Lourence. J. Vale, "The Urban Design of Twentieth Century Capitals", **Planning Twentieth Century Capital Cities**, Haz. D L. A. Gordon, New York and Oxfordshire, Routlenge Taylor&Francis Group, 2006, s. 25.
[403] Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1953, s. 23.

İslam'ı temsil eden önemli izler taşımadığı için modern ve yeni bir devlet imajının kolayca yansıtılabilecek şekilde planlanmaya ve neredeyse sıfırdan kurulmaya elverişli olmasıdır.[404] Örneğin, Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri* başlığıyla yayınlanan anılarında, 1920 senesinin Nisan ayında Ankara'ya henüz gittiğinde "*Bir kere Ankara'nın kendinde ancak icabında uyanıp canlanmak suretile bertaraf olan bir uykuya dalmış hali var gibi idi. Baştan aşağı gezersin; yalnız uykuda değil, insana sanki ölü bir memleket hissini verirdi.*"[405] diyerek aktardığı izlenimlerini "*İlk günlerin bende bıraktığı intıba, büyük bir çöl ortasında çok küçük bir vaha hissi idi.*"[406] şeklinde özetler ve Ankara ile ilgili tamamen olumsuz bir yorum yapmaktan kaçınıyormuş gibi gözükmektedir.

Ankara'nın hem coğrafi hem de tarihi olarak İstanbul'a olan uzaklığıyla Osmanlı döneminden kesin bir kopuş izlenimi vermesi bakımından da özeldir.[407] Bu bakımdan, Ankara, devletin kendisini ve iktidarını oluşturmak için mekânı hangi müdahalelerle şekillendirebildiğine iyi bir örnek teşkil eder. Dünyada buna benzer bir örnek olarak Avustralya Uluslar Topluluğu'nun (Avustralya Koloni Federasyonu'nun) resmen kurulmasının ardından, 1909 yılında yeni başkent olarak seçilen Canberra'dan bahseden Zeynep Uludağ, bu dönemde, modern başkentlerin ortak misyonunun "sıfırdan başlamak" ve modern ulusun temsili olmak şeklinde özetlemiştir.[408] Bu tür başkentler, iktidarın kentsel mekânı şekillendirme yoluyla gündelik hayatı yönetme normlarını ve bunları hangi ölçüde kontrol etme veya dayatma gücüne sahip olduğunu göstermeleri bakımından da dikkat çekicidir.

Prof. Dr. Afet İnan'ın yazdığı *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* kitabının ilk bölümünde "Atatürk ve Ankara" başlığı altında Atatürk için Ankara'nın önemini çeşitli

---

[404] Sibel Bozdoğan, **Modernizm ve Ulusun İnşası**, İstanbul, Metis Yayınları, 2002, s. 83.
[405] Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 87.
[406] Nadi, **a.g.e.**, s. 88.
[407] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1994, s. 10; Cemile Burcu Kartal, "Ankara'nın Başkent Oluş Sürecinde Dönem Basınında Ankara ve İstanbul: "Makarr" ve "Payitaht"", **Ankara Araştırmaları Dergisi**, No: 1, 2013, s. 75-88. (Çevrimiçi) https://jag.journalagent.com/jas/pdfs/JAS_1_1_75_88.pdf, 25.04. 2022.
[408] Zeynep Uludağ, "Modern Başkentlerin Ortak Misyonu: Sıfırdan Başlamak ve Modern Ulusun Sahnesi Olmak", **Mimarlık**, No: 350, 2009. (Çevrimiçi) http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=364&RecID=2224, 23.05.2023.

açılardan ele alır ve Ankara'nın devlet merkezi olarak seçilmesiyle ilgili şu cümlelere yer verir:

> "*M. Kemal Ankara'yı karış karış gezer ve her yerini çok iyi tanırdı. Hatta otomobille civarda gezintiler yaparken, düz yollardan gitmekten canı sıkılır ve şoföre genellikle, "Sür!" diye emir vererek düzlüklere ve bayırlara saptırırdı. O bu hareketiyle Ankara'nın görünüşüne çeşitli noktalardan bakar ve özellikle kalenin eski stratejik durumu üzerinde dururdu. Türkiye Cumhuriyeti'ne devlet merkezi olarak seçtiği Ankara'nın coğrafi ve tarihi yerini tam olarak belirlemek isterdi.*"[409]

Başkent değişikliğinin ardından İstanbul'dan Ankara'ya taşınan asker ve bürokratlar, İstanbul'daki bazı yaşam pratiklerini adeta Ankara'ya taşıyarak Ankara'nın yeni şekillenmekte olan sosyal yaşamına aksettireceklerdir. Örneğin, Ankara'nın İstanbul'dakilere benzeyen ilk restoranı, 1928 yılında, Atatürk'ün isteği üzerine İstanbul'da restoran işletmecisi olan Karpiç adındaki bir Rus göçmen tarafından açılan Karpiç Restoran'dır.[410]Ankara'nın başkent olmasının ardından kentte sayısı artan yapılardan olan oteller, sadece konaklama mekânı olarak değil "*bürokratlarının ve ailelerinin bir araya geldiği, yemek yiyip sohbet ettiği, yabancıların uğradığı, resmi toplantıların yapılıp, politik kararların alındığı çok amaçlı mekanlar*"[411] olarak da dikkat çekmektedir ve bunların en önemlilerinden biri "Ankara Palas"tır.[412] Ankara'da sevilen mekânlardan bir diğeri de pastaneler olur. Örneğin, Zincirli Cami mevkiindeki İstanbul Pastanesi'nin uzun süre Ankara'nın entelektüellerinin ve milletvekillerinin buluşma yerlerinden olması, [413] pastanenin adı bakımından da oldukça manidardır. 1930'lu yıllarda İş Bankası'nın Ankara şubesinde çalışmaya başlayan Necip Fazıl da anılarında müdavimi olduğu İstanbul Pastanesi'nden bahsetmiştir: "*Eski payitaht İstanbul'u Ankara kadar küçültecek olursanız aynı nispetle Babıâli'nin küçülmüşü olarak bulacağınız mekân neresi*

[409] Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, s. 31.
[410] Leyla Baydar, "Ankara-Atatürk Bulvarı", **Ankara Dergisi**, C. I, No: 4, 1992, s. 45-56.
[411] A. Nuray Bayraktar, "Başkent Ankara'da Cumhuriyet Sonrası Yaşanan Büyük Değişim: Modern Yaşam Kurgusu ve Modern Mekânlar", **Ankara Dergisi**, C. IV, No: 1, 2016, s. 70.
[412] Ahu Sumbas, "Türk Modernleşmesini Ankara Palas Üzerinden Okumak: Doğu'dan Batı'ya Açılan Bir Pencere", **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** C. XXXI, No: 1, 2013, s. 172-198.
[413] Enver Behnan Şapolyo, **Atatürk ve Seymen Alayı**, Ankara, Ankara Kulübü Yayınları, 1971, s. 59.

olabilir? Mahut İstanbul Pastahanesi ve akşamları (Karpiç) lokantasının akşamcılar köşesi…"[414]

İdari gelişmelere bakacak olursak; Şehremaneti'nde merkeziyetçi bir uygulamaya geçilmiş, belediye başkanı ile valinin görevleri birleştirilmiş ve böylece İstanbul doğrudan hükümetin denetimi altına almıştır.[415] Başka bir deyişle İstanbul, ilk seçilmiş belediye başkanı göreve başlayıncaya dek aslında Ankara'dan yönetilmiştir. Ankara'nın siyasi egemenliğini mekânda da vurgulamak açısından yeni başkentin planlanmasına özel bir önem verilmiş ve 1927'de üç yabancı yarışmacı davet edilerek düzenlenen ilk kent planı yarışmasını kazanan Prof. Hermann Jansen'in Ankara için bir plan hazırlaması kararlaştırılmıştır.[416] Jansen'in planı, "*eski kent merkezi ile yeni kenti başarılı biçimde ayıran ve kenti kuzey-güney yönünde tasarlanan ana bir eksen ile bağlayan bir tasarımdır. Doğu-batı yönünde tasarlanan ikinci bir eksen ise üzerinde devlet yapılarının yerleştiği bir eksen olarak görülür.*"[417] Bu plana uyumlu bir biçimde, şehir kamu yapılarıyla donatılmıştır. Ayrıca radyo yayınları, haber ajansı ve gazeteler, opera, bale ve senfoni orkestrası ve daha önce de bahsi geçtiği gibi zamanla bütün elçilikler Ankara'da toplanacaktır.[418] Yani, bir yandan modern ve çağdaş bir yaşantının doğabileceği kentsel mekân tasarlanırken, bir yandan da modern Türk vatandaşının gündelik yaşam kalıpları oluşturulmuş; böylece, Cumhuriyet ideolojisinin simgesi olarak gelişen modern kent hayatının gündelik dinamikleri de modernite hedefleri doğrultusunda şekillenmiştir.[419] Bu doğrultuda, Ankara, on yıl içerisinde her köşesinde, sokağında, caddesinde, binasında, heykelinde ve anıtında resmi ulusal söylemin vücut bulduğu bir kent olmuştur.[420] Bu

[414] Necip Fazıl Kısakürek, **Bâbıâli**, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 1978, s. 145.

[415] Gül, **a.g.e.**, s. 105; İlhan Tekeli, **Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 36.
[416] Yüksel Yeşim Uysal, "Ankara'nın Cumhuriyet Mirasları Tehlike Altında", **Bülten: Modernleşme Sürecinde Ankara ve Cumhuriyet Kentleri**, TMMOB Mimarlar Odası, No: 31, 2005, s. 2.
[417] Uludağ, **a.y.**,
[418] King, P**era Palas'ta Gece Yarısı**, s. 182.
[419] Uludağ, "Geçen Modern Zamanların Ardından Kaybolan Anlamlar", **Bülten: Modernleşme Sürecinde Ankara ve Cumhuriyet Kentleri**, TMMOB Mimarlar Odası, No: 31, 2005, s. 30.
[420] Sergei Yutkevich ile Lev Arnstam'ın Cumhuriyet'in onuncu yıldönümü için çektikleri *Ankara Türkiye'nin Kalbidir (1933-1934)* adlı belgesel filme ulaşmak için bkz.

kentin sıradan sakinleri ise günlük rutin faaliyetlere katılarak yeni ulus devletin yeni vatandaşları olmuşlardır.

3.2.2. Görkemli İstanbul'dan Günahkâr İstanbul'a

Daha önceki bölümde eşsiz güzelliği, özel coğrafi konumu, İslamiyet'in atfettiği "kutsal" imgesi gibi pek çok sebeple İstanbul'un tarihi boyunca anlatılarda ve yazılı metinlerde adeta bir "cennet mekân" olarak kurgulandığından ve "görkemli", "ihtişamlı" niteliklerinin sürekliliğinden söz edilmiştir. Bu kurgunun ilk kez ünlü şair, gazeteci ve düşünür Tevfik Fikret'in "Sis" şiiri ile bozulduğunu söylemek mümkündür. Tevfik Fikret, 1902 yılının sisli bir kış gününde yazdığı "Sis" şiirinde İstanbul'u; "*katil kuleleri, kaleli, zindanlı sarayları, dişleri düşmüş sırıtan sur kafileleri, türbeleri, tozlu, çamurlu sokakları, viraneleri, kapkara damları, türbeleri ak pak; fakat iğrenç, dalkavuk devlet erkânı, susmuş aydınları, sefil kadınları, başıboş çocuklarıyla lanete uğramış kapkara bir şehir*"[421] olarak anlatır; fakat, burada aslında uzun zamandır baskı altında yaşamakta olduğu II. Abdülhamid devri İstanbul'unu kötülemektedir.[422] Buradaki siyasi ve ideolojik tutum, Cumhuriyet devrinde de eski imparatorluk başkentine yöneltilecektir. Genellikle eski imparatorluk başkentleri ile yeni ulus devlet başkentleri arasında rastlanan bir tema, günahkâr kent temasıdır. Hamburg ve Bonn gibi, İskenderiye ve Kahire gibi liman kentleri ile Budapeşte gibi bazı kentler benzer örnekler olarak gösterilebilirler.

İstanbul'u övdüğü şiiriyle ünlü Yahya Kemal Beyatlı'nın dahi bu yıllarda İstanbul için "ecnebi mahşeri" gibi bazı olumsuz ifadeler kullandığı görülmektedir.[423] İstanbullu dört genç kadının hikayesini anlatan Aka Gündüz, 1927'de yayınlanan *Bu Toprağın*

---

https://www.dailymotion.com/video/x17bpe7 Erişim tarihi: 03.06.2023. Ayrıca bu belgesel filmin, uzun bir süre halkevleri ve benzeri yerlerde, özellikle yıldönümlerinin resmî filmlerinden biri olarak gösterildiği bilinmektedir bkz. Arif Keskiner, **Yine mi Çiçek**, İstanbul, Can Yayınları, 2003, s. 326.

[421] Ruşen Eşref Ünaydın, **Ruşen Eşref: Tevfik Fikret: Hayatına Dair Hâtıralar**, İstanbul, Anı Yayıncılık, 2019.

[422] Zeynep Uysal, "**Şehri Yeniden Yazan Edebiyat: Cumhuriyet Dönemi'nden Beş İstanbul"**, (Çevrimiçi), https://istanbultarihi.ist/250-sehri-yeniden-yazan-edebiyat-cumhuriyet-doneminden-bes-istanbul, 28.05.2023.

[423] Yahya Kemal Beyatlı, **Aziz İstanbul**, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1958, s. 160.

Kızları adlı öykü kitabında, eski payitaht İstanbul'u ahlaki çöküş imgesiyle örtüştürmektedir.[424] İlk dönem anılardaki görkemli İstanbul imajının yerini almaya başlayan günahkâr, kozmopolit, işbirlikçi ve gücünü yitirmiş bir İstanbul imajının hafızalara hangi anlatılarla kazındığını tespit etmek önemlidir. Cumhuriyet'in "Köhne saltanatın atıkları" olarak nitelediği Boğaz kıyılarının negatif imajına bir alternatif olması bakımından Cumhuriyet İstanbul'unda yeni bir merkez icat edilecektir: Taksim Meydanı. Meydanı da kapsayan, Taksim Gezisi ve Maçka Parkı, Cumhuriyet'in ilk ve gözde kamusal mekânlarından biri olacaktır. Cumhuriyet elitleri, buranın etrafında ikamet etmeye başlayacaklardır. Bu yeni konut alanının sınırları içindeki Osmanlı yadigarı semtler ise başta Teşvikiye olmak üzere; Taksim ve çevresini örnek alıp kendilerini yenileyeceklerdir; fakat bu ilerideki "İstanbul'un Semtleri" başlığının esas meselesidir.

3.3. Cumhuriyet İstanbul'unun Değişim Temaları

İstanbul'un tarihsel topoğrafyasının oluşumunda, başkentliğini yaptığı üç İmparatorluk; Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel, ekonomik ve idari etkilerinin büyük önem taşıdığından önceki bölümlerde de bahsedilmiştir. Bu idari dönemlerin birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmesi kadar; dönemler arasındaki geçiş aşamaları da önemlidir. Örneğin Bizans döneminin İstanbul'unu, yönetimsel, mekânsal ve özellikle toplumsal olarak değerlendirirken Osmanlı dönemine de referans vererek ilerlemek, kentin tarihî yapısının anlaşılmasında daha faydalı olabilmektedir.[425] Böylesi bir değerlendirmede, kentsel açık alanların tartışılmaz bir öneme sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Mesela meydanlara ve bu bağlamda, Beyazıt, Sultanahmet ve Taksim meydanlarına odaklanıldığında günümüze kadar olan idari dönemlerin meydanlar

[424] Aka Gündüz, **Bu Toprağın Kızları**, İstanbul, Toker Yayınları, 2005.
[425] Jr. Speros Viryonis, "The Byzantian Legacy and Ottoman Forms", **Dumbarton Oaks Papers**, 1969-1970, 23/24, s. 251-308.

ve diğer kentsel açık alanlar üzerindeki etkilerini, toplumsal ve kültürel faaliyetler ışığında değerlendirme imkânı doğmuş olur.[426]

Bir diğer önemli mesele İstanbul'un kozmopolit yapısı ve bu yapının mekâna yansımaları üzerinde durulmasının gerekliliğidir. Hristiyan, Müslüman ve Musevi halkın İstanbul'da bir arada yaşıyor olması, özellikle konut alanlarında özgün bir yapılanma oluşturmuştur. Bu anlamda, konut alanları tarihsel topoğrafya içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. İlhan Tekeli, "Urban Patterns in Anatolia: Organization and Evolution" başlıklı makalesinde, Osmanlı'daki mahalle ve konut alanlarına ilişkin bazı önemli değerlendirmelere yer vermiştir.[427] Bu makalede, özellikle farklı etnik grupların kent içerisinde nasıl konumlandıkları veya konumlandırıldıkları ve konut alanlarında gelir gruplarına göre nasıl ayrışmaların bulunduğu ele alınmıştır. Hatıralara ve edebi anlatılara başvurulduğunda ise "…gayrimüslimlerin "kentli", Müslüman-Türk'ün, hatta Ermenilerin bile "köylü" olduğu türünden ayrımcı görüşlerin mekânsallaştığı kent imgeleri,"[428] de devreye girecektir. Ne var ki 20. yüzyıla gelinceye dek, hem ikinci bölümde özetlemeye çalıştığım kentsel değişimin sonuçlarından biri olarak hem de bu değişim sürecinde fiziksel dönüşümlere alan açan büyük yangınlar nedeniyle bu konut alanları, ciddi anlamda tahrip olmuş, yok olmuş ve çoğu günümüze ulaşamamıştır. Bu durum, yangınların da Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan bir değişim teması olduğuna işaret etmektedir.

[426] Aybike Yıldız, **Tarihsel Birikime Sahip Kentsel Açık Alanların Dinamizmi-İstanbul Kent Örneği**; **Beyazıt Meydanı, Sultanahmet Meydanı ve Taksim Meydanı,** (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, 2007), s.91.

[427] İlhan Tekeli, "Urban Patterns in Anatolia: Organization and Evolution", Conservation as Cultural Survival, Der. Renata Holod, Philadelphia, Aga Khan Award for Architecture, 1980.

[428] Işıl Baysan Serim, "Sinema", **İstanbullaşmak**, s. 316; Sermaye sahiplerinin konut alanı seçimleriyle ilgili akademik bir değerlendirme için bkz. Edhem Eldem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", European Review, C. XIII, No: 3, 2005, s. 431-445.

3.3.1.Türk İstanbul'a Doğru Demografik Değişim ve Ekonomik Durum

İstanbul'un değişimini değerlendirirken; Tekeli'nin de önerdiği gibi, her dönemin siyasal ve ekonomik dinamiklerinin yanı sıra, nüfus dinamiklerini de göz önünde tutmak faydalı olacaktır.[429] Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir milyonu aşmış olan nüfusun gerilediği İstanbul'da, modern metropollerin tam tersi bir şekilde, artık karşılaşılan sorunlar büyüyen değil küçülen bir kentin sorunları olmaya başlamıştır. Bu süreçte, İstanbul'un nüfusunun niceliksel olarak azalmasıyla birlikte niteliksel olarak da değiştiğine dikkat çeken Murat Koraltürk makalesinde, "Limancı Hamdi" diye bilinen İstanbul Liman Şirketi Müdürü Umumisi Ahmet Hamdi Başar'ın[430] anılarında 1923'ten hemen sonra kent nüfusunun durumuyla ilgili olarak aktardığı şu bilgileri paylaşır: "*Ahmet Hamdi, kent nüfusunun iki ana sınıfa ayrıldığını ifade eder. Birincisi "Türk İstanbul"u oluşturan Müslüman unsur, ikincisi ise "Gayrı Türk ve beynelmilel İstanbul"u oluşturan gayrimüslümler ve yabancılardır.*"[431] Ahmet Hamdi Başar, bahsi geçen bu unsurların İstanbul'un ekonomik yaşamındaki rollerini de yine o yıllarda yapılan bir araştırmaya ve kendi gözlemlerine dayanarak şu şekilde değerlendirmiştir:

> "*...İstanbul'da ithalat ve ihracat işleri ile uğraşanlar içinde Müslüman-Türk unsurun sayısı yüzde dördü, komisyonculukla uğraşanlar içinde yüzde üçü geçmez. Liman işleri tamamen bu unsurun dışındakilerin elindedir. Limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekir. Esham ve kambiyo borsasında mubayaacı ve simsarların yüzde doksan beşi Müslüman-Türk olmayanlardan oluşur. İki küçük banka, yani İtibar-ı Millî Bankası ve Adapazarı İslâm Ticaret Bankası dışında Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan banka yoktur. Diğer unsurların elinde bulunanlarda yazışmalar dahi Fransızca yapılır. Sigorta şirketleri arasında da Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan şirket yoktur. Türkler bu şirketlerde ancak hizmetli olarak çalışabilirler. Toptancılar içinde iç piyasaya yönelik çalışanların ancak yüzde on beşi, yarı toptancı ve perakendecilerin ise yüzde yirmi beşi Müslüman-Türk'tür. Bunların sayısı, yaptıkları iş göz önüne alındığında yüzde onu bulmaz. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi kentsel hizmetler, demiryolları, madenler ve tütün*

[429]Tekeli, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm**, s. 880.
[430] Emin Nedret İşli, **İstanbul'un 100 Kitabı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2012, s. 146.
[431] Murat Koraltürk, "Mütareke Sonrası Dönemde Nüfusun Azalması ve Kent Ekonomisine Yansıması: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İstanbul", **Toplumsal Tarih**, No: 59, 1998, s. 39.

tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindedir. Bu şirketlerde yönetici ve birinci sınıf memur olarak Müslüman-Türk unsur hiç istihdam edilmez. Ancak hükümetle iyi geçinmek için, rüşvet gibi bazı ayrıcalıklı Müslüman-Türk unsurun bu şirketlerde çalıştığı görülür. Bunlar da Osmanlı Bankası'nda olduğu gibi etkin olmayan görevlerdedirler. Hatta bunlar işe gitmezler, yalnızca aylıklarını alırlar. Şirketlerde çalışan Müslüman-Türk unsurun en yüksek derecesi diğerlerinin en düşük düzeyinin altından başlar. Örneğin atlı tramvaylarda sürücüler Türk, biletçiler ise Rum veya Ermeni'dir. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktör olarak Türklere pek rastlanmaz. İşçi ve hademelerin çoğu Türk'tür. Beyoğlu yakasındaki bütün mağazalar, dükkânlar, lokantalar ve eğlence yerlerinin hemen hepsi Müslüman-Türk unsur dışındakilerin elindedir."[432]

Daha önceki bölümlerde de bahsi geçtiği üzere; Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin İstanbul'daki yerleşim tarihleri, İstanbul'un Osmanlı payitahtı olmasından çok daha önceki yüzyıllara dayanmaktadır. İstanbul'un II. Mehmet tarafından fethiyle birlikte İstanbul'a zorunlu iskanlarla getirilen Müslüman ve gayrimüslim nüfus, bir yandan bu eski yerleşim yerlerine, bir yandan da kentin yeniden imarına uygun olarak yeni yerleşim yerlerine yerleştirilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleneksel millet sisteminde belirleyici unsur olan din ve mezhebe bağlı olarak da her bir etno-dinsel grubun yaşadıkları mahalleler birbirinden ayrışmıştır. İstanbul'da 19. yüzyılın ikinci yansında artan ticaret ve dünya kapitalizmi ile eklemlenme sürecine bağlı olarak ise kentin bu mevcut yapısına bir de sınıfsal ayrışmalar eklenmiştir.

İstanbul'un 19. yüzyılın ikinci yansında hız kazanan modernleşme sürecinin mekansal yansımalarından biri, zenginleşen gayrimüslimlerin ya da Müslümanların, geleneksel millet sistemine göre ayrışmış mahallelerden ayrılarak yeni yapılan modern apartmanlara ve gelişmekte olan semtlerdeki mahallelere taşınmaya başlamaları olmuştur. Ancak bu gelişmenin, etno-dinsel temelde yerleşmiş gayrimüslim mahallelerinin, kilise ve okul etrafında şekillenmiş olan cemaat yapısını değiştirdiği söylenemez. Bu bölümde asıl vurgulanması gereken husus, Lozan Antlaşması ile birlikte gayrimüslimlere tanınan azınlık statüsünün ideolojik bir dönüşüme işaret etmesi; fakat bu statünün de geleneksel

[432] Ahmet Hamdi Başar, **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!.."**, C. I, Haz. Murat Koraltürk, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 12.

mahalle yapısını koruyan dinsel, eğitimsel ve kültürel bazı haklar içermesidir. Ayrıca, Lozan Anlaşması doğrultusunda kararlaştırılan zorunlu mübadelede İstanbul sınırlarındaki Rumlara ayrıcalık tanındığı ve sadece "yerleşik sayılmayan" Rum kentlilerin mübadeleye tabi tutulduğunu da belirtmek gerekir. Yani değişim ve dönüşüm çok hızlı ve keskin bir şekilde gerçekleşmemiştir; tüm bu gelişmeler doğrultusunda, İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin yoğun olarak yaşadığı mahalleler, Cumhuriyet'in bir ulus devlet olarak inşasının ardından da neredeyse 1950'1ere kadar azınlık mahalleleri olarak varlıklarını sürdürecektir. Ancak ulus devletin kuruluşunda gayrimüslim azınlıklara yönelik politikalar Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin mekânsal seçimleri üzerinde belirleyici olacaktır. Bu dönemde her üç cemaat, "azınlık" olarak kendilerini mekânda yeniden ve farklı dinamiklerin etkisi ile kurmaya çalışacaklardır.[433]

Sonuç olarak, erken Cumhuriyet döneminde, mütareke dönemi ve işgal yıllarındaki kozmopolit İstanbul'dan geriye tamamen milli bir İstanbul kaldığını söylemek henüz mümkün değildir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken; İstanbul'un bir süreliğine de olsa yabancı sermaye için çekiciliğini büyük oranda kaybettiğini ve erken Cumhuriyet dönemine rastlayan "1929 Büyük Ekonomik Buhranı"nın hem İstanbul'un hem de Türkiye'nin ekonomik koşullarına ciddi biçimde etki ettiğinin altını çizmek gerekir. Ekonomik bunalımdan kısa bir süre sonra da İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte, yeni ulus devlet, "köktenci modernite projesini" zorlu ekonomik koşullarda uygulamak durumunda kalmıştır. Bu zorlu koşullar, Türkiye'nin modernleşmesiyle paralellik gösteren sanayileşme sürecinin de "devlet eliyle ve ithal ikamesi yoluyla" gerçekleşmesine neden olmuştur.[434]

[433] Cumhuriyet'in ilk yıllarında gayrimüslimlere yönelik uygulanan ayrımcı yurttaşlık pratikleri ve sonuçlarıyla ilgili olarak bkz. Özgür Kaymak, **İstanbul'da Az(ınlık) Olmak: Gündelik Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler**, İstanbul, Libra Yayınları, 2018, s. 116-124.

[434] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı, Birinci Kitap Köktenci Modernitenin Doğuşu**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

3.3.2. İstanbul'da Milli Modernleşme

Cumhuriyet yönetimi her ne kadar İstanbul'u muhalif bir kent olarak görse de şapka kanunu, medeni hukukun kabulü, takvim değişikliği, alfabe değişikliği gibi en radikal değişimleri önce İstanbul'da başlatmıştır. Öte yandan geçmişi görünmez kılınmaya çalışılan İstanbul'da, örneğin; 1927'de çıkarılan kanun ile resmi binalardan Osmanlı tuğralarının kaldırılması gibi bazı uygulamalar söz konusu olmuştur. Ardından kentin yönetim ve imar düzenindeki değişimler ile planlama çalışmalarını ele almak gerekir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı döneminden intikal eden kent yönetimi ve imar yasalarının büyük ölçüde aynı kaldığını söylemek mümkündür; fakat, bu yıllarda dikkat çekici değişikliklerin başında, Cumhuriyet'in ilk İstanbul Şehremini Haydar Bey döneminde, Beyazıt Meydanı'nın, ortasında oval biçimli bir havuz bulunan bir trafik düzenlemesiyle birlikte mimar Asım Kömürcüoğlu tarafından yenilenmesi gelmektedir.[435] Daha sonra, Cemil Topuzlu gibi cerrah olan Emin Erkul'un şehremini olduğu 1924-1928 döneminde, İstanbul'un kent merkezinin Taksim'e taşınması, 1928'de Taksim meydanına Cumhuriyet Anıtı'nın dikilmesi ve ayrıca bu dönemde, belediyecilik alanında yayınlar yapılarak Şehremaneti Dergisi'nin çıkarılması önemli gelişmelerdir. 1930'lu yıllarda İstanbul adının resmi olarak kabul edilmesi, Osmanlı iktidarını temsil eden anıtların, sarayların ve diğer yapıların eğitim kurumlarına veya müzelere dönüştürülmesi gibi adımlarla adeta Osmanlı dönemi ve kültürünün uzak bir yere hapsedilmeye çalışıldığı görülecektir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren tarihî yarımadadan şehrin kuzeydeki ve Anadolu yakasındaki yeni gelişme alanlarına doğru bir nüfus hareketi olmaya devam etmiştir.[436] Cumhuriyet'in erken döneminde zaten nüfusu azalmış olan İstanbul'da, büyük yangınların oluşturduğu yıkıntı alanları özellikle üst gelir grubundaki kişiler tarafından

[435] Sevince Bayrak, **Bir Meydan Öyküsü Beyazıt (1914-1964)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
[436] Esen, "**Kuzey İstanbulluluk**."

terk edilmektedir.[437]Bu yıllarda neredeyse büyük ölçekli hiçbir kamu binası inşa edilmez; fakat, modernleşme projesi kapsamında halka açık plajların, gazinoların, bazı eğlence yerlerinin işlemeye ve canlanmaya başlaması dikkat çekici gelişmelerdir.

1930'ların ortasından itibaren etkinliği iyice artan köycülük akımı ve bununla ilintili olarak dönemin bazı entelektüellerinin[438] geliştirdiği kent karşıtı tavrın yanı sıra Cumhuriyet kentleri modernleştirme planına sadık kalmaktadır. Ne var ki; Osmanlı İmparatorluğu'nun eski payitahtı İstanbul'daki asıl sorun, "tarihle dolu bir yerin nasıl modernize edileceği" ile ilişkilidir. Bu ikileme rağmen Ankara'nın Jansen'in planına uygun olarak planlanması sırasında elde edilen tecrübelr doğrultusunda, 1930'lu yıllar İstanbul için yerel yönetim ve imar yasalarının değişmeye başladığı yıllar olacaktır. Örneğin, 3 Nisan 1930'da çıkan 1580 sayılı Belediyeler Kanunu, 6 Mayıs 1930'da çıkan 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 1 Haziran 1933'te çıkan 2031 sayılı Belediyeler Bankası Kuruluş Kanunu, 21 Haziran 1933'te çıkan 2290 sayılı Yapı ve Yollar Kanunu, 9 Haziran 1934'te çıkan 2497 sayılı Belediyeler İstimlak Kanunu ile yeni bir kurumsal çerçeve çizilirken; 1580 sayılı Belediyeler Yasası ile İstanbul'da da hem diğer kentlerdeki gibi "şehremaneti"nin adı "belediye" olarak değişir hem de belediye ile vilayet tek yönetim altında birleşmiş olur.[439]

[437] Tekeli, "Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi", **İlhan Tekeli Toplu Eserler**, C. VIII, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 53.

[438] Köycü akım, 1930'ların başında özellikle İstanbul Üniversitesi'nin akademik çevresinde çok rağbet görmüştür. Ömer Lütfi Barkan, Ziayeddin Fahri Fındıkoğlu, Ömer Celal Sarc gibi bazı akademisyenler ile Türkiye'ye sığınan Alman profesörler kent karşıtı bir tavır benimsemişlerdir. Bkz. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Haz. Ahmet İnsel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 284-297.

[439] İlhan Tekeli ve İlber Ortaylı**, Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi**, Ed. Ergun Türkcan, Ankara, Türk İdareciler Derneği Yayınları, 1978, s. 45.

3.3.2.1. Hatıralarda Kalacak "Güzel İstanbul"un Planlaması

İstanbul'un bir bütün olarak ele alınması ve planlamasına yönelik fikirler daha önceki bölümde de bahsedildiği üzere, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında da gündeme gelmiş; ancak, 1912 yılında Şehreminliği görevine gelen Dr. Cemil Paşa'nın İstanbul'un imarıyla ilgili girişimleri ve Lyon Belediyesi'nden getirilen mühendis André Auric'in projesi kapsamındaki bazı uygulamalarla sınırlı kalınmıştır.

Ankara için Jansen'in kent planının 1932'de onaylanmasının hemen ardından 1933 yılında, İstanbul Belediyesi tarafından Avrupalı şehircilik uzmanları Alfred Agache, Henri Prost ve Hermann Ehlgötz'e davet gönderilerek İstanbul için plan önerileri hazırlamaları istenmiştir. Prost'un bu teklifi geri çevirmesi üzerine, Lambert, Agache ve Ehlgötz'e götürülen teklif doğrultusunda aynı yıl içinde üç plan önerisi hazırlanmıştır. Jüri, bu üç plan önerisi arasından Ehlgötz'ün projesini seçmiş; fakat uygulamaya koymamıştır. Ne var ki; İstanbul Belediyesi, sonraki yıllarda da kentin planlamasıyla ilgili arayışını sürdürmüştür. 1935 yılında, dönemin Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ, İstanbul'un planlamasında danışman olarak çalışması için Prost'a resmî bir teklif mektubu yollamıştır. İlk kez 1905-1906 yıllarında genç bir mimar olarak İstanbul'a gelerek Ayasofya'nın restorasyonu üzerinde çalışmış olan Prost'un İstanbul'un planlaması için davet edilmesinin en önemli nedeni, bu yıllarda Paris'in planlamasında baş şehirci olmasıdır.[440] Prost'un neden tercih edildiğine dair dönemin ünlü mimarlarından Le Corbusier aracılığıyla da bir açıklama getirmek mümkün olabilir. Le Corbusier, 1933 yılında İstanbul için açılan yarışmaya proje sunmuştur; fakat, projesi kabul edilmemiş ve uygulanmamıştır. Bu durumla ilgili olarak bir açıklama yapan Le Corbusier, 1949'da *Arkitekt* dergisinde yayımlanan bir röportajında şunları söylemiştir:

> "*Eğer hayatımın en büyük gafı ve en büyük taktik hatası Atatürk'e yazdığım mektup olmasa idi, bugün büyük rakibim Prost yerine güzel İstanbul şehrinin imarı ile ben uğraşacaktım. Bu mektupta, inkılap yapmış bir milletin en büyük inkılapçısına*

[440] Fatma Cana Bilsel, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e İstanbul'u Modernleştirme Projesi ve Prost Planı", **Betonart**, 2011, s. 45. (Çevrimiçi), https://hdl.handle.net/11511/71467 , 23.05.2023.

İstanbul'u eski hali ile asırların tozu toprağı ile bırakmasını tavsiye ediyordum. Ne büyük hata ettiğimi sonradan anladım."[441]

Sonuç olarak, Üstündağ'dan gelen teklifi kabul eden Prost, İstanbul'a gelerek sözleşme imzaladığı 11 Haziran 1936'dan 27 Aralık 1950'ye kadar İstanbul'un planlamasından sorumlu olarak görevde kalmış ve Muhittin Üstündağ (1928-1938), Lütfi Kırdar (1938-1949) ve Fahrettin Kerim Gökay (1949-1957) olmak üzere dönemin üç farklı vali ve belediye başkanıyla çalışmıştır.[442] Prost, İstanbul'un tamamına yönelik bir plan yapmak yerine Tarihi Yarımada ve Beyoğlu için bir imar planı ve diğer bölgeler için de ayrı planlar yapmayı tercih etmiştir.[443] Prost'un Tarihi Yanmada ve Beyoğlu için yaptığı plandaki altı hedefi şunlardır:

"*Tarihi eserlerin çevresindeki çirkin binaların temizlenmesi; eski sokak ağının ıslahı ve yeni caddelerin açılması; sağlıklı konut ve rekreasyon alanları temini ile köhne durumdaki eski mahallelerin iyileştirilmesi; kentin bölgelere ayrılması; tarihi eserlerin, alanların ve doğal güzelliklerin korunması; ve Marmara Denizi, Haliç, Beyoğlu ve Asya kıyıları gibi önemli noktalardan görünen İstanbul siluetinin muhafaza edilmesi.*"[444]

Prost'un İstanbul planlaması için çalışmaya başladığı 1936'dan itibaren hükümet yetkilileri için yazdığı ve Türkçeye çevrilerek 1938 yılında İstanbul Belediyesi tarafından yayımlanan notlarının[445] yanı sıra, vali ve belediye başkanlarına yazdığı mektuplar da Prost'un planlarını ve çalışmalarını kavrayabilmek için önemli kaynaklardır.[446] Prost'un 1939'da onaylanan planının uygulanması, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından durdurulacaktır; ancak, yine de Avrupa'da kent planlama alanında 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında ortaya çıkmış olan "güzel kent" akımı, 1940'lı yılların İstanbul'una nüfuz etmeye başlamıştır.

---

[441] Gül, **Modern İstanbul'un Doğuşu**., s. 122.
[442] Gül, **a.g.e.**, s. 125.
[443] Bilsel, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e İstanbul'u Modernleştirme Projesi ve Prost Planı", s. 45
[444] **Cumhuriyet Devrinde İstanbul**, İstanbul, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik, 1949, s.13.
[445] Henri Prost, İstanbul Hakkında Notlar, İstanbul, 1938.
[446] Gül, **a.g.e.**, s. 125.

İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın yayımladığı *Güzelleşen İstanbul* adlı broşür,[447] "güzel kent" akımının propagandasının nasıl yapıldığına iyi bir örnek teşkil etmektedir. Broşür olarak adlandırılmış olan bu yayın, aslında içinde çok sayıda fotoğraf, harita ve değerlendirmenin yer aldığı, ayrıca dönemin tüm imar faaliyetlerini "Dün/Bugün" başlığı altında karşılaştırmalı olarak sunan kapsamlı bir yayındır. Örneğin; yapılan önemli işlerden biri olarak kentin eski, Müslüman veya Türk denebilecek kısmını, Beyoğlu'na bağlayacak Atatürk Bulvarı'nın açılması şu şekilde anlatılmaktadır:

> "*İstanbul'la Beyoğlu asırlarca birbirinden ayrı kalmış bir hüviyete sahipdi. Atalarımızın bize yadigâr bıraktıkları birçok kıymetli san'at eserini bağrında taşıyan İstanbulla, medeni hayatın bütün icaplarına uyan Beyoğlu'nu en kısa ve en güzel bir yolla birleştirmek; imar bakımından değerli olduğu kadar, güzel İstanbulumuza modern bir şehir karakteri vermek bakımından da çok ehemmiyetlidir*."[448]

Son olarak, Güzelleşen İstanbul'un kapağında İsmet İnönü'yü at üzerinde tasvir eden bir heykel fotoğrafına yer verilmesi dikkat çekicidir; çünkü kapak fotoğrafı olarak seçilmiş bu fotoğraftaki heykelle ilgili olarak aslında şartlar elverseymiş heykelin bugün bulunduğu Maçka sırtlarında değil, Taksim'de sergilenebileceği aktarılmaktadır.[449]

3.3.3. İstanbul Âdâb-ı Muaşereti

Görgü kuralları üzerine yazılan kitapların sayısında dünya çapındaki hızlı artış nedeniyle 19. yüzyıl "nezaket çağı" olarak nitelendirilmiştir. Bu görüş, 1835 yılında, Charles Lamb tarafından "19. yüzyıl, nezaketimizin başlangıç tarihi…"[450]sözleriyle ifade edilmiştir. Doğru davranış biçimleri ve kuralları anlamında kullanılan âdâb-ı muaşeret ile ilgili olarak 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında pek çok kitap yayımlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde âdâb-ı muaşeret ile ilgili yayınların neredeyse tamamının

[447] Abidin Daver, Safa Günay ve Mazhar N. Resmor, **Güzelleşen İstanbul**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1944.
[448] **A.g.e**., s. 13.
[449] **A.g.e**., s. 72.
[450] Charles Lamb, **Essays of Elia: Letters and Rosamunda, Tale**, Paris, Baudry's European Library, 1835, s. 87.

İstanbul'da neşredildiği ve önemli çoğunluğunun yine İstanbullu okuyucuya ulaştığı bilinmektedir. Günümüzde geçmişe atfedilerek kullanılan "İstanbul hanımefendisi" ve "İstanbul beyefendisi" gibi tanımlamalar da aslında İstanbul'un bu konudaki ayrıcalıklı konumuna işaret etmektedir.

Her ne kadar İstanbul'da kozmopolit bir yaşam kültürü hâkim olmuş ve farklı kültürel özelliklere sahip insanlar bir arada yaşamayı tecrübe etmişlerse de İstanbul âdâb-ı muaşereti olarak tanımlanan terbiye ya da görgü, sadece üzerinde uzlaşılan ortak yaşam tecrübelerine dayanmaz. 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İstanbul'unu modern bir başkente dönüştürmek için yapılan düzenlemelerden önceki bölümlerde de söz edilmiştir. Bu düzenlemeler sonrasında, özellikle kamuya açık olan alanlarda yaşanan değişim, davranış pratiklerini değiştirmiş ve gezinti, vitrin seyretmek, alışveriş ve gece hayatı gibi yeni kültürel kodlar ve sosyallik biçimleri ortaya çıkarmıştır. Kentsel yaşamdaki bu dönüşümler insanları davranışlarında daha dikkatli olmaya yönlendirmiştir. Hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşandığı 19. yüzyılda da modern ya da alafranga denen hayat tarzı karşısında toplumun farklı kesimlerinin farklı tavır alışları ve tepkileri söz konusu olmuş ve dolayısıyla da alafranga, alaturka ya da ikisinin sentezinden oluşan farklı görgü kurallarına dayanan pratikler bir arada deneyimlenmiştir. Bu dönemde yayımlanan kitaplar arasında Ahmed Midhat'ın *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahud Alafranga*'sı, Lütfi Simavi'nin *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret*'i ve Hasan Bahri'nin *Centilmen*'i *mevcut* literatür içerisinde en bilinenlerdir.[451] Bu dönemde, İstanbul halkı için görgü kuralları ve iletişimin en görünür olduğu yerlerden biri ise sokaklardır. Örneğin Abdullah Cevdet, sokağı, bütün nezaket kurallarına harfiyen uyulması gereken resmî bir davet salonu olarak gördüğünü ifade etmiştir.[452] Sokağın bu şekilde tanımlanması, Cumhuriyet döneminde daha resmî bir hal alacak ve kamusal alan denetimi de sıkılaşacaktır.

[451]Ahmed Midhat, **Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahud Alafranga,** İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016; Lütfi Simavi, **Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret**, Ankara, TBMM Milli Saraylar, 1329; Hasan Bahri, **Centilmen,** İstanbul, İtimad Kitabhânesi Tevsi-i Tıbâat Matbaa, 1328.
[452] Abdullah Cevdet, **Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muâşeret Rehberi**, İstanbul, 1927, s. 104.

Âdâb-ı muaşeret kitaplarındaki bir diğer önemli konu olan sokakta giyilecek uygun kıyafet hakkındaki farklı öneriler ve görüşlerdir. Sokak ile ilgili âdâb-ı muaşeret kurallarında görülen geleneksel ve modern ikilemi Osmanlı kadını söz konusu olduğunda çok daha belirgindir. Toplumun belli kesimlerinde, erkekler arasında ve Osmanlı erkekleri ile gayrimüslim kadınlar arasında modern görgü kuralları kabul edilmekle beraber, Osmanlı kadınının dâhil olduğu kamusal ortamlarda geleneksel görgü kuralları esas alınmaktadır. Dolayısıyla, selam verme ve el uzatma ile ilgili kurallar gibi birçok kural, Osmanlı kadını için söz konusu değildir. Mesela Lütfi Simavi de sokak söz konusu olduğunda; "*aile kadını*" kavramsallaştırmasına başvurarak bir ayrım yapmakta ve aile kadınının sokakta fazla dikkat çekmeyen bir kıyafet giymesini, ağır parfüm kullanmamasını ve yüksek sesle gülmemesi gerektiğini belirtmiştir.[453] Öte yandan, âdâb-ı muaşeret kuralları toplumun tüm kesimlerince aynı şekilde uygulanmaz ve her zaman farklı pratikler söz konusu olacaktır. Ancak, Cumhuriyet dönemi âdâb-ı muaşeret kitapları, özellikle sokaktaki âdâb-ı muaşeret konusunda oldukça resmî bir tutum benimseyecek ve modern görgü kurallarının kadını ve erkeği ile toplumun tüm kesimleri tarafından uygulanmasını adeta zorunlu göreceklerdir. Bu modern âdâb-ı muaşeret kurallarının 1930'lu yıllarda daha çok insan tarafından benimsenmesi ve gündelik hayatın bir parçası hâline gelmesi için Cumhuriyet siyasi iradesi, özel çaba sarf edecektir.[454]

3.3.4. Atatürk'ün Cumhuriyet İstanbul'una İlk Ziyareti

1923 yılında, İstanbul'un kurtuluşu sebebiyle İstanbul'a davet edilen Atatürk, bu daveti reddederek ilk fırsatta gelmek istediğini belirttikten sonra, 12 Eylül 1924 sabahı, İstanbul'dan geçerek Trabzon'a gider ancak yine İstanbul'u ziyaret etmez.[455] İlerleyen yıllarda da İstanbul'dan sürekli davet alan Atatürk, uzun süre İstanbul'u ziyaret etmez. Ancak 1927 yılının Haziran ayında, İstanbul Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ'ın

[453] Fatma Tunç Yaşar, **"Âdâb-ı muâşeret**", (Çevrimiçi), https://islamansiklopedisi.org.tr/adab-i-muaseret 28.05.2023.
[454] **A.y.**, (Çevrimiçi), https://islamansiklopedisi.org.tr/adab-i-muaseret 28.05.2023.
[455] Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.

davetini[456] kabul eden Atatürk'ün 30 Haziran'da Ankara'dan İzmit'e geçerek buradan da yatla İstanbul'a geleceği ve geldiğinde de Dolmabahçe Saray'ında ikamet edeceği gazetelerde yayımlanmıştır.[457]

Atatürk'ün uzun süreden sonra 1927 yılında gerçekleştirdiği bu ilk İstanbul ziyareti çok özel bir yere sahiptir. Bu ziyareti esnasında Dolmabahçe Sarayı'nda uzun bir mesai yapan Atatürk, *Nutuk* adlı eserine de son şeklini vermiş ve 1927 yılı milletvekilliği seçimlerini İstanbul'da izlemiştir. Birçok heyetle görüşmüş ve bazı yabancı temsilcileri kabul etmiştir. [458]

Cumhuriyet döneminde ilk kez 1927 yılında İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Atatürk, bundan sonra her yıl en az bir kez İstanbul'u ziyaret eder. Atatürk'ün cumhurbaşkanı olarak 27 Mayıs 1938 tarihinde yirmi beşinci kez İstanbul'a gelişi, aynı zamanda son İstanbul ziyareti olmuştur. Bu dönemde ağır hasta olan Atatürk, 10 Kasım 1938'de İstanbul'da vefat etmiştir. 1942 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün daha önce Şişli'de oturduğu evin müze yapılmasının kararlaştırılması da üzerinde durulması gereken bir gelişmedir.

3.3.5. Cumhuriyet İstanbul'u Mitinin Mekândaki İnşası: Taksim Meydanı ve Cumhuriyet Anıtı

Le Corbusier Edirne'den sonra geldiği İstanbul'a dair düştüğü ilk notlarda "*Pera, İstanbul, Üsküdar: bir teslis.*" diyerek aslında kimlikleri birbirine benzemeyen ama aynı zamanda birbirlerini tamamlayan ve şehri vücuda getiren bu üç semt üzerinde durmuştur.[459] Ancak Taksim, 15. yüzyılda örneğin, kentin kalbi suriçi İstanbul'unda atarken, Galata surlarından çıkan bir kır yolunun, ağaçlar ve bağlarla kaplı bir düzlüğe

[456] Cumhuriyet, **"Şehremînimiz"**, 17 Haziran 1927.
[457] Cumhuriyet, **"Gazî Paşamız İzmit'ten Yatla Şehrimize Teşrîf Buyuracak"**, 19 Haziran 1927.
[458] **Hoş Geldin Gazi-Atatürk'ün İstanbul Günleri (1927-1938)**, Haz. Cengiz Kahraman, Sergi Kitabı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.
[459] Le Corbusier, **Şark Seyahati: İstanbul 1911**, Çev. Alp Tümertekin, İstanbul, Türkiye İş bankası Yayınları, 2009.

vardığı noktadır.[460] Pera'nın ve Boğaz yamaçlarının, kuzeydeki yerleşme bölgelerinin gelişmesi, Taksim'i geniş bir mezarlık alanına dönüştürmüştür. Bu büyük mezarlık, ancak 19. yüzyıl ortalarında, Grand Champs des Morts'un bir bölümünün, özellikle Latin Mezarlığı'nın, aşama aşama kaldırılarak kuzeye, Feriköy bölgesine taşınmaya başlamasıyla bir değişime uğramıştır. Bazıları günümüze kadar ulaşmış olan kurumsal yapılar, mahalleler ve meydan, bu eski mezarlık alanın üstüne inşa edilmiştir.

Buradaki ilk önemli yapı ve meydana adını veren Maksem, bir su mühendisliği yapısıdır. 18. yüzyılda, Osmanlı sarayının Topkapı'dan Boğaz'a taşınması, daha önce de bahsi geçtiği üzere; Boğaz köylerinin ve yamaçlarının kentleşmesi anlamına geldiği gibi sarayı koruyan askeriyenin modern kurumları olan kışla, okul ve hastanelerinin de bu bölgeye yerleşmesi demektir. Maksem'in yer aldığı düzlük ve çevresi artık, askeri tesisler alanı olacaktır: Bugünkü Taksim Gezisi alanına mezarlığın bir bölümü kaldırılarak inşa edilen Topçu Kışlası 1806'da tamamlanmıştır. Ardından bugünkü Harbiye semtinde bulunan yapılar, günümüzde Askeri Müze olan Mekteb-i Umum-u Harbiye, Taşkışla, Gümüşsuyu'ndaki Mızıka-i Hümayun Kışlası, karşı tepedeki Maçka Silahhanesi inşa edilmiş ve Topçu Kışlası'nın karşısındaki eski mezarlık alanı (bugünün Talimhane semti) askerlerin talim sahası olmuştur. Bu listede bugün yıkılmış olan kimi ek yapılar da mevcuttur.

Taksim, Topçu Kışlası'nın yapımının tamamlandığı 1807'den itibaren geç Osmanlı tarihinin bazı önemli olaylarına sahne olmuştur; 1807'deki Kabakçı İsyanı ve 1909'daki 31 Mart Ayaklanması sonrasında Hareket Ordusu ile isyancıların çatışmaları ilk akla gelenlerdir. İşgal yıllarında ise Fransız Senegal askerlerine barınma mekânı olan Taksim, daha sonra işlevsizleşir ve terk edilir. 1921'den itibaren bir süre futbol sahası olarak kullanılan Taksim, bu kez İstanbul'un ilk stadyumu olur ve "Taksim Stadı" olarak anılır. Türk milli futbol takımının ilk maçı burada yapılır. Bu maçlar, özellikle işgal yıllarında toplumsal hafıza açısından önem teşkil etmiştir. İşgal yıllarının ardından ise

[460] Mevlüt Çelebi, **Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2005.

"İstanbul'un düşmanlardan temizlenmesi" ve Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Taksim'in öncelikle şehirde bir tören alanı olarak düşünüldüğünü söylemek mümkündür. Daha önceki bölümlerde de bahsi geçtiği üzere törenlerin toplumsal hafızadaki önemli rolü bu örnekte de adeta doğrulanmaktadır.

Cumhuriyet döneminde, Taksim'e bir anıt yaptırılması planlanmış ve bu anıtın yapımı için 1925 yılında İtalyan heykeltıraş Pietro Canonica görevlendirilmiştir. İki genç sanatçı, Hadi Bey (Bara) ile Sabiha Ziya Hanım (Bengütaş) da anıtın yapım sürecine katılmıştır. Anıtın kaidesi ve çevre düzeni ise Levanten mimar Giulio Mongeri tarafından yapılacaktır. 8 Ağustos 1928 tarihinde törenle açılan Cumhuriyet Anıtı, Türkiye Cumhuriyeti rejiminin eski başkentteki yeni simgesi olarak inşa edilmiş olur ve ardından da çevresi, anıtın merkezi kimliğini vurgulayan bir biçimde düzenlenecektir. Meydanın adı, artık "Taksim Cumhuriyet Meydanı" olur ve bir tören alanı olarak tasarlanmıştır.[461] Yeni Talimhane semtinin bitiminde, Şehit Muhtar ve Abdülhak Hamit caddeleri arasında, Kristal Gazinosu inşa edilir. Anıtın karşısında, Sıraselviler Caddesi'nin meydana açıldığı noktada 1920'lerde Majik Sineması yer almaktadır; adı sonra Venüs'e dönüşecek, daha sonra ise eğlence hayatının yeni eğlence anlayışı doğrultusunda Maksim Gazinosu olacaktır.

[461] Çelebi, **a.g.e.**

Fotoğraf 3: Taksim'deki Cumhuriyet Anıtı ve Çevresi Düzenlenirken Çekilmiş Bir Fotoğraf

Kaynak: Araştırmacının kendi arşivi

1930'ların Taksim'i, Cumhuriyet Anıt'ı ve çevresindeki dairesel mekânı çevreleyen yapıların meydana getirdiği küçük bir meydan ve oradan dağılan yollardan ibarettir.[462] Mekânın temel direği ve merkezi olan heykel günümüzde halen Cumhuriyet dönemi İstanbul'unun en bilinen simgesidir. Cumhuriyet Anıtı'nın mimari kompozisyonu ve kentsel konumunu tanımlarken bahsedilmesi gereken diğer önemli yapılar ise Aya Triada Kilisesi ve Kristal Gazinosu'dur. Tamamlayıcı mekânsal unsurlar ise Topçu Kışlası'nın ahırları ve Maksem duvarıdır. Ayrıca bugün yıkılmış olan Karakol Binası, o sırada gelişimi süren Talimhane, Gümüşsuyu ve Ayaspaşa apartmanları ile bunların bugünkü meydanın doğu ve güney cephelerindeki uzantılarından da söz etmek gerekir. Ancak bu mevcut doku, dönemin geniş bir kent mekânı oluşturma yönündeki modernist tasavvuru ile pek uyumlu gözükmemektedir. Bu doğrultuda, 1939'da onaylanan Prost Planı'nda Taksim'in planlaması çok önemli bir yer tutmaktadır ve kışlanın yerini, apartmanların, kamusal yapılarla çevrili bir parkın alması uygun görülmüştür. Ancak Lütfi

[462] **A.g.e.**, s. 156.

Kırdar'ın belediye başkanlığı döneminde uygulanacak olan bu şema, planlandığından biraz farklı olmakla beraber sonunda uygulanacaktır. Bunun için önce ahırlar ve müştemilat, sonra kışla yıkılacak ve İnönü Gezisi Park'ı Prost'un öngördüğü çevre düzenlemesinden farklı bir şekilde, yükseltilmiş bir yeşil alan olarak düzenlenecektir. Bu bilgilere ilaveten. 19. yüzyılda Surp Agop mezarlığı yakınında, Müslüman nüfusun kullanımına kapalı olan İngiliz stilindeki bahçe, Prost Planı doğrultusunda ve Lütfi Kırdar'ın yönetimindeki düzenlemeler kapsamında, Taksim Belediye Gazinosu'na dönüştürülecektir. 1939'da açılan bu gazino Cumhuriyet balolarının düzenlendiği, milli burjuvazinin ve İstanbul'un yeni elitlerinin düğün, yılbaşı gibi kutlamalarının, resmi toplantılarının gerçekleştirildiği yer olması bakımından önceki bölümde bahsedilen kültürel değişimin mekânlarından biri olarak çok önemlidir. Örneğin; gazinonun üst salonunda "nezih" bir satranç kulübüne yer verilmiştir. Ayrıca, gazinonun karşısında Tenis, Eskrim ve Dağcılık Kulübü'nün binası yer almaktadır. Prost Planı'nın Taksim'den Maçka'ya kadar uzanmasını öngördüğü yeşil alan içindeki bu yapıların çoğu, ancak 1955'lere kadar varlığını sürdürebilecektir.

Prost Planı, İnönü Gezisi Parkı'nın meydana doğru olan ucunda Belling tasarımı bir İsmet Paşa heykeli ve geçit törenleri için de bir tribün dizisinin yer almasını öngörmüştür; ancak heykelin kaidesi dikildikten sonra iktidar değişikliği sebebiyle heykel bir türlü dikilememiştir. Kaide yıllar boyu ortada kalır ve sonra kaldırılır. Bu durum, Cumhuriyet döneminde her siyasal iktidarın Taksim'de kendi simgelerini görmek istemesine bir örnek teşkil etmektedir. Bir diğer örnek de 1950'deki iktidar değişikliğinin ardından "İnönü Gezisi" adının "Taksim Gezisi"ne dönüştürülmesidir. Bu nedenle Taksim Meydanı'ndaki Cumhuriyet Anıtı'nın yapım sürecinin kurgulanışı ve toplum gündemine sunulma biçimleri de ayrıca üzerinde durulması gereken konulardır; çünkü Nora ve arkadaşlarının Fransa'daki hafıza mekânlarıyla ilgili olarak siyasal iktidarların, kentin fiziksel mekânında ve sembolik dokusunda görünürlük kazanmayı hedeflediği yönündeki çıkarımı adeta doğrulamaktadır. Mesela bu bölümde yer alan fotoğraflardan Taksim Meydanı'nın planlanması aşamasındaki hali ile planı tamamlandıktan sonra anıtın

önünde fotoğraf çektiren bir kadının görüntüsü incelendiğinde Taksim Meydanı'nın kentin fiziksel mekânında ve sembolik dokusunda kazandığı görünürlük aşikardır.

Fotoğraf 4: Taksim Cumhuriyet Anıtı Önünde Fotoğraf Çektiren Bir Kadın

Kaynak: Araştırmacının kendi arşivi

3.3.5.1. İstanbul'da Milli Bayram Kutlamaları

Toplum hafızası oluşturma pratikleri arasında özel olarak millet veya ulus hafızası oluşturma süreçleri bakımından ele alınan milli bayram kutlamaları, geç Osmanlı dönemindeki kutlama pratiklerinin dönüşümüyle ve II. Meşrutiyet dönemi uygulamalarıyla birlikte değerlendirilmelidir. II Meşrutiyet döneminin sayısız bayram kutlamaları arasından özellikle Hürriyet Bayramı kutlamalarına önemli bir yeri vardır. 10 Temmuz (23 Temmuz) 1909'dan itibaren kutlanmaya başlanan bu bayramla meşrutiyetin niteliği ve önemi ile ilanında rol oynayanların halkın zihninde yer etmesi amaçlanmıştır. Hürriyet Bayramı kutlamalarının, bir Osmanlılık bilinci yaratılması ve farklı unsurların bir Osmanlı kimliği altında birleştirilmesine katkı sağlayacağı da düşünülmüştür. Bayramların başlıca öğeleri, askeri geçit törenleri, ulusal marşlar ve ulusal bayrak olmuştur. Bayram dolayısıyla gazetelerde yazılan yazılarda, meşrutiyeti ilan edenler tarafından kaleme alınan beyannamelerde, meşrutiyetin kazanımları ve bunların Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne borçlu olunduğu ifade edilmiş ve Osmanlılar arasındaki birliğin önemi vurgulanmıştır.[463]

Hürriyet Bayramı, Cumhuriyet Türkiye'sinde de 1935 tarihli bir yasaya kadar milli bayram olarak kutlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kutlanan Lozan Bayramı da bir milli bayram olarak literatürde yer alır; ancak, Ancak Cumhuriyet'in onuncu yılında özellikle İstanbul'da düzenlenen Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının tarihsel süreç içinde değerlendirildiğinde adeta bir hafıza mekânı olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

3.3.6. Hatıralarda İkinci Dünya Savaşı Yılları

Edebiyatçı ve kültür tarihçisi Orhan Okay, 1931'de doğduğu İstanbul, Balat'ta geçirdiği çocukluğunun İstanbul'una dair anılarından bahsederken İstanbul'u halen "Osmanlı İstanbul'u" olarak tarif ettiği dikkat çekmektedir. "*Doğduğumda Cumhuriyet sekiz yaşındaydı. Bu yüzden kendim Osmanlı değilsem de mahallemizin gerek fiziki yapısı*

[463] Filiz Çolak, "Osmanlı Başkentinde Hürriyet Bayramı Kutlamaları", **Toplumsal Tarih**, No:151, 2006, s.62-69.

gerekse sakinlerinin hemen hepsi Osmanlı'ydı. O yüzden anlatacaklarım biraz da Osmanlı'nın son yüzyılındaki kenar mahalle hayatıdır."[464] 1930'lu yıllarda İstanbul'da yaşayanların çoğu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşamı tecrübe etmiş olmakla beraber savaşı da tecrübe etmişlerdir. Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı da İstanbul'a dair hatıraları şekillendiren olaylar arasındadır.

> "*Balat sur içinde, kuzeybatı surlarına yakın, Haliç'e doğru inen bir vadinin içindedir. Bu konumu sebebiyle suriçi İstanbul'un diğer birçok semti gibi Bizans'tan Osmanlı'ya, oradan Cumhuriyet'e intikal etmiş pek çok eser çevremizde de günlük yolumuzun üzerinde idi. Yani tarih ile âdeta iç içe yaşıyorduk. Ancak bunların çoğu harap ve bakımsız durumdaydı. Bunlardan bazıları kendi hâlinde yok olmaya terkedilmiş gibiydi. Bir kısmı da II. Dünya Savaşı sonrasındaki gecekondulaşma, daha sonra onların yerine yapılan çok katlı beton binalar ve şuursuz imar hareketleri sırasında yıkılıp kaybolmuşlardır.*"[465]

1 Eylül 1939'da Alman ordularının Polonya'ya girmesi ile yeni bir dünya savaşı başlarken; tarafsız kalacağını bildiren Türkiye, İkinci Dünya Savaş'ı yıllarını birtakım önlemler alarak ve savaş gündemini endişeyle takip ederek geçirmiştir. Alınan ilk ve az hatırlanan önlemlerden biri, neredeyse savaş başlar başlamaz İstanbul müzelerinin ziyaretçilere kapatılması ve değerli eserlerin güvenilir yerlere taşınması için gerekli çalışmalara başlanması olmuştur. İstanbul müze ve kütüphanelerinin İç Anadolu'ya taşınması işlemleri 1939 yılından itibaren başlamış ve bu konuya Türk basınında yer verilmemiştir.

Almanların Yunanistan' i işgal etmeye başlamasıyla Türkiye sınırlarına dayanan savaş, Türkiye'de tedirginliği arttırmıştır. Bu sırada bir yandan da Yunanistan sınırından Türkiye'ye ilticalar başlamıştır. Türkiye açısından endişeli günler yaşanırken ve her an savaşa girme riski mevcutken, 10 Nisan 1941 tarihli gazetelerde manşetten verilen bir haber gündeme oturmuştur. İstanbul vilayetinden yapılan açıklamada, emekliler, yetimler

[464] Uğur Derman, Saadettin Ökten, Orhan Okay, "Kapanış Oturumu: Yaşayan İstanbul", **Osmanlı İstanbulu, I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu bildirileri,** Haz. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2013, s. 588.
[465] Uğur Derman, Saadettin Ökten, Orhan Okay, **Kapanış Oturumu: Yaşayan İstanbul**, s. 594.

ve dullar ile İstanbul halkından Anadolu'da akrabası olan ve arzu edenlerin İstanbul'dan göç edebilecekleri bildiriliyordu.[466]1942'de ise azalan buğday stoğu yüzünden ekmekte karne uygulamasına geçilmesi hafızalarda uzun yıllar iz bırakacak bir uygulamadır. Günlük yaşamı etkileyen bu ilk gelişmelerin ardından kötüleşmeye devam eden ekonomik koşullar, daha kapsamlı politik kararlar alınmasını gerektirecektir. Örneğin 1942'de Varlık Vergisi mükelleflerinin açıklanması, özellikle İstanbul'da İkinci Dünya Savaşı yıllarıyla ilgili anılara damgasını vuracaktır. 1943'de Varlık Vergisi'nin kaldırılmasına ve henüz tahsil edilmemiş borçların silinmesine karar verilmiştir.[467]

3.4. Cumhuriyet İstanbul'unda Hafıza Katmanları

Osmanlı döneminde ilk ve önemli adımları atılan şehir planlama faaliyetleri, Cumhuriyet döneminde hız kazanmış ve genç Cumhuriyet'in İstanbul'u Henri Prost tarafından kapsamlı planlama çalışmalarına tabi tutulmuştur. Yabancı plancı ve mimarlara yaptırılan imar planları ile sürdürülen değişimin beraberinde, günümüze kadar ulaşan nostaljik bir "eski İstanbul" anlatısı da yeniden şekillenmiştir. Bu bölümde 1938 ve 1949 yılları arasında belediye başkanlığı yapan Lütfi Kırdar'ın, 1936'da İstanbul'a davet edilmiş olan şehir plancısı Henri Prost'un planını uygulamaya başlaması daha detaylı olarak değerlendirilecektir.[468]Dönemin "Güzel İstanbul" adıyla bilinen projesi kapsamında uygulanan kentsel yatırımların, modern toplum sal süreçlerle nasıl ve hangi biçimlerde ilişkiler kurduğu ve hangi aktörlerle nasıl bir toplumsallık tahayyül ettiği ortaya konmaya çalışılacaktır.[469] İstanbul'un değişim ve dönüşümünün anlatısı kurulurken

[466] **Cumhuriyet**, 10 Nisan 1941; **Vatan**, 10 Nisan 1941; **Son Posta**, 10 Nisan 1941.
[467] Rıfat N. Bali, **Varlık Vergisi: Hatıralar-Tanıklıklar**, İstanbul, Libra Yayınları, 2012.
[468] Prost Planı'nın uygulamaya konmasıyla beraber Eminönü meydanı dahil bir dizi meydan düzenlenmiştir. Önemli kamu yapıları olan Açık Hava Tiyatrosu, Stadyum, Opera, Radyoevi, Taksim Gazinosu, Sergi Sarayı, bir dizi okul ve hastane binası inşa edilmiştir. Fen ve Edebiyat Fakültesi tamamlanmış ve Taş Kışla İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. Zincirlikuyu Mezarlığı yapılmıştır. Taksim ile Harbiye arasındaki eski Ermeni mezarlıkları kaldırılarak yerine çok katlı apartmanlar inşa edilmiştir. Tüm bu yapılar halen İstanbul'un kültürel alt yapısı ile kentsel görünümünü oluşturmaktadır. Ayrıca kanalizasyon sistemi, Boğaz sahil yolu dahil ulaşım sistemi ve su sistemi ıslah çalışmaları yürütülmüştür. Yine eski anıtların onarılması ve bunlara yeniden önem kazandırılması, büyük saray bahçelerinin halka açık parklara dönüştürülmesi de önemli gelişmelerdir.
[469] Bu dönemi Sibel Bozdoğan, "ulus-devletin inşası sürecinde, modern vatandaşı yaratmak ülküsü ile 'saygısızlıkla savaşılan', plajlarında yüzülen, gazinolarında dans edilen ve henüz algısının sınırlarını

temel referansların ve belli kırılma noktalarının hangileri olduğu sorusuna da cevap aranacaktır.

3.4.1. İstanbul'u Hafızamıza Kaydeden Fotoğrafçılar

İstanbul Doğu Roma ve Bizans'tan Osmanlı hâkimiyetine ve günümüze kadar görsel temsiller açısından cazip ve verimli bir kent olagelmiştir. Bir zamanlar Oryantalist imgelerin en güçlü izlerini İstanbul'da görürüz. Bunlar minyatürler, resimler, gravürler ve 19.yüzyıldan günümüze fotografik imgeler olarak çeşitli biçimler almıştır. Bir teknik olarak geliştirildiği 19.yüzyılın ilk yarısından itibaren fotoğraf kent imgesini ve belleğini oluşturan en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Diğer görsel kaynaklar gibi giderek yaygınlaşan biçimde görsel imgeler ve fotoğraf tarihsel belleği oluşturan bir kaynak olarak tarih ve sosyal bilimciler açısından, ayrıca kullanımı halk arasında yaygınlaşarak popüler kültür açısından büyük önem taşır.

Fotoğraf Osmanlı Devleti'nde yabancılar, Levantenler, Osmanlı tebaasından olan Rum ve Ermeni ustalar ve giderek Müslüman Türkler tarafından kullanılmış, İstanbul hem fotoğraf stüdyoları ve hem de Osmanlı mülkünü ziyaret eden yabancılar için başlıca ilgi alanı ve zanaatlarını icra ettikleri yer olmuştur.

aşmamış 'güzide' İstanbul'un homojen bir bütünlük olarak şekillenebileceğini hayal eden son girişimlerin zamanı" diye yorumlar. Bkz. Sibel Bozdoğan, "1930-1950: Cumhuriyet Hamlesi", **İstanbul 1910-2010, Kent, Yapılı Çevre ve Mimarlık Kültür Sergisi Kataloğu,** Haz. İhsan Bilgin, Günkut Akın, Burak Boysan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Fotoğraf 5: İmparator I.Theodosius'un Dikilitaşı ve Sultanahmet Cami'nin Olduğu Yaklaşık Olarak 1853 Tarihli Bir Fotoğraf

Kaynak: James Robertson

İstanbul imgeleri fotoğraf açısından düşünüldüğünde bunu şekillendiren birkaç sanatçı ve zanaat erbabından söz etmek gerekirse, 1850'lerin ortalarında Oryantalist

olmayan İstanbul fotoğrafları çeken James Robertson[470] ve daha sonra Pera'da stüdyo kuran Sebah & Joaillier[471] ortaklığından, daha sonra da Abdullah Biraderlerden[472] söz etmek gerekir. Bu önemli zanaatkâr fotoğrafçıların stüdyo dışı çektikleri İstanbul görüntüleri çekildikleri döneme ilişkin toplumsal hafızayı oluşturan ve etkileyen bir rol üstlenir. Saraylar, kamu binaları, cami, kilise ve diğer ibadet yerleri, Osmanlı klasik döneminden kalan sivil ve askeri yapılar ve 20.yüzyıl dönemecinde paşa konakları, esnaf ve kahvehaneler gibi sıradan insanların dış mekân deneyimleri bu fotoğraflar tarafından günümüze aktarılmıştır. Anılarda okuduğumuz dönemin Padişahının Cuma selamlıkları, Arap ülkelerinin yöneticilerine gönderilen ve hediyelerle yüklü deve kafileleri bu fotoğraflarda yerini alır, ölümsüzlük kazanır. Abdullah Biraderlerin Beşiktaş semtinde çekmiş olduğu kahve fotoğrafları Hagop Mintzuri'nin anılarında okuduğumuz yerleri zihnimizde canlandırır. Bu fotoğrafların birçoğu kartpostallar şeklinde basılarak yabancılar için İstanbul hafızası da oluşturmuştur. Aynı zamanda bu fotoğraflar dönemin İstanbul'una dair daha sonraki kuşaklara da ilham kaynağı olmuştur.[473]

[470] James Robertson, **İstanbul Fotoğrafçısı/Photographer of Istanbul**, Sergi Kataloğu, British Council, 1991.
[471] **"Sébah&Joaillier Fotoğraf Stüdyosu"**, (Çevrimiçi) https://www.sebahjoaillier.com/tarihce, 28.05.2023.
[472] Catherine Pinguet, "Abdullah Biraderler (1858-1899) Yükseliş ve Düşüşüyle Bir Fotoğraf Stüdyosu", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, No: 167, 2021, s. 87-100.
[473] Seyit Ali Ak, **Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Fotoğrafı**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001.

Fotoğraf 6: Galata Köprüsü Üzeri ve Yeni Cami

Kaynak: Abdullah Freres

Cumhuriyet döneminde ise söz edilmesi gereken en bilinen isim Othmar Pferschy'dir.[474] Othmar Pferschy'nin klasikleşmiş İstanbul görüntüleri, daha sonraki

[474] **Cumhuriyet'in Işığında Othmar Pferschy Fotoğrafları (Sergi Kataloğu)**, İstanbul Modern, 2006. Ayrıca bkz. E.Zeynep Suda, "Building the Memory of Early Republican Period: La Turquie Kemaliste", **Faces of Republican Turkey: Beyond Modernization Hypothesis**, (Der) .E.Zeynep Suda, Ateş Uslu, E.Eren Korkmaz, İstanbul University Press, 2020, s.53-76.

sanatçıları esinlendiren kareler içerir. Örneğin Sarayburnu, Kız Kulesi ya da Ayasofya fotoğraflarının izlerini günümüz sanatçılarında bile görmek mümkündür.

Fotoğraf 7: Sarayburnu ve Kız Kulesi

Kaynak: Othmar Pfercshy

Pfercshy'nin *La Turquie Kemalist* dergilerinin "tarihi ve turistik ülke" başlıklı sayfalarında yer alan İstanbul fotoğrafları ise Fatih Camii, Süleymaniye, Hipodrom ve Sultanahmet Camii gibi şehrin klasik zenginliklerini, aynı zamanda Boğaziçi, Boğazın köyleri gibi yerleri bize modernist ve neo-klasik üsluplarla yansıtır. Türkiye'ye 1926 yılında gelen Othmar Pferschy, 1935 yılından itibaren çektiği fotoğraflarla Cumhuriyet'in ilk yıllarına damgasını vurmuştur.

Fotoğraf 8: Sultanahmet'te Sokak Satıcısı (Yaklaşık 1930)

Kaynak: Othmar Pferschy

Türkiye'nin ilk profesyonel kadın stüdyo fotoğraf sanatçısı Maryam Şahinyan, ailesinin yaşadığı maddi zorluklar nedeniyle orta öğrenimini sürdürmekte olduğu Sainte-Pulchérie Fransız Lisesi'nden ayrıldıktan sonra babasının fotoğraf stüdyosunda çalışmaya başlamıştır. 1937'den itibaren stüdyoyu tek başına işleten Şahinyan, "*Birkaç on yıl içinde şehrin demografik haritasından silinecek olan Katolik din görevlileri, Ermeni rahibeler, Bar Mitsva'ya giren Musevi çocuklar, hatıra fotoğrafı çektiren Rum kızlar, Bolşevik Devrimi'nden kaçıp İstanbul'a sığınan Ruslar, opera sanatçıları, müzisyenler, göçlerle İstanbul'u mesken tutan taşralılar*"[475] gibi birçok kişinin fotoğrafını çekmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan ve 1985'e dek kesintisiz hizmet veren Foto

[475] **"Aras Yayıncılık ve SALT Araştırma iş birliğiyle üç yıldır yürütülen Foto Galatasaray projesinin kitabı okuyucularla buluşuyor"**, (Çevrimiçi) https://akunq.net/tr/?p=10359, 28.05.2023.

Galatasaray'dan geriye kalan iki yüz bin imajlık arşivden seçilen bine yakın fotoğrafa *Foto Galatasaray-Studio Practice by Maryam Şahinyan* kitabından ulaşılabilmektedir.[476]

3.4.2. İstanbul'un Semtleri ve Semtleri Yazanlar

İstanbul'un 19.yüzyıl ortalarına kadar, idarî yapı bakımından bir şehir ve üç belde olmak üzere, yani Suriçi (Nefs-i İstanbul) ve Bilâd-ı Selâse yani kadılık bölgeleri olarak kurulmuş ama zamanla şehirle bütünleşecek olan Galata, Üsküdar ve Eyüp olmak üzere, dört ayrı bölüme ayrılmıştır; ancak, 1850'lerde Şehremaneti kurulduktan sonra büyüyen İstanbul, 1868'de çıkarılan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnâmesi ile şu on dört belediye dairesine ayrılmıştır: Ayasofya, Aksaray, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Beyoğlu, Beşiktaş, Mirgun, Büyükdere, Beykoz, Beylerbeyi, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar.[477] Büyüyen ve değişen İstanbul topoğrafyasında artık Suriçi ve Bilad-ı Selase kadar Anadolu Yakası, Boğaziçi ve Adalar da önem kazanmıştır. Daha önce beledi hizmetleri konu alan bölümde de bahsedildiği üzere 1908 yılında yirmi belediyeli bir idarî yapı kurulmuştur. 1913'te İstanbul'un tamamı bir Şehremaneti olarak kabul edilerek; daha önce belediye dairesi denilen yerler "şube" olarak isimlendirilmiş ve bu şubelerden ilk ikisini Suriçi, diğerlerini ise Beyazıt, Fatih, Beyoğlu, Yeniköy, Anadoluhisarı, Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Makriköy oluşturmaktadır.

Haliç'in kuzey kıyılarında yer alan ve eski Ceneviz Limanı olan Galata, surları içinde hem kalabalık hem de kozmopolit bir nüfusu barındıran bir yerleşimdir. Burada Galata Kulesi dışında anıtsal nitelikte bir yapıya rastlanmaz. Tamamen işlevsel yapıların bulunduğu Galata, Atlantik bölgesi ile ticari ilişkilerin kurulduğu bir koloni kentidir. Bizans döneminden itibaren başta Cenevizli tacirler olmak üzere Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ve Frenklerin yaşadığı Galata, Osmanlı yönetimi altında da kozmopolit bir liman şehri olarak gelişimini sürdürmüş ve İstanbul'un diğer bölgelerinden farklı biçimde

[476] Tayfun Serttaş**, Foto Galatasaray-Studio Practice by Maryam Şahinyan**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2011.
[477] Necdet Sakaoğlu, **20. Yüzyıl Başında Osmanlı Kentleri,** İstanbul, Denizbank Yayınları, 2010, s. 11; Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu**, Ankara 1958, s. 4, 83.

yapılanmıştır. Hem haritalarda görüldüğü üzere hem de 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre, Galata Surları içindeki binaların çoğu kentin kalanından farklı olarak kagir yapılardır.

1267'den itibaren Galata'nın surları dışına taşan ilk yerleşim yerlerinden olan "Pera" ya da "Beyoğlu" ise başlangıçtan itibaren gayrimüslimlerin ve Avrupalıların yaşadığı bir mahalledir. Ahmet Refik Altınay, *Eski İstanbul* adlı kitabında, 16. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Hıristiyanların ve özellikle Frenklerin Beyoğlu'nda ikamet ettiklerini yazmıştır.[478] Anılarını yazarken Beyoğlu'na yoğunlaşmış isimlerden biri olan Said Naum Duhanî ise *Eski İnsanlar Eski Evler*[479] adlı kitabında, 19. yüzyılın sonunda Beyoğlu'nda yer alan mekânlar ve burada yaşayan insanlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlk kez 1947 yılında Fransızca basılan bu kitap, Beyoğlu ile ilgili başvurulacak önemli kaynaklardan biridir. Duhanî'nin Beyoğlu ile alakalı ikinci kitabı, 1956'da yine Fransızca yayınlanmış daha sonra da *Beyoğlu'nun Adı Pera İken*[480] adıyla Türkçe yayınlanmıştır. Duhani, Osmanlı İmparatorluğu zamanında bir elçilik semti olarak bilinen, ağırlıklı olarak yabancıların, elçilik mensuplarının ve Levantenlerin yaşadığı Beyoğlu semtinin adeta Paris'in İstanbul'daki bir semti olarak görüldüğünü aktarmıştır.[481]

18. yüzyıla kadar neredeyse tamamen bağlar ve bahçelerle kaplı olan Pera, başta İngiliz, Fransız, Venedikli, Hollandalı ve Cenovalı sefirler olmak üzere Avrupalı zenginlerin ve Osmanlı tebaasından bazı varlıklı Hıristiyanların inşa ettirdikleri bahçeli konakların bulunduğu üst sınıf bir ikamet bölgesine dönüşecektir. Bu çalışma açısından, 1840'lı yıllardan itibaren adeta "ithal bir semt" olarak İstanbul'daki Batılı hayat tarzının temsil edildiği merkezi bir mekân haline gelen Pera, bu niteliği uzun süre taşıması

[478] Ahmet Refik Altınay, **Eski İstanbul**, (Haz.) Sami Önal, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 23.
[479] Said Naum Duhanî, Eski İnsanlar Eski Evler, Çev. Cemal Süreya, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018.
[480] Duhani, **Beyoğlu'nun Adı Pera İken**, Çev. Nihal Önol, İstanbul, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları, 1990.
[481] Duhani, **a.g.e.**

bakımından önemlidir. Sula Bozis, *İstanbullu Rumlar* adlı kitabında Pera'ya yerleşen ilk Rumların anılarını derleyerek çok detaylı bilgiler vermektedir.[482]

Eyüp ise II. Mehmet döneminde Eyüp Camisi ve Külliyesi'nin inşasıyla beraber Osmanlı başkentinin İslamî meşruiyet kurgusunun temel yapıtaşlarından biri olmuştur. Zamanla Osmanlı sultanlarının kılıç kuşanma törenlerinin mekânı haline gelerek devletin gücünün törensel ifadesini taşıyan bir güzergaha dönüşmesi bakımından da önemlidir. İstanbul'a ilk kez 1876 yılında Fransız Sefarethanesi'nin karakol gemisinde görevli olarak gelen Pierre Loti, çok beğendiği İstanbul'a 1919 yılına kadar birçok kez gelir.[483] Önce Beyoğlu'nda, sonra Boğaziçi'nde yaşayan Loti, esas olarak Eyüp semtiyle özdeşleşmiştir.[484] Loti'nin 1879'da basılan romanı *Aziyadé*, Selanik'te başlayıp İstanbul'a uzanan bir aşk hikâyesini konu almakla beraber İstanbul'un betimlendiği çokça bölüm içermektedir: "*Yukarıdan manzara çok güzel. Haliç'in en dibinde Eyüp'ün karanlık manzarası, gizemli bir noktada, çok eski ağaçlardan oluşan bir koruluğun içinde bembeyaz mermerleriyle yükselen kutsal cami ve ardında karanlık renkleri ve her yerinde mermer mezar taşları, göz alabildiğine uzanan mezarlıklarıyla gerçek bir ölüler şehri.*"[485]

Üsküdar ise Boğaz'ın Asya kıyısında Tarihi Yarımada ve Galata'nın karşısında konumlanmıştır. İhsan Bilgin, İstanbul'un tarihi çekirdeğinin sularla çevrili olduğu için genişlemeye uygun olmayan konumunun 19. yüzyıl ortalarındaki değişimin ancak "karşı yakaya taşınılarak" gerçekleştiğine değinir.[486] Ancak bu ifadeye şunu ilave etmek gerekir ki; şehir yalnızca karşıya taşınarak değil, kuzey-güney aksında da gelişmeye devam etmiştir. Özellikle Saray'ın Dolmabahçe'ye taşınması ile başlayan değişimi ve genişlemeyi Çelik, şu şeklide tarif eder:

> "*19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk on yılında başkentin fiziksel sınırlarında çarpıcı bir genişleme görüldü. Haliç'in kuzey yakasındaki büyüme üç*

[482] Sula Bozis, **İstanbullu Rumlar**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2023.
[483] Esra Özdoğan, **Pierre Loti'nin İstanbul'u ve İstanbul'un Pierre Loti'si**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.
[484] Divanyolu'ndaki Pierre Loti Caddesi ve Eyüp'te bulunan Pierre Loti Kahvesi günümüzde de bilinen ve Loti'nin anısını yaşatan başlıca mekânlardır.
[485] Pierre Loti, **Aziyade**, Çev. Birsel Uzma, İstanbul, Oğlak Yayınları, 2003, s. 57.
[486] İhsan Bilgin, "Modernizmin Şehirdeki İzleri", **Defter Dergisi,** No:23, İstanbul, Metis Yayınları, s. 89.

yönde gerçekleşti: Taksim'den (Petit Champs) Şişli'ye doğru; Tophane'den sahili izleyerek Dolmabahçe'ye doğru ve Dolmabahçe'den Beşiktaş'ın sırtlarını aşarak Teşvikiye ve Nişantaşı'na doğru. Bu gelişmenin belki de en çarpıcı yanı, İstanbul yakasının Teodosios Surları'nın dışına taşmamış oluşudur."[487]

Karşı yakadaki Üsküdar ise 18. yüzyıla kadar "bir peyk kent" durumundadır; ancak, Asya ile olan ticarette önemli bir konaklama ve antrepo merkezidir. 19. yüzyılda İstanbul'daki ilk gecekondulaşmanın alanı haline gelen Üsküdar'ın nüfusunu Anadolu'dan kopup gelen önemli ölçüde bekar, vasıfsız işçiler ile esnaf, kayıkçılar ve yerel görevliler oluşturmaktadır. Ortaylı, bu ilginç semtin toplumsal tarihinin yazılmadığına değinirken Reşat Erem Koçu'nun tulumbacı hikayeleri ve halk şairlerinden toplayıp yazdığı hikâye ve olayları bir istisna olarak göstermiştir.[488]

19. yüzyıldan itibaren, Üsküdar'ın Kadıköy'le birlikte İstanbul'un kent yaşamıyla bütünleşmesinden sonra önemi artmıştır. Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Kazan Ben Kepçe* adlı kitabında Üsküdar'ın 19. yüzyıl sonlarındaki gündelik hayatıyla ilgili çok detaylı bilgiler vermiş ve Şehremaneti'nin sağladığı bazı kamu hizmetlerinden de söz etmiştir.[489] Kendisini Üsküdarlı olarak tanımlayan gazeteci Burhan Felek (1889-1982), çocukluk ve gençlik anılarını *Hayal Belde Üsküdar* adlı eserde, 20. yüzyıl başında Üsküdar'daki mahalle hayatından kesitler sunmuştur. Kültür ve edebiyat dünyasının bir diğer önemli ismi Osman Cemal Kaygılı ise 1931 yılında Yenigün gazetesinde yayınlanan köşe yazısında, Üsküdar'ın çok geliştiğinden ve eskiden daracık olan sokaklarının yerini alan geniş tramvay caddeleri, tramvayları, parkları, bahçeleri, çeşitli kulüpleri, musiki heyetleri, tiyatroları, sinemaları, plajları bulunan bir kaza haline geldiğinden bahsetmiştir.[490]

Şehir modernleşirken, bazı coğrafi sınırlar dönemin sosyoekonomik sınırlarıyla paralellik göstermiştir. Örneğin, sermayedar ve hatta dönemin uluslararası ekonomisiyle

[487] Çelik, **Değişen İstanbul**, s. 35.
[488] Ortaylı, **İstanbul'dan Sayfalar**, s. 207.
[489] "Tepirhane" diye adlandırılan bir yapı içerisinde buharla temizlik yapılarak insanların getirdiği bitli veya pireli eşyaların temizlenmesi buna bir örnektir; bkz. Sermet Muhtar Alus, **İstanbul Kazan Ben Kepçe**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s. 190.
[490] Kaygılı, **Köşe Bucak İstanbul**, s. 46.

eklemlenmiş kesimler, Haliç'in kuzeyinde yoğunlaşırken; merkez Tünel'den Şişli'ye doğru olacak şekilde, Maçka'ya, yeni sarayın üstüne doğru uzanan ve denize bakan taraflar giderek makbul yerler haline gelmiştir. Öte yandan Tarlabaşı, Dolapdere ve Kasımpaşa çevresi, Haliç'in güneyi ile birlikte daha mütevazı gelir gruplarının ikamet ettiği yerler olmuştur. Eski Boğaz köylerinin merkezî olanlarında da yine daha mütevazı gruplar ikamet eder. "*Kuzeyli duruş, aynı zamanda yukarıda duruştur da. Sermaye kuzeyliliğinin tamamlayıcısı, ricali ile birlikte Devlet-i Aliyye-i Osmani'nin kuzeylileşmesidir.*" İddiasında bulunan Orhan Esen; "*Sermaye gücü yoluyla modernleşen kuzeyliler ile kamu eliyle modernleştirilen güneyliler yan yana ve birbirlerine pek bulaşmadan, "herkesin semti kendine" düsturuyla yaşamanın yolunu buldu.*" sonucuna varmıştır.[491]

Cumhuriyet'e miras kalan bu kuzey-güney ayrımının temelde devam ettiğini söylemek mümkündür. Yeni Cumhuriyet eliti de 'Kuzey'de ikamet etmeyi sürdürmüş; örneğin Boğaz kıyılarını "Köhne saltanat" ile özdeşleştirerek beğenmemiştir. Yeni Cumhuriyet eliti, Taksim Meydanı gibi yeni inşa edilmiş bir merkezi tercih edecektir. Taksim Meydanı, başta Talimhane ile Gümüşsuyu ve Cihangir gibi ya tamamen yeni kurulan ya da yenilenmiş örnek semtlerle çevrelenecektir.[492] Bu yeni semtlerin oluştuğu erken Cumhuriyet döneminde, örneğin dönemin şairlerinden Orhan Veli Kanık'ın (1914-1950) şiirlerinde adı geçen İstanbul semtlerine bakacak olursak; Gümüşsuyu ya da Cihangir'e rastlanmaz ancak "doğduğum köy" diye andığı Beykoz başta olmak üzere Üsküdar, Çamlıca tepesi, Göksu, Boğaziçi, Bebek, Rumelihisarı, Fulya, Beyoğlu, Galata, Galata Köprüsü, Yüksekkaldırım, Alemdar, Eyüp, Kapalıçarşı ve Mahmutpaşa'ya rastlanmaktadır.[493]

[491] Orhan Esen, Kuzey, "İstanbulluluk", **İstanbullaşmak**, s. 209.
[492] **A.y**., s. 210.
[493] Orhan Veli Kanık, **Bütün Şiirleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.

3.4.3. Rehber ve Gezi Kitaplarında İstanbul

19. yüzyılın sonlarına doğru seyahat etmeyi kolaylaştıran bir dizi unsurdan en önemlisi, daha güvenli ve hızlı seyahat etmeyi mümkün kılan ulaşım araçlarının yaygınlaşmasıdır. İlk defa 1819'da bir buharlı geminin Atlantik Okyanusu'nu geçmesinin ardından 1838'de Atlantik'te düzenli olarak geziler başlamıştır. 1828'de, ilk defa bir buharlı gemi İstanbul'a ulaşır[494] ve 1830'larda artık Avrupa'nın birçok limanından farklı gemi şirketleriyle, farklı rotalar üzerinden İstanbul'a ulaşmak mümkün hale gelmiştir.[495]

Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat edecekler için yazılmış ilk kitap, 1840'da *A Handbook for Travelers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople* başlığıyla, Londra'da bulunan John Murray Yayınevi'nin yayımladığı kitaptır.[496] Murray, daha sonra, 1900 yılında sadece İstanbul üzerine bir rehber kitabı yayımlar.

Bu tür rehber kitaplar, seyahatnamelerden farklı kaynaklardır. Gezi rehberleri, sadece gezilecek yerler hakkındaki kategorize edilmiş genel bilgiler içermez; örneğin, bölgedeki kimlik ve gümrük ile ilgili işlemler, para birimleri, saat farkı, konaklama önerileri, yerel ulaşım ipuçları, iklim koşulları ve hava durumu, sağlıkla ilgili önlemler, elçiliklerin adresleri gibi seyahati kolaylaştırıcı ve güncel bilgiler de içerirler. Rehber kitapların, nerelerin gezilmesi gerektiğine ve nelerin görülmeğe değer olduğuna dair tercihlerinin ise çoğunlukla seyahatnameleri referans alarak belirlendiği söylenebilir. Örneğin Yine de seyahatname, gezginin veya yazarın deneyimlerine dayanan edebi türde bir metindir; fakat, rehber kitabı yayımcı tarafından farklı kaynaklardan toplanan derlenmiş bilgilerden oluşur ve seyahat edeceklere yardımcı olmak, yol göstermek amacıyla yazılmıştır. Rehber kitapların popülerleşmesiyle beraber, seyahatnamelere sıklıkla konu olmuş yerler, daha fazla kişi tarafından ziyaret edilecektir. Böylelikle rehber

[494] Levent Düzcü, **Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855),** (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2012), s. 188-189.
[495]Gökhan Akçura, **Türkiye Turizminde 150 Yıl**, İstanbul, Oti Holding, 2013, s. 112.
[496]John Murray, **A Handbook for Travelers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople**, London, Stewart and Murrat, Old Bailey, 1840.

kitapları, belli güzergahlar ve mekânların öne çıkması, kentte neyin görülmeğe değer olduğu veya nasıl görüleceği konusunda kalıplaşan ve tek tipleşen bir bakış açısı oluşmasına vesile olmuştur.

Bir örnekle somutlaştırmak gerekirse; İstanbul'un farklı din, dil, etnik kimlik ve coğrafi kökenlere sahip insanlarıyla karma nüfuslu veya "kozmopolit" bir kent olduğuna dair yaygın olarak bilinen imajı, aslında şehre gelen yabancılar ve özellikle seyyahlar tarafından üretilmiştir. İstanbul'un ilk rehber kitaplarından birinin yazarı Murray ise kitabının "Konstantinopolis nasıl görülür?" başlıklı bölümünde, İstanbul'un tarihinin ve konumunun güzelliğinin yanı sıra barındırdığı nüfusun çeşitliliği nedeniyle de çok ilginç olduğunu belirtmiştir.[497] Oysa ki etnik ve dini unsurlara göre belirlenmiş mahallelerde içe dönük bir yaşantı sürdüren bir İstanbullu için kozmopolitizm en azından bu dönemde pek anlamlı bir imge değildir. Hakan Kaynar, *Projesiz Modernleşme* adlı kitabında İstanbul'un kozmopolit karakteristiği hakkında şunları söyler:

> "*İstanbul, yetmiş iki buçuk milletin payitahtı olarak bütün bu milletlerin beraber yaşadığı bir cosmopolis olsa da İstanbullular burada yaşadıkları için kozmopolit addedilemezler. İstanbul, bunca farklı grubu barındırdığı ve dünyanın diğer şehirleriyle de kuvvetli ticari bağlar kurduğu için bir dünya şehridir. Ancak İstanbullular, kendilerini bir dünya vatandaşı olarak görmezler. Dünyanın her yerinde kendisini evindeymiş gibi rahat hissetmek bir yana, İstanbullu aşina olmadığı mahallelerde bile kendisini güvende hissetmez [....] İstanbulluların içe kapalı mahallelerinin dünyasından çıkıp ortak bir şehir yaşamına katılmaları 19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşir. Bu tarihte ve bu tarihten sonra bile İstanbullular şehrin her yerini kendilerine açmış hissetmezler [....] Beyoğlu'nda Levantenler, 1870'lerde hala başlarına bir şey gelebilir korkusuyla Şişli'ye gidemediklerine göre, İstanbul, sadece onu dışarıdan gözlemleyip sokakta gördükleri Babil sonrası cehennemi kendi tekdüze şehirleriyle kıyaslayan Batılı gözlemciler için kozmopolit bir manzara sunar.*"[498]

Seyahatnamelerde üretilen oryantalist imgeler, rehber ve gezi kitaplara da konu olacaktır ve dolayısıyla bu imgelerin dolaşımı giderek artarak dünya çapında bir İstanbul imajının oluşumuna katkı sağlayacaktır. Bu imajı oluşturanlar sadece Batı'dan İstanbul'a

[497] Murray, **Murray's Hand-book Constantinople Brusa, and the Throad**, s. 11.
[498] Hakan Kaynar, **Projesiz Modernleşme**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012, s. 258

gelen ziyaretçiler değildir. İstanbul'a Doğu'dan gelen ziyaretçi veya gezginlerin anlam dünyasındaki İstanbul'a bakmak için örneğin, Mısırlı tarihçi ve yazar Ahmed Emîn'in 1928'de ziyaret ettiği İstanbul'a dair anılarına bakılabilir. Ahmed Emîn akademisyen kimliğiyle, çalıştığı üniversitesinin sağladığı imkanlarla İstanbul'a kütüphanelerde araştırma yapmak üzere gelmiştir. Emîn, anılarının giriş kısmında, küçüklüğünden beri İstanbul hakkında duyduklarının etkisinde kaldığından ve Mısır'ın ileri gelenlerinin İstanbul'a yaptıkları gezilerle övündüklerinden söz eder. Özellikle Babıâli, Topkapı Sarayı, Boğaz, Marmara Denizi, Sultan Abdülhamid'in Ylldız Sarayı'nı merak etmektedir. Ayrıca "*Mustafa Kemal'in devrimi, sosyal düzeni tamamen değiştirmesi ve bunun yansımaları hakkında duyduklarımız da beni İstanbul'u görmeye iten nedenler arasındaydı.*"[499] diye belirtmiştir. İstanbul'a ilk vardığında hayal ettiği gibi bir "ihtişam ve güzellik göremediğinden söz etmesi, dolaşımda olan İstanbul imajının ne kadar tesirli olduğunun bir göstergesidir. Önce hayal kırıklığına uğrayan Ahmet Emîn daha sonra, "*Güzelliğini ve ihtişamını, ancak kıyılarını dolaştıktan, ayrıca vapurla kıyılarda gezinti yaptıktan sonra anlayabildim.*" demiştir ve Türklerin en çok temizlikleri ile sakinliklerinden etkilendiğini belirtmiş ve sokaklarda veya toplu taşıma araçlarında hiç kavga ve kargaşaya rastlamadığının altını çizmiştir. Bu iki konudaki beğenisini ifade eden yazar, "*Gerçekten, Türkler, bu iki konuda söylendiği gibi Doğu'nun İngilizleridir.*"[500] diyerek bu kez de İstanbul'un sakinlerine ve özellikle Türklere atfedilen yaygın bir oryantalist imgeyi ortaya koymuş olur. İstanbul'da kırk gün kalan Ahmet Emîn, bu süre zarfında, merak ettiği yerlerden biri olan Yıldız Sarayı'nı da gezmiştir ve burayı kendilerine gezdiren rehberden söz ederken; "*Rehberimiz Abdullah Efendi, Sudanlı uzun boylu bir adamdı. Kırk seneden beri sarayda hizmet veriyordu. Eski günlere, o parlak ve şaşaalı günlere hayıflanıyordu. O günlerin yokluğuna üzülüyordu.*"[501] diyerek

[499] Hüseyin Yazıcı, "Mısırlı Tarihçi ve Yazar Ahmed Emîn'in (1878-1953) İstanbul Anıları", **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, No: 1, 2001, s.17
[500] A.y., s. 18.
[501] A.y., s. 25.

Cumhuriyet dönemi İstanbul'unda geçmişin ihtişamlı günlerini özleyenlerin varlığını da belirtmek istemiştir.

Şehre gelen yabancı seyyahların ürettiği başlıca oryantalist imgeleri yaygınlaştırarak ilgi çeken rehber veya gezi kitapları[502] olduğu gibi İstanbul'un tarihî eserlerini detaylı bilgilerle ve haritalarla hem kayıt altına alan hem de dünyaya tanıtan rehber kitapları da vardır. Örneğin, İsviçre kökenli bir teknik ressam ve araştırmacı olan ve 20. Yüzyıl başlarında İstanbul'a yerleşerek Galatasaray Lisesi'nde Fransızca öğretmenliği yapan Ernest Mamboury, arkeoloji alanında araştırmalar yapmasının da getirdiği bir hassasiyetle İstanbul'un tarihi eserleri açısından kaynak niteliğindeki ilk modern seyahat rehberlerinden birini yayınlar. Fransızca olarak 1925'te yayınlanan kitabın Türkçesi (Osmanlıcası), aynı yıl *İstanbul Rehber-i Seyyahin* adıyla basılmıştır.[503] Semavi Eyice öncekilerden çok üstün bulduğu bu İstanbul rehberini şu sözlerle değerlendirmiştir:

> "*... şehrin belli başlı Bizans ve Türk abidelerinin kısmen fotoğraf ve planları ile birlikte küçük monografyalar halinde mevki, tarihçe ve tariflerini ihtiva eden bu kitap, diğer rehberlerden tertip tarzı, turistlerin zaman imkanlarına göre hazırlanmış gezinti programları bakımından ayrılmaktadır. İstanbul'un eski eserleri ile meşgul olanlara çok büyük faydaları dokunan bu kitap o derece büyük bir rağbete mazhar olmuştur ki, Fransızcası ile aynı zamanda çıkan eski harfli Türkçesinden başka, 1929'da ikinci, 1934'te üçüncü Fransızca tabları yapılmış, 1926'da İngilizce, 1930'da Almanca tercümeleri de neşredilmiştir. İçinde hatalı birçok tarih ve izahların bulunmasına, hattâ bazı hallerde artık değerini kaybetmiş eski faraziyelere bağlı kalınmış olunmasına rağmen bu rehberler umumiyetle müsait karşılanmışlardı.*"[504]

Türkiye Cumhuriyeti devleti, kuruluşunun ilk yıllardan itibaren ülkenin doğal ve tarihî güzelliklerini yurtiçinde ve yurtdışında kapsamlı ve etkili bir biçimde tanıtabilmek amacıyla basın, yayın, tanıtım ve propaganda faaliyetlerine girişmiş; bu faaliyetlerde

---

[502] İstanbul'a dair oryantalist imgelemi besleyen rehber kitaplardan biri için bkz. **Constantinople: The Pearl of the Orient,** İstanbul, National Turkish Tourist Agency, Abajoli Matbaası, 1927.
[503] Ernest Mamboury, **İstanbul: Rehber-i Seyyahin,** İstanbul, Ritso ve Mahdunu Naşriyat, 1925.
[504] Semavi Eyice, "Ernest Mamboury (1878-1953)", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C. XVII, No: 67, 1953, s.400.

devletin ilgili birimleri kadar bazı özel kuruluşlar da rol oynamıştır. Bu özel kuruluşlardan biri de günümüzde daha çok "TURİNG" veya "Turing Kulübü" adıyla hatırlanan; fakat, 1923 yılında Türk Seyyahin Cemiyeti adıyla kurulmuş bir dernektir. Adı, 1926'da Turing Kulübü, 1931'de ise Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü olarak değişen kuruluş, 1931'den itibaren özellikle turizm alanında kamu yararına faaliyetler göstermiş; 1932'de İngilizce olarak basılan bir İstanbul gezi rehberi hazırlamıştır.[505] Bu rehber kitap, 1935 yılında, *Turizm Kılavuzu* adıyla ve İstanbul dışındaki yerleri de kapsayacak şekilde Türkçe olarak basılmıştır.[506] *Turizm Kılavuzu*, Türkiye'deki vize ve gümrük işlemleri ile ilgili yönetmeliği, yurt içi ve yurt dışındaki diplomatik temsilciliklerin iletişim bilgilerini, yurt içine ve dışına yapılacak seyahatler için ulaşım ve iletişim araçları ile bunların kullanımına dair bilgiler içeren bir başvuru kitabı niteliğinde hazırlanmıştır. Kitabın ilk sayfasında Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğrafı, devamında ise Başbakan İsmet İnönü, dönemin meclis başkanı Kâzım Özalp, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, ekonomiden sorumlu bakan Celâl Bayar, Kocaeli Milletvekili ve Turing Kulübü Başkanı Reşit Saffet Atabinen ile İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ'ın fotoğraflarının bulunduğu görülmektedir.[507] Bu fotoğraflar, hem kitabın yayımlanmasında resmî kurumların ve kişilerin kitaba destek verdiğini hem de devletin turizmi teşvik çabalarını vurgulamaktadır. Kılavuzda yer alan İstanbul ile ilgili fotoğraflar ise Üsküdar sahilindeki Kız Kulesi, Taksim'deki Cumhuriyet Anıtı, Topkapı Müzesi'ndeki Bayram Tahtı Ayasofya Müzesi'nin iç kısmı, Dolmabahçe Sarayı, Rumeli, Hisarı, Ortaköy Camii gibi anıtsal yapıların fotoğrafları ile İstanbul Limanı ve Tarabya koyunun bazı fotoğraflarıdır.[508]

1934 yılında yayınlanan ve Osman Nuri Ergin tarafından hazırlanan *İstanbul Şehri Rehberi*[509] ise hem yayınlandığı dönemde birçok ilke imza atması bakımından hem de

[505] **Guide to İstanbul**, İstanbul, Turkish Touring Club, 1932.
[506] **Turizm Kılavuzu 1934-1935**, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1935.
[507] Erol Evcin, "Türkiye Turizm Tarihinde Öncü Bir Eser: Turizm Kılavuzu 1934-1935"**, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi,** C. XXVII, No: 1, 2016, s. 11.
[508] **A.y.**, s. 21.
[509] Osman Nuri Ergin, **İstanbul Şehri Rehberi**, İstanbul, İstanbul Belediyesi Yayınları, 1934.

işlevselliği bakımından dikkat çekicidir. Eser, öncelikle, Latin alfabesi kullanılarak yazılan ilk Türkçe İstanbul rehberi olma özelliğini taşır. İstanbul'da 1927 yılında verilen sokak, meydan, yol ve benzeri alanların isimleri, 1929'da yeni Türk harflerinin kabulü ve Arap rakamlarının terki dolayısıyla geçersiz kalmış ve yoğun bir yeniden isimlendirme süreci söz konusu olmuştur. Bu isim değişiklikleri nedeniyle adres bulmak oldukça güçleştiğinden bu rehber çalışması çok fayda sağlamıştır.

3.4.4. Edebi Metinlerde İnşa Edilen "Eski İstanbul" Nostaljisi

Tanzimat dönemi entelektüelleri, 1860'tan itibaren kendi edebiyatlarını üretmeye, modernleşme çerçevesinde yaşanan kırılmayla "eski" olarak adlandırdıkları edebi türün özelliklerinden kopmaya başlamıştır. Batılı edebi türlere, biçimlere, en önemlisi de düşüncelere kucak açan bu yeni edebiyat, kendi zamanını edebi boyuta taşıyarak, kentte ve kent yaşamında görülen değişimleri, yarattıkları ikiliklerle birlikte merkezine alır. Çoğunluğu aydın bürokratlardan, gazetecilerden meydana gelen bu yeni edebi zümrenin modernleşme süreciyle sorumluluk üzerinden kurdukları ilişki, değişen kente ve bu değişimlerle birlikte ortaya çıkan yeni kentlilere belirli bir mesafe almalarına neden olur. Modernleşme desteklenen bir proje olarak korunurken, modernleşen Pera ve kendilerini modernleşme çabalarının beraberinde getirdiği deneyim olanaklarına gark eden, Pera'nın "gösterişçi tüketicileri" ya da "yeni züppeler" ağır eleştirilere maruz kalır. Bu süreçte, bu züppelerin karşısına konulan "Doğru Batılılaşmış Osmanlı" tipi, açık bir tartışma konusu olarak romanların merkezine yerleşir. Çünkü, değişen yeni İstanbul'u ve yeni İstanbullu züppeleri romanlarına konu edinenler, kendilerini bu deneyimlerde "yitirenler" değil, sorumluluk sahibi yazarlardır.

Servet-i Fünun devrinde ihtişamlı yalıları, Avrupaî yaşam tarzı ve bilhassa Boğaziçi yalılarıyla eserlere konu olurken İkinci Meşrutiyet sonrasında da bu ihtişamın dağılışı ve yavaş yavaş çökmeye başlayışı eserlerde gözlenir.[510] Cumhuriyet dönemine gelindiğinde İstanbul, eserlerde yazar ve şairlerin hayata bakış açılarına göre ayrı

[510] Yeşim Özdemir, **Sait Faik'in İstanbul'u**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.

biçimlerde anlatılagelmiş ve pek çok farklı tarzda ele alınmıştır. Örneğin, Halide Edip'in *Ateşten Gömlek*[511] eserinde işgal altındaki İstanbul'u görürken; Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Boğaziçi Mehtapları*'nda[512] mazide kalmış bazı gelenekleri ve bu geleneklerin şekillendirdiği İstanbul'u okuruz; Yahya Kemal'in şiirlerinde geçmişiyle ve tarihî dokusuyla ön plana çıkan İstanbul'a dönüşecektir.[513]

Ancak zaman ilerledikçe, ufukta yeni bir edebiyatın belirtileri görülmeye başlanır. Modernleşme sürecinde yetişen, Batı'yı bilen, II. Abdülhamid döneminin ve içine doğdukları karmaşık devrin, kapanan bir yüzyılın sıkıntılarını duyan yeni bir nesil, Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanan bir grup olarak yeni bir ekolün öncülüğünü yapar. Züppe tiplerinin yavaş yavaş karaktere de dönüştüğü Servet-i Fünun romanları, artık kentte sadece modern yaşamın renklerinin değil, dehşet ve boğuntusunun da görülmeye başlandığının ipuçlarını verirler. Romanlarda çoğunlukla Beyoğlu, hızlı yaşamı, sokakları, lokantaları, otelleriyle geçiciliği imleyerek mekânsızlığı aktarırken, Boğaziçi yerleşmeyi, belli bir mekâna sahip olmayı gösterir.[514]

Osmanlı İmparatorluğu için şartların daha da zorlaşacağı bir dönemle açılan 20. yüzyıl, kent anlatısı için de belirleyici olur. II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimi ve bu yönetime karşı özgürlük, eşitlik, kardeşlik, adalet gibi Fransız devriminden alınan temel prensipleri öne çıkaran grupların faaliyetleri yüzyıl başının ana kutuplaşmasını belirleyerek, edebiyatın yeni rotasını da çizmeye koyulur. 1908 Jön Türk Devrimi sonucu Meşrutiyet yanlılarının zaferiyle kapanan döneme ağırlığını koyan İttihat ve Terakki yönetimiyle birlikte, artan ulusalcı isyanlar, Balkan Savaşları ve ardından yaşanan Birinci Dünya Savaşı, 20. yüzyılın ilk çeyreğine damgasını vurur. İmparatorluğun çöküş sürecinin de hızlandığı bu dönem, aynı zamanda Millî Mücadele döneminin ardından ulus-devlete geçişin de hazırlayıcısı olur.

[511] Halide Edib Adıvar, **Ateşten Gömlek**, İstanbul, Can Yayınları, 2019.
[512] Abdülhak Şinasi Hisar, **Boğaziçi Mehtapları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
[513] İnci Enginün, **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014.
[514] Deniz Aktan Küçük, "Edebiyat", **İstanbullaşmak,** s. 90.

Meşrutiyet Dönemi, bireyin belli politikalar çerçevesinde düzenlendiği, "iyi ve kötü"nün sınırlarının yeniden çizildiği, belli modellerin dayatıldığı bir kimlik inşa sürecine işaret eder. Davranış biçimlerinin toplumsal bir birlik havası içinde gündelik hayatta standartlaşması sürecinde, kent de 20. yüzyılın ilk çeyreğinin hareketli yapısı çerçevesinde üretilen söylemler de "makbul" olma algısı bağlamında ele alınır. Genel olarak, Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük olmak üzere dört ana koldan ilerleyen bu söylemler, dönemin hassasiyetlerine paralel şekilde, gelgitlerle kendilerine ifade alanları açar ve birer "büyük anlatı" olarak edebi üretimlerin düşünsel sınırlarını belirlerler. Özellikle milliyetçiliğin öne çıkışı ile birlikte Türkçü anlatıların vurguyu üzerlerine almaları, edebiyatın birey merkezliliğinin geriye çekilmesine neden olurken, kent de bireyin deneyim mekânı olmaktan çıkarak büyük ülkülerin yaşama geçirileceği, iç ve dış düşmanlardan temizlenmesi gereken bir "vatan toprağı"na dönüşür.[515]

Edebi anlatılara çokça konu olan İstanbul'un, II. Meşrutiyet döneminden itibaren, daha çok olumsuz taraflarının öne çıkarılması dikkat çekicidir. Örneğin, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin edebiyatçılarından Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarında dikkat çeken başlıca mekânlar; sur içi İstanbul'u ve civarındaki kenar mahalleler ile Topkapı, Edirnekapı, Sulukule, Ayvansaray, Haliç ve Sirkeci'deki daha çok yoksul insanların yaşadığı mahalleler ve sokaklar olup işlediği konular da ağırlıklı olarak eski İstanbul'daki evler ve bu evlerdeki yaşantının ayrıntılarıdır.[516] Ayrıca Hüseyin Rahmi'nin, sıklıkla şehirdeki mezarlıklardan, yangın yerlerinden, bahçe ve bostanlardan da bahsettiği görülmektedir.[517] Orhan Okay, Hüseyin Rahmi'nin II. Meşrutiyet sonrasında yazdığı romanlarındaki İstanbul'u şu şekilde değerlendirir:

> "*...bu romanların öncekilerden farkı halkın cehaleti, bâtıl inançları, bunları sömürenlerin kurnazlıkları ve alafranga yaşamaya özenenlerin gülünç taraflarını dile getirmesidir. Buna paralel olarak İstanbul tabii ve tarihî güzellikleriyle değil çöp ve pisliklerle dolu, eski güzel mesirelerin bile birer mezbeleliğe dönüştüğü bir*

[515] Enginün, **a.g.e.**
[516] Sevgül Türkmenoğlu, **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın İstanbul'u-Gündelik Hayattan Yansıyanlar**, İstanbul, Cedit Neşriyat, 2016.
[517] **A.g.e**.

Şark şehri olarak tasvir edilir. Beyoğlu ve civarının mekân olarak alındığı romanlarında da alafrangalığa özenirken dejenere olan zengin aileleri, vurguncular anlatılır."[518]

Bu dönemde, İstanbul'u olumsuz yanlarıyla ele alan başlıca romanlardan bazıları; II. Abdülhamid devri, II. Meşrutiyet dönemi ve Mütareke yılları İstanbul'unu döneminin siyasî gelişmelerle beraber ele alan Midhat Cemal'in *Üç İstanbul* adlı romanı, Refik Halit Karay'ın yine II. Abdülhamid devri ve II. Meşrutiyet yıllarının İstanbul'unu anlattığı *İstanbul'un İç Yüzü* adlı romanı ve son olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun II. Meşrutiyet sonrası ile Birinci Dünya Savaşı yılları arasında İstanbul'da yaşayan geleneksel bir Osmanlı ailesinin çöküşünü konu edinen *Kiralık Konak* adlı romanıdır.

Genel olarak, İkinci Meşrutiyet dönemi Türk Edebiyatı'nda, İstanbul'un Beyoğlu, Galata, Şişli, Nişantaşı gibi bazı semtlerinin eğlence, sefahat ve ahlâkî çöküşle özdeşleştirildiği görülmektedir. Bu semtler, ağırlıklı olarak Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan nüfusları sebebiyle de alafranga yaşam tarzının hâkim olduğu, millî ve dinî hassasiyetlerin zayıf olduğu veya yok sayıldığı, doğrudan "Frenkleşme" veya yozlaşmayı temsil eden mekânlar olarak görülmüşlerdir.

Peyami Safa'nın 1922'de tefrika edilmeye başlanan ve daha sonra 1923'te roman olarak yayımlanan *Sözde Kızlar* adlı eserinde, İstanbul'un Cerrahpaşa semti, geleneksel yaşamın ve eski değerlerin muhafaza edildiği bir yer olarak işlenirken; 19. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşan yeni bir konut türü olan apartmanlar ise Batılı, modern yaşamın simgesi olarak ortaya konmuştur. Romanda, geleneksel yaşamı sürdürmeye çalışanların, apartman yaşamını "Frenkleşme" veya "yozlaşma" olarak algıladıkları ve apartmanları da gayrimüslimlerin veya Müslüman kimliğini yitirmiş olanların yaşam alanı olarak belirledikleri görülmektedir. Bu bağlamda, apartmanların bulunduğu Şişli semti de

[518] Orhan Okay, "Yeni Türk Edebiyatında İstanbul", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23, 2001, s. 294.

alafranga yaşamın hâkim olduğu ve dolayısıyla yozlaşmış yapısıyla öne çıkan bir mekân olarak ele alınmıştır.[519]

Yeni cumhuriyetin yeni edebiyatı için kent imgesi, özellikle "bir ülkenin kendi küllerinden doğuşunun sergilendiği" Ankara'da yoğunlaşır. İmparatorluk artığı İstanbul ise artık edebiyatın arka sokağıdır. Ancak 1930'lardan sonra estetik kaygılarla yeniden görünür olacaktır. Kentsel dönüşümün hızını yansıtan Beyoğlu ve Harbiye tedirginlikler, tereddütler mekânı olarak onaylanmazken, daha durgun, muhafazakâr bir yaşam biçimiyle özdeşleştirilen eski İstanbul, özellikle de Fatih, sentezci yeni modernleşme önerilerinin sözcülüğünü yapar.

Cumhuriyet'in ilk on beş yılının ardından, 1940'lardan itibaren, toplumsal alanda görülen canlılık, edebiyat açısından da önemli hareketliliklerin yaşanmasına neden olur. Bu açıdan, ilk bakışta dikkati çeken, edebiyat ortamında görülen "çok seslilik"tir. Bu çokseslilliğin yolunu açan en önemli icraat ise Milli Şef Dönemi'nin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından 1940 yılında açılan Köy Enstitüleri ve 1941 yılında faaliyete başlayan Tercüme Bürosu'dur. Köy Enstitüleri, romanın odağını kentten köye kaydırırken, tercüme faaliyetleri kültürel anlamda önemli gelişmelere kaynaklık eder. Bu süreçte, kent anlatısı özellikle varoluşçu eğilimlerle şekillenen öykülere içkin bir hale gelir ve İstanbul, yeniden bireysel deneyimin mekânına döner. Sözü edilen bu dönüş, bir bakıma da modern kent yaşamının birey üzerindeki etkilerini, modernlik halinin bireydeki izdüşümlerini odağına alan "modernist" edebiyata alan açmış olur.[520]

Peyami Safa, 1931'de yayımlanan *Fatih-Harbiye* romanında, mekân sembolleştirmesini İstanbul'un iki semti üzerinden yapar ve meseleyi Doğu'yu temsil eden Fatih ile Batı'yı temsil eden Harbiye semtlerinden birinin tercihi olarak ortaya koyar.[521] Halide Edip, 1936'da yayımladığı *Sinekli Bakkal*'da yine İstanbul'a ait bir mekânı, Aksaray'daki Sinekli Bakkal Mahallesi'ni romanına ad olarak seçmiş ve geçmişe

[519] Peyami Safa, **Sözde Kızlar**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1995.
[520] Küçük, **İstanbullaşmak**, s. 92.
[521] Peyami Safa, **Fatih Harbiye**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1931.

ait bazı değerleri Batı'nın değerleriyle karşılaştırmayı da anlatısına dahil etmiştir.[522] Mithat Cemal Kuntay 1938'de yayımladığı *Üç İstanbul*'da, bozulmaya başlamış İstanbul konak hayatının iç yüzünü sergilemiştir.[523] 1930'ların ortalarından sonra İstanbul üzerine yeni bir edebi duyarlılık belirir. Bu sırada uzun bir ayrılıktan sonra yurda dönen Yahya Kemal, bir tutku haline gelmiş olan İstanbul içindeki gezilerini yeniden başlatır ve 1942'de "Türk İstanbul" başlıklı bir konferans verir.[524] 1942 yılı Abdülhak Şinasi Hisar'ın, eserleri arasında seçkin bir yer tutan *Boğaziçi Mehtapları* adlı deneme kitabını tefrika halinde yayımlamaya başladığı yıl olmasıyla da dikkat çeker.[525] Kısa süre sonra kitaplaşan bu eserde, Abdülhak Şinasi Hisar, İstanbul'a has bir yaşama biçiminden; Boğaziçi Medeniyeti diye adlandırdığı bir medeniyetten söz eder ve eski İstanbul hayatını yüceltir.[526] İstanbul, artık nostaljik anlatılara konu olmasıyla popülerleşmiş bir şehirdir ve tam da bu yıllar, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın sonradan *Beş Şehir*'de bir araya getireceği şehir denemelerini yayımlamaya başladığı yıllardır ve elbette bu şehirlerden biri, İstanbul'dur.[527] Çoğu 1939 ve 1943 yılında olmak üzere, Necip Fazıl'ın İstanbul üzerine yazdığı günlük yazıları, ölümünden sonra *İstanbul Hasreti* adlı bir kitapta toplanmıştır.[528] O yıllarda Beylerbeyi'nde oturan şair, bir İstanbullu duyarlılığıyla daha çok Boğaz'a ait gündelik konular etrafında yazılar yazmıştır. Refik Halid Karay (1888-1965), gündelik hayat etrafında Abdülaziz, Abdülhamid ve Cumhuriyet dönemlerini karşılaştırdığı eseri *Üç Nesil Üç Hayat*'ı 1943'te yazar.[529] Doğum, çocukluk, okul hayatı, devlet daireleri, muaşaka, düğün, hamam, giyim kuşam, gezintiler, eski ramazanlar ele aldığı konulardan bazılarıdır. Yazar ele aldığı konuları "Aziz Devrinde", "Hamid Devrinde" ve "Şimdiki Durum" alt başlıkları altında değerlendirmiş, böylelikle konu etrafında zaman içinde yaşanan değişiklikleri karşılaştırma yoluna gitmiştir. Refik Halid Karay, kendisinin yaşamadığı Abdülaziz dönemiyle ilgili bilgileri başka kaynaklardan edinmiştir. Bu türde

[522] Halide Edip Adıvar, **Sinekli Bakkal**, İstanbul, Can Yayınları, 1971.
[523] Mithat Cemal Kuntay, **Üç İstanbul**, Bursa, Sühulet Kitabevi, 1938.
[524] Beşir Ayvazoğlu, **Yahya Kemal'in İstanbul'u**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2008, s. 241.
[525] Abdülhak Şinasi Hisar, **Boğaziçi Mehtapları**, İstanbul, Hilmi Kitapevi, 1942.
[526] Hisar, **a.g.e.**
[527] Ahmet Hamdi Tanpınar, **Beş Şehir**, İstanbul, Ülkü Yayınları, 1946.
[528] Necip Fazıl Kısakürek, **İstanbul Hasreti**, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları, 2005.
[529] Refik Halit Karay**, Üç Nesil Üç Hayat**, İstanbul, Semih Lütfi Kitabevi, 1943.

son olarak Samiha Ayverdi'nin 1948'de yayımlanan *Mesih Paşa İmamı* romanını da anmak gerekir.[530]

1930'lardan itibaren Sait Faik'le başlayan farklı bir şehir algısı da ortaya çıkar; özellikle 1930-1950 arası İstanbul'u, çeşitli semtleri ve adalarıyla onun öykülerinde yeni bir bağlamda anlam bulur.[531] Yazar halktan insanları, denizi, balıkçılarıyla şehri ve özellikle Burgaz adasını farklı bir İstanbul imgesi çerçevesinden okuyucuya sunarken; bir yandan doğayla uyumlu yaşama şartlarını aktarır bir yandan da okuyucusunu, Beyoğlu'nun arka sokaklarında, kenar mahallelerinde gezdirir ve genel olarak şehrin daha az görünürlüğü olan yoksul kesimlerini konu edinir.[532] Bedri Rahmi Eyüboğlu'na göre İstanbul denince akla gelen ve "İstanbul Hikâyecisi" olarak adlandırılan Sait Faik'in İstanbul'u; "*hamalların, balıkçıların, fabrika işçilerinin oturduğu semtlerdeki İstanbul*"dur.[533] Fikret Adil ise *Asmalımescit 74* adlı eserini 1930'lu yıllarda kaleme alır ve yine bu yıllarda kitaba adını veren sokağa yakın bir yerde bir grup sanatçının sürdürdüğü bohem yaşayışı anlatmaktadır.[534] Kitaptaki karakterler ressam İbrahim Çallı, şair Necip Fazıl Kısakürek, yazar Peyami Safa, tamburi Mesut Cemil, ve gazeteci Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu gibi gerçek kişilerdir. Ayrıca kitapta yer alan başlıca mekânlar Alyon Sokağı köşesindeki ayak meyhanesi, köprü başındaki seyyar pilavcı, sanatçıların gidip geldiği Petrograd, Gardenbar, Tokatlıyan, Meserret gibi Beyoğlu'ndaki bazı ünlü barlar ve randevuevleridir. Fikret Adil'in ölümünden sonra 1990'da basılan *Avare Gençlik-Gardenbar Geceleri* de İstanbul yaşamından önemli kesitler yer almaktadır.[535]

[530] Samiha Ayverdi, **Mesih Paşa İmamı**, İstanbul Gayret Kitabevi, 1948.
[531] Eserlerinden bazıları için bkz. **Semaver**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1936; **Sarnıç**, İstanbul, Çığır Kitabevi, 1939; **Şahmerdan** İstanbul, Çığır Kitabevi, 1940; **Lüzumsuz Adam**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1948; **Mahalle Kahvesi**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1950.
[532] Yeşim Özdemir, **Sait Faik'in İstanbul'u**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2008.
[533] Özdemir**, a.g.e.**
[534] Fikret Adil, **Asmalımescit 74: Bohem hayatı**, İstanbul, Sühulet Kütüphanesi, 1933.
[535] Adil, **Avâre gençlik-Gardenbar geceleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

SONUÇ

Bu çalışmanın odaklandığı 1908-1950 arası dönem, İstanbul'un bir imparatorluğun yönetim merkezinden Cumhuriyet'in ilk metropolüne dönüşmeye başladığı bir tür geçiş dönemidir. Bu dönemin başlangıç tarihi olarak 23 Temmuz 1908'in seçilmesinin sebebi, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün olması sebebiyle hem siyasi ve ideolojik hem de yerel kent yönetimine doğrudan etki eden yeni bir dönemin başlangıç noktasını oluşturmasıdır. Siyasî tarih literatüründe genellikle kullanılan bir dönemlemenin genel hatlarıyla takip edildiği bu tez açısından, 1908 tarihinde başlayan dönem, daha çok iktidar ilişkilerinde meydana gelen değişim, modernleşme ve kapitalistleşme süreçleri ile bunların kamusal alana ve sivil topluma nasıl etki ettiği üzerinden değerlendirilmektedir.

Bu dönemde, İstanbul'un değişimi ve dönüşümü, sadece kentte yaşayanların ihtiyaçları doğrultusunda değil daha çok siyasi ihtiyaç ve tercihler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu bakımdan İstanbul'un değişimi, tarihin her çağda nasıl yeniden yazıldığını, icat edildiğini ya da yeni bir anlatı ve yorum olarak karşımıza çıktığını göstermeye elverişli bir örnek teşkil etmektedir. Bu, bakımdan da bireylerin anlatılarına ulaşabilmek bu tez açısından çok önemlidir. Bu süreçte, iki kuşaktan oluşan bir toplum yapısı söz konusudur; ilk kuşak diyebileceğimiz kişiler, bir bakıma geçiş dönemi kuşağıdır. Bu kuşaktakiler Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş dönemini hatırlayan, anılarında hem bazı kesintilerin hem de bazı sürekliliklerin izi sürülebilen kişilerdir. Bu kuşağın İstanbul'a dair hafızası başka imgelerle doludur. Gözünü Cumhuriyet rejimi ile açmış olan ikinci kuşaktakiler ise ilk gençlik yıllarını 1920'li ve 1930'lu yıllarda yaşamış ve hafızaları bambaşka imgelerle doludur. Bu kişilerin Cumhuriyet'in ilk yıllarını, bir "altın çağ" ve bir nostalji kaynağı olarak algıladıklarına sıklıkla rastlanmaktadır. Aynı zamanda, İstanbul imgesi farklı sınıfsal kökenlere sahip insanların anılarında farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu tez kapsamında, İstanbul tarihini hafıza ve hatıralar aracılığıyla yeniden gözden geçirmeye çalışırken Osmanlı dönemi İstanbul'unun başlıca nitelikleri şöyle kategorize edilebilir: coğrafi konum, tarihsel miras, İstanbul'un farklı adları, başkent kimliği, liman kenti, İslam kenti, Doğu kenti, ihtişamlı/görkemli kent veya törenler şehri olarak betimlenmesi bazı oryantalist

imgeler, silüeti, emperyal veya kozmopolit karakteristiği. Hatıralarda yer yer dolaylı olarak ve şehir mektuplarında ise doğrudan yer alan bazı hususlar, İstanbul'un değişen nüfus dinamikleri ile iktisadi yapısına ve İstanbul'un yönetimine, planlamasına, belediye hizmetlerine özellikle dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, İstanbul'da yeni mimari yapıların ve yeni bina tiplerinin dolayısıyla da bunların mimarlarının kent yaşamına etki ettiği ve hatıralara da yansıdığı görülmektedir.

Savaş, mütareke ve işgal yıllarında ise "Direnen İstanbul" imajının, sefalet ve sefahatin aynı şehirde yaşanmasının, Balkan göçlerinin ve özellikle Beyaz Rusların İstanbul'a gelişinin toplumsal yaşama etkilerinin izleri hatıralara yansımıştır. Ayrıca kadınların sosyal hayatta daha aktif olması, işçi örgütleri ve grevlerin bu dönemde artmasıyla toplumsal hareketlerin ve dolayısıyla farklı kesimlerin İstanbul yaşantısının da hatıralara yansımaları olmuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra İstanbul'un başkent statüsünü yitirişi ise "ihmal edilen şehir" imajının önünü açan bir gelişme olmuştur ancak farklı anıların karşılaştırılarak okunması sonucunda aslında bu dönem dahil olmak üzere hiçbir dönemde İstanbul'un tamamen kenara itilemeyecek bir şehir olma niteliğini koruduğu görülmektedir. Yine de bu dönemde Cumhuriyet'in yeni başkenti Ankara bazı açılardan İstanbul'la rekabet edebilmiştir. Ankara'nın en önemli özelliği, coğrafi konumunun uygunluğunun yanı sıra hem eski bir şehir olması hem de tarihsel olarak Osmanlı'yı ve İslam'ı temsil eden önemli izler taşımadığı için modern ve yeni bir devlet imajının kolayca yansıtılabilecek şekilde planlanmaya ve neredeyse sıfırdan kurulmaya elverişli olmasıdır. Bu sırada, belli çevrelerin ürettikleri ve genellikle siyasi sebeplere dayandırdıkları "günahkâr İstanbul" imajı ise belli bir süre İstanbul'la ilgili olarak çok daha eskiye dayanan kutsal şehir, cennet mekân gibi imgeleri unutturmuşsa da İstanbul'un tamamen gözden düşmesini sağlayamamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki demografik değişim hatıralara bu sözcüklerle yansımamış olsa da "Türk İstanbul" imgesinin üretilmesine zemin hazırlamıştır. Türkleşen İstanbul'un 1930'lu yıllarda yeniden planlanması gündeme geldiğinde ise "güzel İstanbul" imgesi üretilecektir. Avrupa'da kent planlama alanında 20. yüzyıl

başında etkili olan "güzel kent" akımı, böylece İstanbul'a 1940'lı yıllarda ulaşmış olacaktır. Dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın yayımladığı Güzelleşen İstanbul adlı broşür ise adeta bu "güzel kent" akımının propaganda metnidir. Çoğunlukla elitlerin ürettiği bu türden imgelerin siyasi bir proje olarak modernleşme projesi çerçevesinde ve mimari, edebiyat, heykel, resim, sinema, fotoğraf aracılığıyla dolaşıma sokulduğu açıkça görülmektedir. Bu çalışmada örnek olarak sadece edebi eserler ve fotoğraf aracılığıyla hafızalara kazınan bazı imgelerin üzerinde durulmuştur. Bunlar arasında döneme damga vuran James Robertson, Sebah & Joaillier ortaklığı, Abdullah Biraderler ve Othmar Pferschy ile Maryam Şahinyan'ın isimleri vurgulanmıştır. Tıpkı hatıralarda birbirinin hatırlama eğilimlerinden etkilenme söz konusu olduğu gibi fotoğraf sanatçılarında da bazı imgelerin geçmişteki bir fotoğrafçıdan etkilenerek üretildiği ve sonraki yıllarda da tekrar edildiği söylenebilir.

Hatıratlar, yazanın benliğine göre şekillenen otobiyografik metinler olmaları bakımından, çoğunlukla taraflı metinler olarak değerlendirilir ve dolayısıyla tarihi kaynak olarak kullanımları yöntemsel açıdan sorun teşkil eder. Bu iddianın aksine, bu tez, her metnin yazarının benliğine ait unsurlar taşıdığını; yani hatıraların, tarihi bir kaynak olarak kullanılacak herhangi bir yazılı metinden daha taraflı olmadığını iddia eder. Bu iddia, hatıraların tarihi kaynak olarak kullanımıyla ilgili bazı kriterler dikkate alındığı ölçüde daha iyi savunulabilmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada, hatıraların kim tarafından, ne zaman, ne kadar sürede yazıldığı, ne zaman yayınlandığı ve ne şekilde yayına hazırlandığı, ayrıca metin üzerinde değişiklik yapılıp yapılmadığı da göz önünde tutulmuştur. Bu tezde başvurulan hatıralar, yazıldıkları ve/veya yayınlandıkları döneme göre sınıflandırılmış ve böylece farklı kişilerin belli şeyleri benzer şekilde hatırlamaları gibi bazı eğilimler tespit edilmiştir. Bu eğilimin sebeplerinden biri toplumsal hafızanın sürekliliğiyle ilişkilidir. Bir diğer sebep de hızla değişen bir kente duyulan nostaljinin, o kentin geçmişini tek tipleştirme etkisidir. Fakat yine de tek bir "altın çağ" ya da tek bir "Eski İstanbul" kurgusundan söz etmenin mümkün olmadığı görülmüştür. İstanbul ile ilgili anlatılara yansıyan nostalji her ne kadar belli şeyleri hatırlatmakta ya da belli şeyleri unutturmakta olsa da değişen kentin tarihsel gerçekliğini ve mitlerini kavramak için elverişli bir zemin

sunmaktadır. Örneğin 1930'larda yazılmış anılarda, eski İstanbul'un kozmopolit yapısına özlem duyulması mümkün değildir. Ancak 1950'lerden sonra yazılan veya yayınlanan hatıralarda o eski İstanbul'un kozmopolit yapısını oluşturan gayrimüslim ve yabancı nüfusun yaşantısına ve şehir kültürüne kattıklarına dair anlatıların çeşitlendiği ve o günlerin özlemle anıldığı görülmektedir. Mesela İstanbul'un olumsuz yanlarının hatıralara ve edebi anlatılara yansımaya başladığı ilk dönem de yine II. Meşrutiyet sonrasındaki dönemdir. Yani belli dönemlerin belli eğilimler doğrultusunda hatırlama, unutma ve beğenileri şekillendirme özelliği olduğunu göz ardı edilmemelidir.

Farklı siyasal yapıların müdahaleleri hem hafızanın hem de mekânın şekillenmesinde belirleyici olduğu için İstanbul'un farklı iki yönetim altındaki evrimi, bu değişimin başlıca mekansal, sosyal ve ekonomik yönlerine odaklanarak özetlenmiştir. Hem Osmanlı İstanbul'u hem de Cumhuriyet İstanbul'u döneminde, önce hafızalarda yer etmiş daha soyut nitelikler üzerinde durularak kaygan ve değişken İstanbul imgesine bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Osmanlı İstanbul'u öncelikle farklı kültürlerden gelen farklı grupların İstanbul'a aidiyetlerini nasıl adlandırdıkları üzerinden değerlendirilmiş; daha sonra siyasi ve dini bir merkez olması, büyük, gösterişli, kalabalık bir kent olması, İslami karakteri, törenler şehri olarak anılması gibi sık rastlanan imge ve imajlarıyla ele alınmıştır. Meşrutiyet yönetiminden sonra güç kaybıyla özdeşleşen bir dönemin, savaş, mütareke ve işgal yıllarının yaşandığı İstanbul'da hem toplumsal yaşam hem de mekandaki değişim ve dönüşümlerin bir tür geçiş süreci işlevi gördüğü üzerinde durulmuştur. Bu süreçte, yeni imgeler ortaya çıkmış ya da eski imgeler silinmeye yüz tutmuştur. Hatıralarda ve anlatılardaki İstanbul'un artık sadece iyi ve övülesi yönleriyle değil olumsuz yönleriyle de ele alınmaya başladığı görülmüştür. Cumhuriyet İstanbul'u ise kentin artık tek bir adının olduğu, imparatorluğa dair tüm imgelerden arındırılması gereken bir mekandır. Yeni ulus devlet İstanbul ile arasına mesafe koyarak Ankara'nın sıfırdan, Cumhuriyet ideolojisine uygun biçimde kurgulanmasına odaklanmıştır; ancak, İstanbul'un hafızalarda yaşayan kent deneyimini ve birikimini silmenin mümkün olmadığı ortadır ve iktidar, 1930'lardan itibaren İstanbul'u "güzelleştirmeye" yönelmiştir. Tamamen silinemediği için üst üste binecek şekilde yeniden yazılan veya yeniden

güzelleştirilen İstanbul, İstanbullular için artık geçmişine özlem duyulan ve giderek nostaljikleşen bir kenttir. Eski İstanbul anlatılarında geçen başlıca mekânlar şunlardır; Suriçi, Eminönü, Fatih, Haliç, Galata, Pera, Fener, Tarabya, Göksu gibi bazı semtler, saraylar, elçilikler gibi resmi yapılar, Galata Köprüsü, Unkapanı Köprüsü gibi yapılar, başta camiler olmak üzere çeşitli dini yapılar ve mezarlıklar, dönemin önemli ulaşım elemanları olan kayıklar, atlı tramvay, Tünel, Bağdat Demiryolu, bazı caddeler, meydanlar, çeşmeler ve hamamlar gibi bazı su yapıları, mesire yerleri, çayırlar, kahvehaneler gibi dönemin eğlence yerleri ve sosyalleşme mekânları, çarşı ve dükkanlar gibi ticaret yapıları, konutlar ve konutların başlıca özellikleri. Bahsi geçen mekânlara dair başlıca unsurlar olarak ise tulumbacılar, bekçiler, arzuhalciler, hamallar, ayakkabı boyacıları, at arabacıları, kayıkçı esnafı, berberler, sokak satıcıları, dilenciler, kopuklar, kabadayılar ve külhanbeyleri sayılabilir. Ayrıca İstanbul'un sokak köpekleri de bu kategoride yer alır. Bunlara ilaveten Cuma selamlığı, Sürre Alayı, Hıdırellez kutlamaları, Muharremin Onu gibi bazı dini ritüellerden söz edilir. Ramazan ayı etkinlikleri ve bayramlar, düğünler gibi bazı özel günler de hatıralarda mutlaka yer bulur. Deprem gibi önemli doğa olayları ve İstanbul'da çok yaşanan travmatik yangınlar da bir kategori oluşturur. Mesela Orhan Pamuk, 1950'lerde geçen çocukluk anılarında hala bu yangınlardan ve yangın yerlerinden bahsetmektedir.

Bu tez, diğer çalışmaların çoğundan farklı olarak kent kültürünün sadece biçimlerle oluşturulamayacağını ve asıl önemsenmesi gerekenin bireylerin kendi hikayeleri, temsilleri ve yaşayış halleri olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle, İstanbul'da yaşayanların kent ile ilişkilerine, kentin imajı ve/veya kente dair imgeler, semboller ve temsillere hafıza kılavuzluğunda bakılmaktadır. Ayrıca çalışmanın katkılarından biri de doğrudan İstanbul'a dair hangi hatıralara başvurulabileceğine dair bir bibliyografya sunmasıdır.

KAYNAKÇA

ADAMSON, J.W.: 1922 — **The Educational Writings of John Locke**, Cambridge, Cambridge University Press.

AĞAOĞULLARI, M. A.: 1998 — **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İstanbul, İmge Kitabevi.

AHMAD, F.: 1994 — **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi.

AK, S.A.: 2001 — **Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Fotoğrafı,** İstanbul, Remzi Kitabevi.

AKÇURA, G.: 2013 — **Türkiye Turizminde 150 Yıl**, İstanbul, Oti Holding.

AKSU, N.L.: 2017 — **Osmanlı İstanbul'unda Asayiş 1879-1909**, Çev. Serra Akyüz Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları.

AKŞİN, S.: 1995 — **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908–1980,** İstanbul, Cem Yayınları.

AKYÜREK, G.: 2012 — **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ALTINAY, A.R.: 1998 — **Eski İstanbul**, Haz. Sami Önal, İstanbul, İletişim Yayınları.

ARIBURNU, K.: 1975. — **Millî Mücadele'de İstanbul Mitingleri,** Ankara, Yeni Desen Matbaası.

ARIKAN, Z.: 2011 **Tarih Gezintileri,** İstanbul, Tarihçi Kitabevi.

ASSMAN, J.: 2015 **Kültürel Bellek**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

ATEŞ, T.: 2004 **Türk Devrim Tarihi,** İstanbul, İstanbul BilgiÜniversitesi Yayınları.

AUGE, M.: 1999 **Unutma Biçimleri**, Çev. Mehmet Sert, İstanbul, Om Yayınevi.

AVCI, C.: 2003 **İslâm-Bizans İlişkileri**, İstanbul, Klasik Yayınları.

AYVAZOĞLU, B.: 2008 **Yahya Kemal'in İstanbul'u**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi.

AYVERDİ, E.H.: 1958 **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu**, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü.

BAHRİ, H.: [1328] 1910 **Centilmen,** İstanbul, İtimad Kitabhânesi Tevsi-i Tıbâat Matbaa.

BANARLI, N.S.: 2014 **Türkçenin Sırları**, İstanbul, Kubbealtı Yayınları.

BATUMAN, B.: 2019 **Kentin Suretleri,** Ankara, Dipnot Yayınları.

BAYRAK, S.: 2019 **Bir Meydan Öyküsü Beyazıt (1914-1964)**, İstanbul,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

BEHAR, C.: 2003 **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Ankara, T.C.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

BELGE, M. & ARAL, F.& TUNAYA, T.Z..: 1985 **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt 2 ve 4, İstanbul, İletişim Yayınları.

BOZDOĞAN, S.: 2002 **Modernizm ve Ulusun İnşası,** İstanbul, Metis Yayınları.

BENJAMİN, R.: 1995 **The itinerary of Benjamin of Tudela: Critical Text,Translation and Commentary,** Haz. Fuat Sezgin, Frankfurt, Institut für Geschichte der Arabisch Islamischen Wissenschaften.

BENJAMIN, W.: 2002 **Pasajlar**, Çev. Ahmet Cemal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

BENLİSOY, S.: 2018 "**İstanbul'un Irgatları II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü,** İstanbul, İstos Yayınları.

BERGSON, H.: 2007 **Madde ve Bellek**, Çev. Işık Ergüden, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

BEYATLI, Y. K..: 1958 **Aziz İstanbul**, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

BİLGİN, İ. & AKIN, G.& BOYSAN, B.: 2010 **İstanbul 1910-2010, Kent, Yapılı Çevre ve Mimarlık Kültür Sergisi Kataloğu,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

BİLSEL, C.: 2008 "Henri Prost'un İstanbul Planlaması Çalışmaları (1936-1951) Üzerine Dokümantasyon Araştırması ve Envanter Hazırlanması", **TÜBİTAK SBB Proje**, Ankara.

BİRİNCİ, A.: 2014 **Tarihin Kara Kitabı**, Ankara, Hitabevi Yayınları.

BRAUDEL, F.: 1993 **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I,** Çev. Mehmet AliKılıçbay, İstanbul, İmge Kitabevi.

BORA, T. & GÜLTEKİNGİL, M.: 2009 **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik,** Cilt 4, İstanbul, İletişim Yayınevi.

BOURDIEU, P.: 1995 **Pratik Nedenler**, Çev. Hülya Tufan, İstanbul: Kesit Yayıncılık.

BOYER, P. & WERTSCH, J.V.: 2009 **Memory in Mind and Culture**, Cambridge, Cambridge University Press.

BOZİS, S.: 2023 **İstanbullu Rumlar**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

CANSEVER, T.: 1997 **İslam'da Şehir ve Mimari,** İstanbul, İz Yayınları.

CANTEK, L.F.Ş.; 2003 **"Yaban"lar ve Yerliler: Başkent Olma SürecindeAnkara**, İstanbul, İletişim Yayınları.

CENGİZKAN, A.: 2002 **Modernin Saati**, İstanbul, Boyut Yayın Grubu.

CEVDET, A.: 1927 **Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muâşeret Rehberi**, İstanbul.

CEVİZCİ, A.: 2001 **On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi**, Bursa, Asa Kitabevi.

CEVİZCİ, A.: 2004 **Felsefe Ansiklopedisi,** Cilt: 2, Etik Yayınları, İstanbul.

CEVİZCİ, A.: 2005. **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları.

CEZAR, M.: 2002 **Osmanlı Başkenti İstanbul**, İstanbul, Ekav Vakfı Yayınları.

CONNERTON, P. : 1999 **Toplumlar Nasıl Anımsar?,** İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

ÇAKIR, S.: 2011 **Osmanlı Kadın Hareketi,** İstanbul, Metis Yayıncılık.

ÇELEBİ, M.: 2005 **Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü.

ÇELİK, A.: 2010 **Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967),** İstanbul, İletişim Yayınları.

ÇELİK, Z.: 1998 **Değişen İstanbul,** Çev. Selim Deringil, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ÇINAR, T.: 2004 **Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

DAVER, A., GÜNAY, S.& RESMOR, M.N.: 1944 **Güzelleşen İstanbul,** İstanbul, Maarif Matbaası.

DERVİŞ, P. & TANJU, B. & TANYELİ, U..: 2008 **İstanbullaşmak: Olgular Sorunsallar Metaforlar,** İstanbul, Garanti Galeri.

DESCARTES, R.: 2007 **İlk Felsefe Hakkında Meditasyonlar,** Çev. İsmet Birkan, Ankara, Bilgesu Yayıncılık.

DEVELLİOĞLU, F.: 2004 **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi.

DRAAISMA, D.: 2007 **Bellek Metaforları: Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi**, Çev. Gürol Koca, İstanbul, Metis Kitap.

DOĞAN, S.: 2011 **Ayasofya ve Fossati Kardeşler (1847-1858)**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

DÖLEN, E.: 2010 **Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

DURAKBAŞI, A.: 2002 **Halide Edip- Türk Modernleşmesi ve Feminizm,** İletişim Yayınları, İstanbul.

DÜZCÜ, L.: 2012 **Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855),** (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi).

EGLİ, E.A.: 2003 **Genç Türkiye İnşa Edilirken – Atatürk'ün Mimarının Anıları**, İstanbul, İş Bankası ve Kültür Yayınları.

ELÇİ, H.İ.: 2003 **Roman ve Mekân: Türk Romanında Ev,** İstanbul, Arma Yayınları.

ELDEM, V.: 1994 **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

ELDEM, E. & GOFFMAN, D. & MASTERS, B.: 2000 **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.

EMECEN, F.M. & GÜRKAN, E.S.: 2013 **Osmanlı İstanbul'u, I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu bildirileri,** İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

ENGİNÜN, İ.: 2014. **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, İstanbul, Dergâh Yayınları.

ERGİN, O.: 1977 **Türkiye Maarif Tarihi,** İstanbul, Eser Matbaası.

ERHAT, A.: 1989 **Mitoloji Sözlüğü,** İstanbul, Remzi Kitabevi.

ERKMEN, A.: 2011 **Geç Osmanlı Dünyasında Mimarlık ve Hafıza: Arşiv, Jübile, Abide**, İstanbul, Metis Yayınları.

ERSANLI, B.: 2003 **İktidar ve Tarih**, İstanbul, İletişim Yayınları.

EURIPIDES: 2017 **İphigenia Aulis'te**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

EVREN, B.: 1998 **20'li Yılların Bozkır Kasabası Ankara,** İstanbul, Milliyet Yayınları.

EYİCE, S.: 2006 **Tarih Boyunca İstanbul,** İstanbul, Etkileşim Yayınları.

FAROQHİ, S.: 2010 **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

FREUD, S.: 2001 **Düşlerin Yorumu I,** Çev. Emre Kapkın, İstanbul, Payel Yayınları.

FOUCAULT, M.: 1977 **Language, Counter-Memory, Practice**, Haz. Donald F. Bouchard, Ithaca, N.Y.

FREELY, J.: 2009 **Saltanat Şehri İstanbul**, Çev. Lale Eren, İstanbul, İletişim Yayınları.

GENÇ, M.: 2007 **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları.

GEZGİN, H.S.: 2019 **İşgal Günlerinde İstanbul**, İstanbul, Kapı Yayınları.

GORDON, D.L.A.: 2006 **Planning Twentieth Century Capital Cities,** New York and Oxfordshire, Routlenge Taylor & FrancisGroup.

GOTTMAN, J.: 1983 "Capital Cities", **Ekitiks,** Sayı 299.

GÖÇEK, F.M.: 1999 **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yayınevi.

GÜL, M.: 2018 **Modern İstanbul'un Doğuşu,** İstanbul, Sel Yayınları.

HALBWACHS, M.: 1992 **On Collective Memory**, London, The University of Chicago Press.

HALBWACHS, M.: 2017 **Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri**, Ankara, Heretik Yayıncılık.

HALBWACHS, M.: 2017 **Kolektif Hafıza**, Çev. Banu Barış, Ankara, Heretik Yayınları.

HOBSBAWM, E.J.: 1999 **Tarih Üzerine,** Ankara, Bilim ve Sanat Yayınevi.

HOBSBAWM, E.J.: 2006 **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

HOBSBAWM, E. J. & RANGER, T.: 2006 **Geleneğin İcadı**, Çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı.

HOBBES, T.: 1992 **Leviathan**, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

HOURANI, A.H. & STERN, S.M.: 1970 **The Islamic City**, Oxford, Cassirer.

HUNTINGTON, S.: 1968 **Political Stability in Changing Societies**, New Haven.

HUT, D. & KURŞUN, Z. & KAVAS, A.: 2011 **Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyum Bildiriler**, İstanbul, Şan Matbaacılık.

HUYSSEN, A.: 1999 **Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi KültüründeZamanı Belirlemek,** Çev. Kemal Atakay, İstanbul, Metis Yayınları.

IGGERS, G.G.: 2007 **Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

IŞIN, E.: 1999 **İstanbul'da Gündelik Hayat**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

İHSANOĞLU, E.: 2010 **DARÜLFÛNUN,** İstanbul, IRCICA.

İNSEL, A.: 2001 **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm**,İstanbul, İletişim Yayınları.

İPŞİROĞLU, Ş.M.: 1997 **İslam'da Resim Yasağı ve Sonuçları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

İŞLİ, E. N.: 2012 **İstanbul'un 100 Kitabı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

JUSDANIS, G.: 1998 **Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür**, Çev. TuncayBirkan, İstanbul, Metis Yayınları.

KAFADAR, C.: 2009 **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı:Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun**, İstanbul, Metis Yayınları.

KAFADAR, C.: 2017 **Kendine Ait Bir Roma**, İstanbul, Metis Yayınları.

KAHRAMAN, C.: 2019 **Hoş Geldin Gazi-Atatürk'ün İstanbul Günleri (1927-1938),**, Sergi Kitabı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

KAL'A A.: 1997 **İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat 1**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi.

KAPLAN, L.: 1998 **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

KARPAT, K.: 2003 **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

KAYMAK, Ö.: 2018 **İstanbul'da Az(ınlık) Olmak: Gündelik Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler,** İstanbul, Libra Yayınları.

KAYNAR, H.: 2012 **Projesiz Modernleşme**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.

KELEŞ, R.: 1998 **Kent Bilim Terimleri Sözlüğü,** Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KEYDER, Ç.: 2006 **İstanbul Küresel ile Yerel Arasında**, İstanbul, Metis Yayınları.

KIRLI, C.: 2009 **Sultan ve Kamuoyu-Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

KOÇAK, C.: 2012 **Geçmiş Ayrıntıda Gizlidir**, İstanbul, Timaş Yayınları.

KÖSE, Y.: 2011 **İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente,** İstanbul, Kitap Yayınevi.

KUBAN, D.: 1970 "İstanbul'un Tarihi Yapısı", **Mimarlık Dergisi**, Sayı 5.

KUBAN, D.: 1982 **Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KUBAN, D. & ÖLÇER, N. & AREL, A.: 2010 **Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 yılı,** İstanbul, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi.

KUBAN, D.: 2010 **İstanbul: Bir Kent Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı.

KURT, Ü. & GÜRPINAR,D.: 2018 **Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler,** Ankara, Heretik Yayınları.

KUTLU, S.: 2007 **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

LEFEBVRE, H.: 1998 **The Production of Space**, Oxford, Blackwell.

LEFEBVRE, H.: 2014 **Mekânın Üretimi,** İstanbul, Sel Yayıncılık.

LEIBNIZ, G.W.: 1989 **New Essays on Human Understanding,** Haz. PeterRemnant ve Jonathan Bennett, Cambridge, Cambridge University Press.

LERNER, D.: 1958 **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East**, New York.

LEWIS, B.: 2002 **The Emergence of Modern Turkey, (3rd Press),** Oxford University Press**.**

LOCKE, J.: 2007 **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme**, Çev. Meral Delikara Topçu, İstanbul, Öteki Yayınevi.

MANSEL, P.: 2008 **Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924,** Çev. Şerif Erol, İstanbul, Everest Yayınları.

MANTRAN, R.: 2005 **İstanbul Tarihi,** Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, İletişim Yayınları.

MARCH, J.: 2014 **Klasik Mitler**, Çev. Semih Lim, İstanbul, İletişim Yayınları.

MİDHAT, A.: 2016 **Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahud Alafranga,** İstanbul, Dergâh Yayınları.

MÜMTAZ, A.S.: 2011 **Eski İstanbul Konakları,** İstanbul, Kurtuba Kitap.

NECİPOĞLU, G.: 2017 **Sinan Çağı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

NİŞANYAN, S.: 2011 **Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Değiştirilen Yeradları**, İstanbul, TESEV.

NORA, P.: 2006 **Hafıza Mekânları**, Ankara, Dost Kitabevi.

ORTAYLI, İ.: 1987 **İstanbul'dan Sayfalar,** İstanbul, Hil Yayınları.

ÖKÇÜN, A.G.: 1982 **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları

ÖKÇÜN, A.G.: 1997 **Osmanlı Sanayi 1913-1915 İstatistikleri**, Ankara,Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

ÖNGİDER, S.: 2003 **İki Şehrin Hikayesi: Ankara-İstanbul Çatışması**, İstanbul, Aykırı Yayıncılık.

ÖZDEMİR, Y.: 2008 **Sait Faik'in İstanbul'u**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

ÖZDOĞAN, E.: 2003 **Pierre Loti'nin İstanbul'u ve İstanbul'un Pierre Loti'si,** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

ÖZKIRIMLI, U.: 2013 **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Ankara, Doğu Batı Yayınları.

ÖZKURT, M. Ç.: 2016 **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri** (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi)

ÖZÖN, M.N.: 1941 **Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Maarif Matbaası.

ÖZÜN, M.N. & DÜRDER, B.: 1967 **Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi**, İstanbul, Remzi Kitapevi.

PANOFSKY, E.: 2012 **İkonoloji Araştırmaları**, Çev. Orhan Düz, İstanbul, Pinhan Yayınları.

PROST, H.: [1938] 2007 İstanbul Hakkında Notlar, **Cumhuriyet dönemi İstanbul planlama raporları 1934-1995**, Der. Şener Özler, İstanbul, TMMOB, Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi.

PROUST, M.: 2020 **Kayıp Zamanın İzinde**, Çev. Roza Hakmen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

QUATAERT, D. & ZURCHER, E.J.: 2011 **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler 1839-1950,** İletişim Yayınları, İstanbul.

RICOEUR, P.: 2010 **Hafıza, Tarih ve Unutuş**. İstanbul: Metis Yayınları

ROBERTSON, J.: 1991 **İstanbul Fotoğrafçısı/ Photographer of Istanbul, Sergi Kataloğu,** Londra, British Council.

RODRIGUE, A.: 1997 **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yayınevi.

ROSSI, A.: 1984 **The Architecture of the City**, Cambridge, MIT Press.

ROSTOW, W.: 1960 **Political Man, The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto**, Cambridge.

SAKAOĞLU, N.: 2010 **20. Yüzyıl Başında Osmanlı Kentleri,** İstanbul, Denizbank Yayınları.

SELÇUK, M.: 2005 **Hedef Şehir İstanbul: Çanakkale Geçildi mi?**, İstanbul, Emre Yayınları.

SELEK, S.: 1965 **Millî Mücadele-II, İstiklal Harbi,** İstanbul, İstanbul Matbaası.

SERTTAŞ, T.: 2011 **Foto Galatasaray-Studio Practice by Maryam Şahinyan**, İstanbul, Aras Yayıncılık.

SHAW, S.J & SHAW, E.K.: 19711 **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and RepubliC. The Rise of Modern Turkey**, **1808-1975**, Cambridge University Press.

SHAW, W.M.K.: 2004 **Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi**, Çev. Esin Soğancılar, İstanbul, İletişim Yayınları.

SİMAVİ, L.: [1329] 1911 **Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret**, Ankara, TBMM Milli Saraylar.

SOPHOCLES: 2008 **Eski Yunan Tragedyaları 7: Filoktetes-Philoctetes**, İstanbul, Boyut Tiyatro Yayınevi.

SUDA, E.Z. & USLU, A. & KORKMAZ, E.E.: 2020 **Faces of Republican Turkey: Beyond Modernization Hypothesis,** İstanbul UniversityPress.

ŞAHİN, A. M.: 2022 **Tanzimat Dönemi Mektuplarında Kaygı ve Endişe** (Nevşehir, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ŞİMŞİR, B.N.: 2006 **Ankara.. Ankara.. Bir Başkentin Doğuşu**, Ankara, Bilgi Yayınevi.

TANMAN, Z.G. & ALIŞIK,E.: 2018 **İstanbul'da Deniz Sefası-Deniz Hamamından Plaja Bir Nostaljinin Öyküsü (Sergi Kataloğu)**, İstanbul, Pera Müzesi Yayını.

TEKELİ, İ. & ORTAYLI, İ.: 1978 **Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi,** Ed. Ergun Türkcan, Ankara, Türk İdareciler Derneği Yayınları.

TEKELİ, İ.: 1993 **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi Cilt 1 ve 6,** İstanbul, Kültür Bakanlığı / Tarih Vakfı.

TEKELİ, İ.: 2001 **Modernite Aşılırken Kent Planlaması**, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları.

TEKELİ, İ. & İLKİN, S.: 2003 **Cumhuriyetin Harcı, Birinci Kitap Köktenci Modernitenin Doğuşu,** İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TEKELİ, İ.: 2009 **Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TEKELİ, İ.: 2009 **Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990),** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TRAVERSO, E.: 2009 **Geçmişi Kullanma Kılavuzu**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, Versus Kitap.

TOPRAK, Z.: 2019 **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

TOSH, J.: 1997 **Tarihin Peşinde**, Çev. Özden Arıkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TOUATI, H.: 2004 **Ortaçağda İslam ve Seyahat,** İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

TUĞLACI, P.: 1993 **Osmanlı Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü**, İstanbul, Yeni Çığır Kitabevi.

TUNAYA, T. Z.: 2009 **Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918**, İstanbul, İletişim Yayınları.

TUNÇAY, M.: 2009 **Türkiye'de Sol Akımlar I, 1908-1925**, İstanbul, İletişim Yayınları.

TUNÇAY, M & AKBULUT, E.: 2020 **Türkiye Kominist Parti'nin Kuruluşu,** 1919-1925, İstanbul, Yordam Kitap.

TURİNAY, N.: 2010 **Türk Müzeciliği**, İstanbul, Yapı Kredi yayınları.

WEBER, M.: 1958 **The City**, Glencoe, Free Press.

WERTSCH, J.V.: 2009 **Memory in Mind and Culture**, Cambridge, Cambridge University Press.

WHITE, H.: 2008 **Metatarih: Ondukuzuncu Yüzyıl Avrupa'sındaTarihsel İmgelem**, Çev. Mehmet Küçük, Ankara, Dost Yayınları.

YATES, A. F.- 1966 **The Art of Memory, C. III, Oxfordshire, Routledge.**

YERASIMOS, S.: 1993 **Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri,** İstanbul, İletişim Yayınları.

YILDIZ, A.: 2007 **Tarihsel Birikime Sahip Kentsel Açık Alanların Dinamizmi-İstanbul Kent Örneği; Beyazıt Meydanı, Sultanahmet Meydanı ve TaksimMeydanı,** (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi.

1927 Constantinople: **The Pearl of the Orient,** İstanbul, Natta (National Turkish Tourist Agency), Abajoli Matbaası.

1932 **Guide to İstanbul**, İstanbul, Turkish Touring Club.

1935 **Turizm Kılavuzu 1934-1935**, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü Kâğıtçılık ve MatbaacılıkAnonim Şirketi.

1949 **Cumhuriyet Devrinde İstanbul,** İstanbul, İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik.

1950 **MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt 5 Sayı 2, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

1997 **Kıtaların, Denizlerin, Yolların, Tacirlerin Buluştuğu Kent,** İstanbul, İstanbul Ticaret Odası ileTürkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

1997 **İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat 1,** İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi.

ANILAR, SEYAHATNAMELER, REHBERLER, MEKTUPLAR VE EDEBİ METİNLER

ABASIYANIK, S.F.: 1936 **Semaver,** İstanbul, Remzi Kitabevi.

ABASIYANIK, S.F.: 1939 **Sarnıç,** İstanbul, Çığır Kitabevi.

ABASIYANIK, S.F.: 1940 **Şahmerdan**, İstanbul, Çığır Kitabevi.

ABASIYANIK, S.F.: 1948 **Lüzumsuz Adam,** İstanbul, Varlık Yayınları.

ABASIYANIK, S.F.: 1950 **Mahalle Kahvesi,** İstanbul, Varlık Yayınları.

ADIVAR, H.E.: 1971 **Sinekli Bakkal**, İstanbul, Can Yayınları.

ADIVAR, H.E.: 2019 **Ateşten Gömlek,** İstanbul, Can Yayınları, 2019**.**

ADİL, F.: 1933 **Asmalımesçit 74: Bohem hayatı**, İstanbul, Sühulet Kütüphanesi.

ADİL, F.: 1993 **Garden Bar Geceleri**, İstanbul, İletişimYayınları

AKÜN, Ö.F.: 1972 **Namık Kemal'in Mektupları**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası.

ALUS, S.: [1338] 1921 **Müze-i Askerî-i Osmânî Rehberi**, İstanbul.

ALUS, S.: 1951 "Eski Galata'nın Eğlence Yerleri", **Resimli Tarih Mecmuası,** Cilt 2, Sayı 15.

ALUS, S.: 1997 **İstanbul Kazan Ben Kepçe**, İstanbul, İletişim Yayınları.

AMICIS, E.: 1993 **İstanbul**, Çev. Beynun Akyavaş, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ANDAY, M.C.: 2011 **Aylaklar**, İstanbul, Everest Yayınları.

ARCULFUS, 1895 **The Pilgrimage of Arculfus in the Holy Land (About the Year A.D. 670)**, Çev. James Rose MacPherson, Londra, Palestine Pilgrims' Text Society.

ATABEYOĞLU, C.: 2012 **Bir İstanbul Vardı**, İstanbul, Destek Yayınları.

AYNÎ, M.A.: 2009 **Hatıralar**, Haz. İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yayınevi.

AYVERDİ, S.: 1948 **Mesih Paşa İmamı**, İstanbul, Gayret Kitabevi.

AYVERDİ, S.: 1971 **İstanbul Geceleri,** İstanbul, İstanbul Fetih CemiyetiYayınevi.

AYVERDİ, S.: 2012 **İbrahim Efendi Konağı**, İstanbul, Kubbealtı Neşriatı.

BALİ, R.N.: 2012 **Varlık Vergisi: Hatıralar-Tanıklıklar,** İstanbul, Libra Yayınları.

(BASİRETÇİ) ALİ.: [1870-1878] 2017 **İstanbul Şehir Mektupları,** (Haz. Nuri Sağlam) İstanbul, Sedir Yayınları.

BAŞAR, A. H.: 2007 **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları "Gazi Bana Çok Kızmış!.."**, (Haz. Murat Koraltürk), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

BELGE, M.: 2007 **İstanbul Gezi Rehberi,** İstanbul, İletişim Yayınları

BUSBECQ, O.A.d.: 2001 **Turkish Letters**, Londra: Sickle Moon Books.

CEBESOY, A.F.: 1953 **Millî Mücadele Hatıraları,** İstanbul, Vatan Neşriyat.

CEMAL PAŞA: [1919] 2001 **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

CRISS, B.: 2008 **İşgal Altında İstanbul,** İstanbul, İletişim Yayınları.

CORBUSIER, L.: 2009. **Şark Seyahati, İstanbul 1911,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

DERNSCHWAM, H.: 1992 **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, Çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

DELEON, J.: 1993 **Bir Tutam İstanbul,** İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi.

DELEON, J.: 2003 **Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar,** İstanbul, Remzi Kitabevi.

DUHANI, S.N.: 1990 **Beyoğlu'nun Adı Pera İken, Çev. Nihal Önol,** İstanbul, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları.

DUHANI, S.N.: 2018 **Eski İnsanlar Eski Evler, Çev. Cemal Süreya,** İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi.

ERGİN, O.N.: 1934 **İstanbul Şehri Rehberi,** İstanbul, İstanbul Belediyesi Yayınları.

FULCHER OF CHARTRES: 1941 **Chronicle of the First Crusade**, Çev. M. Evelyn McGinty, Philadelphia, University of Pennsylvania.

GALLAND, A.: 1973 **İstanbul'a Ait Günlük Anılar: 1672-1673**, Çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

GERLACH, S.: 2007 **Türkiye Günlüğü 1573-1576**, Çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi.

GOLTZ, C.V.D.: 2012 **Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri- Golç Paşa'nın Hatıratı,** Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul, İz Yayıncılık.

GÜNDÜZ, A.: 2005 **Bu Toprağın Kızları,** İstanbul, Toker Yayınları.

GÜRPINAR, H.R.: 1996 **Ben Deli miyim?**, İstanbul, Özgür Yayınları**.**

HAŞİM, A.: 1988 **Üç Eser**, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

HİSAR, A.Ş.: 1942 **Boğaziçi Mehtapları**, İstanbul, Hilmi Kitapevi.

İNAN, A.: 2009 **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Haz. Arı İnan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.

KANIK, O. V.: 2013 **Bütün Şiirleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları

KARAY, R.H.: 1943 **Üç Nesil Üç Hayat**, İstanbul, Semih Lütfi Kitabevi.

KAYGILI, O.C.: 2019 **Köşe Bucak İstanbul,** İstanbul, Can Yayınları.

KESKİNER, A.: 2003 **Yine mi Çiçek,** İstanbul, Can Yayınları.

KISAKÜREK, N.F.: 1978 **Bâbıâli,** İstanbul, Büyük Doğu Yayınları.

KISAKÜREK, N.F.: 2005 **İstanbul Hasreti**, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları.

KING, C.: 2016 **Pera Palas'ta Gece Yarısı,** Çev. Ayşen Anadol, İstanbul, Kitap Yayınevi.

KOSOVA, Z.: 1996 **Ben İşçiyim**, Haz. Zihni T. Anadol, İstanbul, İletişim Yayınevi.

KÖMÜRCİYAN, E. Ç.: 1952 **İstanbul Tarihi**, İstanbul.

KUNTAY, M.C.: 1938 **Üç İstanbul**, Bursa, Sühulet Kitabevi.

LAMB, C.: 1835 **Essays of Elia: Letters and Rosamunda, Tale**, Paris, Baudry's European Library.

LOTİ, P.: 2003 **Aziyade**, İstanbul, Oğlak Yayınları.

LUBENAU, R.: 2012 **Reinhold Lubenau Seyahatnamesi-Osmanlı Ülkesinde 1587-1589**, Çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi.

MAMBOURY, E.: 1925 **İstanbul Rehber-i Seyyahin**, İstanbul, Rikso ve Mahdumu Neşriyatı.

MİTHAT, A.: 1942 **Yeniçeriler,** İstanbul, Muharririn Zâtına Mahsûs Matbaa; Y.b. Haz. Mustafa Nihat Özön, İstanbul, Remzi Kitabevi.

MİTHAT, A.: 2000 **Karnaval**, İstanbul, Tercümân-ı Hakikat Matbaası; Y.b., Haz. Kâzım Yetiş**,** Ankara, TDK Yayınları.

MİTHAT, A.: 2005 **Jön Türk,** İstanbul, Beyaz Balina Yayınları.

MOLTKE, H. V.: 2016 **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, İstanbul, Remzi Kitapevi.

MURRAY, J.: 1840 **A Handbook for Travelers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople**, London, Stewart and Murrat, Old Bailey.

MURRAY, J.: 1900 **Murray's Hand-book Constantinople Brusa, and theThroad**, London, John Murray.

NADİ, Y.: 1955 **Ankara'nın İlk Günleri,** İstanbul, Sel Yayınları.

OĞAN, A.: 1947 **Türk Müzeciliğinin 100'üncü Yıldönümü,** İstanbul.

ÖNDER, M.: 1975 **Atatürk'ün Yurt Gezileri,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

PAMUK, O.: 2008 **İstanbul-Hatıralar ve Şehir,** İstanbul, YapıkrediYayınları.

RASİM, A.: 2018 **Şehir Mektupları**, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, OğlakYayıncılık.

SAFA, P.: 1931 **Fatih Harbiye,** İstanbul, Ötüken Neşriyat.

SAFA, P.: 1995 **Sözde Kızlar,** İstanbul, Ötüken Neşriyat.

SEMA, S.: 1994 **Eski İstanbul'dan Hatıralar,** İstanbul, İletişimYayınları.

SHERRILL, C.H.: 1999 **Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları: Mustafa Kemal I**, Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık

SUNATA, İ.H.: 2006 **İstanbul'da İşgal Yılları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ŞAPOLYO, E.B.: 1971 **Atatürk ve Seymen Alayı,** Ankara, Ankara Kulübü Yayınları.

TAHİR, K.: 2011 **Esir Şehrin İnsanları,** İstanbul, İthaki Yayınları.

TAHİR, K.: 2016 **Yorgun Savaşçı**, İstanbul, İthâki Yayınları.

TALU, E.E.: 1926 **Kundakçı**, İstanbul, Matbaa-i Ahmet Kamil.

TANPINAR, A.H.: 1946 **Beş Şehir**, İstanbul, Ülkü Yayınları.

THEOTOKAS, Y.: 2013 **Leonis Bir Dünyanın Merkezindeki Şehir**, İstanbul,İstos Yayın.

TOPUZLU, C.: 1982 **80 Yıllık Hatıralarım**, İstanbul, İstanbul ÜniversitesiCerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.

TURGUT, H.: 2007 **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.

TÜRKGELDİ, A.F.: 1984 **Görüp İşittiklerim,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

TÜRKMENOĞLU, S.: 2016 **Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın İstanbul'u-Gündelik Hayatta Yansıyanlar,** İstanbul, Cedit Neşriyat.

UŞAKLIGİL, H.Z.: 2012 **Saray ve Ötesi,** İstanbul, Özgür Yayınları.

ÜNAYDIN, R.E. [1919]: 2019 **Ruşen Eşref: Tevfik Fikret: Hayatına Dair Hâtıralar**, Haz. Songül Taş, İstanbul, Anı Yayıncılık.

VILLEHARDOUIN, d. G.:2001 **V. Haçlı Seferi Kronikleri**, Çev. Ali Berktay, İstanbul,İletişim Yayınları.

VIRYONIS, JR., S.: 1969-1970 "The Byzantian Legacy and Ottoman Forms", **Dumbarton Oaks Papers**, 23/24.

ZARİFİ, Y.: 2002 **Hatıralarım-Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920**, İstanbul, Literatür Yayınları.

MAKALELER

AKYÜREK, F.: 2013 "İstanbul'un Heykelleri", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 8.

AR, B.: 2019 "İşgal İstanbul'unun Kentsel Dönüşümünü Beyaz Ruslar Üzerinden Okumak", **YILLIK: Annual of Istanbul Studies,** Cilt 1 Sayı 1.

ARMAĞAN, M.: 2010 "Batı'da ve İslam Medeniyeti'nde Şehirlerin Ontolojik Kökenleri ve Ayırt Edici Özellikleri", **MuhafazakârDüşünce Dergisi**, Sayı 6.

ARSLAN, N.: 1997 "İlk Karakol Binalan", **İstanbul Dergisi**, Sayı 23.

BARASH, A.J.: 2007 "Belleğin Kaynakları", **Cogito**, Sayı 50.

BARKAN, Ö.L.: 1953 "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 10.

BATUR, A.: 1985 "Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**,Cilt 4, İstanbul, İletişim Yayınları.

BAYDAR, L.: 1992 "Ankara- Atatürk Bulvarı", **Ankara Dergisi**, Cilt 1, Sayı 4.

BAYDAR, O. "İşçi Hareketi", **DBİA**, Cilt 4.

BAYRAKTAR, N.A.: 2016 "Başkent Ankara'da Cumhuriyet Sonrası Yaşanan Büyük Değişim: Modern Yaşam Kurgusu ve Modern Mekânlar", **Ankara Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1.

BERBERIAN, H.: 1954 "Stanbol (İstanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair BirDeneme", **İktisat Tarihi Dergisi,** Cilt 6, Sayı 9.

BEŞİKÇİ, M.: 2018 "Tarihyazımında hatırat ve günlükler nasıl kullanılmalı?" **Toplum ve Bilim**, Sayı 144.

BİLGİN, N.: 2008 "Cumhuriyet'in Bellek Kişileri", **Toplumsal Tarih**, Sayı 169.

BİLGİN, İ.: "Modernizmin Şehirdeki İzleri", **Defter Dergisi,** Sayı 23, İstanbul, Metis Yayınları.

BOZDOĞAN, S.: 2004 "Review of Ali Cengizkan, Modernin Saati (The Hourof the Modern)", **Journal of the Society of Architectural Historians,** Cilt 63, Sayı 1.

BROCKMEIER, J.: 2002 "Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory", **Culture and Psychology**, Cilt 8 Sayı 1.

ÇAL, H.: 2009 "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Müzeler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 7, Sayı14.

ÇOLAK, F.: 2006 "Osmanlı Başkentinde Hürriyet Bayramı Kutlamaları", **Toplumsal Tarih,** Sayı 151.

ELDEM, E.: 2005 "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", **European Review**, Cilt 13, Sayı 3.

ELDEM, E.: 2010 "Osmanlı Dönemi İstanbul'u", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi,** Cilt 6, Sayı 23.

ERTUĞRUL, A.: 2009 "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 7, Sayı 13.

EVCİN, E.: 2016 "Türkiye Turizm Tarihinde Öncü Bir Eser: Turizm Kılavuzu 1934-1935"**, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi,** Cilt 27, Sayı 1.

EYİCE, S.: 1953 "Ernest Mamboury (1878-1953)", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, Cilt 17, Sayı 67.

GÖÇEK, F. M.: 2009 "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", Haz. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik Cilt: IV**, İstanbul, İletişim Yayınevi.

GÜNAÇAN, S. & ERDOĞAN, E.: 2018 "Peyzaj Mimarlığı ve Hafıza Mekânları: İstanbul, Tarihi Yarımada Örneği", **Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi (MBUD)**, 3 (1).

HANİLÇE, M.: 2008 "II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat BibliyografyasıDenemesi". **Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 47.

IŞIN, E.: 1985 "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2.

İNALCIK, H.: 1995 "İstanbul: Bir İslâm Şehri", Çev. İbrahim Kalın, **İslâm Tetkikleri Dergisi**, Cilt 9, Prof. Dr. Nihad M. ÇetinHatıra Sayısı.

KARA, A.: 2014 "Osmanlı Devleti'nde Kent Kavramı". **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, Sayı 67.

KARAKIŞLA, Y.S.: 1998 "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," **Toplum ve Bilim**, Sayı 78.

KARAKIŞLA, Y.S.: 2001 "Dersaâdet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Osmanlı Kadın Telefon Memureleri-I, **Tarih ve Toplum**, Sayı 21.

KARPAT, K.: 1974 "The Social and Economic Transformation of İstanbul in the Nineteenth Century", **IESEE Bulletin,** Cilt 5, Sayı 12.

KARTAL, C. B.: 2013 "Ankara'nın Başkent Oluş Sürecinde Dönem Basınında Ankara ve İstanbul: "Makarr" ve "Payitaht"", **AnkaraAraştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1.

KAYA, G.S.: 2006 "Osmanlı Sanatı'nda Heykel ve 19. Yüzyıldaki Görünümü", **Milli Saraylar Dergisi 3,** TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul.

KERESTECİOĞLU, İ.:2001 "Milliyetçilik ve Modernleşme İlişkisi Üzerine", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler FakültesiDergisi**, Sayı 23-24.

KOÇU, R.E.: 1961 "Beyaz Ruslar", **İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, İstanbul Ansiklopedisi Neşriyat Kolektif Şirketi, Cilt 4.

KOLAY, E.: 2023 "Osmanlı Belediye Binalarının İlk Örneği: Altıncı Daire-i Belediye Binası", **Palmet Dergisi**, Sayı 3.

KORALTÜRK, M.: 1998 "Mütareke Sonrası Dönemde Nüfusun Azalması ve Kent Ekonomisine Yansıması: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İstanbul", **Toplumsal Tarih**, Sayı 59.

KUMRAL, E.: 2008 "Ne Kadar Sınıf, O Kadar Sosyalizm! 1908 Grevleri", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı 172.

LIPSET, M.: 1959 "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", **The American Political Science Review.**

LYNCH, K.: 1996 "Çevrenin İmgesi", Çev. İ. Özdemir, **Cogito**, Sayı 8, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

MACARTHUR-SEAL, D.-J. & TONGO, G.: 2022 "Representing Occupied Istanbul: Documents, Objects, and Memory", **YILLIK: Annual of Istanbul Studies**, Sayı 4.

MURPHEY, R.: 1988 "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", **Food and Foodways**, 1988, Cilt 2.

OKAY, O.: 2001 "Yeni Türk Edebiyatında İstanbul", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 23, İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi.

ORTAYLI, İ.: 1985 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt 4, İstanbul, İletişim Yayınları.

ORTAYLI, İ.: 1987 "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", **AÜSBF Dergisi,** Cilt 47.

ÖZDEMİR, N.: 2011. "Kentlerin gezgin imgeleri veya kent imgeleri giydirilen otobüsler", **Milli Folklor Uluslararası KültürAraştırmaları Dergisi**, Cilt 12, Sayı 89.

ÖZTÜRK, N.: 1990 "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 21.

PARMAKSIZ, P.M.Y.: 2019 "Belleğin Mekânından Mekânın Belleğine: Kavramsal Bir Tartışma", **Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1.

PICKERING, M. & KEIGHTLEY, E.: 2006 "The Modalities of Nostalgia", **Current Sociology**, Cilt 54, Sayı 6.

PINGUET, C.: 2021 "Abdullah Biraderler (1858-1899) Yükseliş veDüşüşüyle Bir Fotoğraf Stüdyosu", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi,** Sayı 167.

SUMBAS, A.: 2013 "Türk Modernleşmesini Ankara Palas Üzerinden

Okumak: Doğu'dan Batı'ya Açılan Bir Pencere, **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** Cilt 31, Sayı 1.

SUNAY, C.: 2002 "Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1.

TOPRAK, Z.: 1992 "İstanbulluya Rusya'nın Armağanları: Haraşolar", **İstanbul Dergisi,** Sayı 1.

TOPRAK, Z.: 2019 "Mütareke Yıllarında İstanbul'da Hayat- İşgal ve Travma", **Magma-Baykuş**, Sayı 45.

ULUDAĞ, Z.: 2005 Geçen Modern Zamanların Ardından Kaybolan Anlamlar", **Bülten: Modernleşme Sürecinde Ankara ve Cumhuriyet Kentleri**, TMMOB Mimarlar Odası, Sayı 31.

UYSAL, Y.Y.: 2005 "Ankara'nın Cumhuriyet Mirasları Tehlike Altında", **Bülten: Modernleşme Sürecinde Ankara ve Cumhuriyet Kentleri**, TMMOB Mimarlar Odası, Sayı 31.

YAZICI, H.: 2001 "Mısırlı Tarihçi ve Yazar Ahmed Emîn'in (1878-1953) İstanbul Anıları", **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1.

YILMAZ, L.: 1997 "Geçmiş Nedir, Ne İşe Yarar?", **Defter Dergisi**, Sayı 29.

GAZETELER

NAZİF, S.: 9 Şubat 1919. "Kara Bir Gün", **Hâdisat Gazetesi**.

ÖZGENTÜRK, J.: 07 NİSAN 2012. "İttihat ve Terakki'nin Binası Müze-Otel Olacak", **Radikal**.

1867 **Tasvîr-i Efkâr**

1968 **Hürriyet,** "Fatih devrinden bu yana İstanbul'un Gelmiş Geçmiş Belediye Başkanları: Osmanlı Devri Başkanları"

1870-1878 **Basîret Gazetesi**

17 Haziran 1927 **Cumhuriyet**, "Şehremînimiz"

19 Haziran 1927 **Cumhuriyet**, "Gazî Paşamız İzmit'ten Yatla ŞehrimizeTeşrîf Buyuracak"

8 Mayıs 1932 **Akşam,** "Eski Meyhane Âlemleri"

10 Nisan 1941 **Cumhuriyet**

10 Nisan 1941 **Son Posta**

10 Nisan 1941 **Vatan**

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

BİLSEL, F.C.: 2011 "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e İstanbul'u Modernleştirme Projesi ve Prost Planı", **Betonart**, 2. (Çevrimiçi), https://hdl.handle.net/11511/71467, 23.05.2023

DİVİTÇİOĞLU, S.: 2011 "İyi bakılacağımıza eminim, çünkü anneme nasıl bakıldığını gördüm." (Çevrimiçi) https://www.darussafaka.org/fark yaratanlar?c=bagiscilarimizdan#divitcioglu, 22 Ocak 2023.

GÜVENÇ, M.: 2018 "İstanbul'un Gelişimi ve Sosyal Coğrafyası" (Çevrimiçi: https://www.youtube.com/watch?v=TL9FoGb33nY, 20.03.2017

İNALCIK, H.: 1967 İstanbul maddesi", **İslam Ansiklopedisi,** CİLT 5, Sayı 2,İstanbul,(Çevrimiçi) www.islamansiklopedisi.org.tr, 16 Şubat 2023.

İPŞİRLİ, M.: "Bilâd-ı selâse", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**,(Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/bilad-i-selase, 09 Temmuz 2023.

KÖKSAL, A.: 2011 "Bir İmge Olarak İstanbul'un Silueti", **Arkitera**, Eylül 16, 2011. (Çevrimiçi) www.arkitera.com/gorus/bir-imge-olarak-istanbulun-silueti/, 20 Mart 2023.

NACAR, C.: 2014 "İstanbul Gurbetinde Yaşamak ve Çalışmak", BİA Haber Merkezi,(Çevrimiçi) https://m.bianet.org/bianet/yasam/155717-istanbul-gurbetinde-yasamak-ve-calismak, 18.07.2022

OLICK, J. K.: 2014 "Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür", Çev. Meral Güneşdoğmuş, **Moment Dergi,** Cilt 1, Sayı 2. **DOI:** https://doi.org/10.17572/mj2014.2.175211

SEHEROĞLU, S.B & GÖKTÜRK, G.: 2008 Kent imgesi ekran ilişkisi: Üsküdar örneği", **6. ÜsküdarSempozyumu Kitabı**, CİLT 1. (Çevrimiçi) www.uskudarsempozyumu.org, 6 Ocak 2023

TANYELİ, U.: 2007 "Modern Bir Kurgu Olarak Koruma Paradigmasının Dönüşümü ve Modern Mimarlık Mirası", **Mimarlık**, Sayı 338. (Çevrimiçi) www.mimarlikdergisi.com, 05 Ekim 2021**.**

TEKELİ, İ.: 1980 "Urban Patterns in Anatolia: Organization and Evolution", **Conservation as Cultural Survival,** Der. Renata Holod, Philadelphia, Aga Khan Award for Architecture(Çevrimiçi) https://www.archnet.org/publications/3549, 12.01.2023.

ULUDAĞ, Z.: 2009 "Modern Başkentlerin Ortak Misyonu: Sıfırdan Başlamak ve Modern Ulusun Sahnesi Olmak", **Mimarlık**,Sayı:350.(Çevrimiçi) http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik & DergiSayi=364&RecID=2224, 23.05.2023

UYSAL, Z.: 2015 — **"Şehri Yeniden Yazan Edebiyat: CumhuriyetDönemi'nden Beş İstanbul"**, (Çevrimiçi), https://istanbultarihi.ist/250-sehri-yeniden-yazan- edebiyat-cumhuriyet-doneminden-bes-istanbul, 28.05.2023

YAŞAR, F. T.: **"Âdâb-ı muâşeret,** (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/adab-i-muaseret, 28.05.2023.

YUTKEVICH, S. & ARNSTAM, L.: 1933-1934 — **Ankara Türkiye'nin Kalbidir (1933-1934),** (Çevrimiçi), https://www.dailymotion.com/video/x17bpe7, 03.06.2023.

2006 — **Cumhuriyet'in Işığında Othmar Pferschy Fotoğrafları(Sergi Kataloğu)** İstanbul Modern, (Çevrimiçi) https://www.istanbulmodern.org/tr/basin/basin-bultenleri/cumhuriyetin-isiginda-othmar-pferschy_444.html, 17 Mart 2023.

2023 — **"Aras Yayıncılık ve SALT Araştırma iş birliğiyle üç yıldır yürütülen Foto Galatasaray projesinin kitabı okuyucularla buluşuyor",** (Çevrimiçi) https://akunq.net/tr/?p=10359, 28.05.2023.

“Sebah & Joaillier Fotoğraf Stüdyosu”, (Çevrimiçi) https://www.sebahjoaillier.com/tarihce, 28.05.2023.

İslam Ansiklopedisi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/hatirat#1, 22.03.2023.

ÖZGEÇMİŞ

Hande TATOĞLU, lisans eğitimini İstanbul Bilgi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölümü'nde 2011 yılında tamamlamıştır. Lisans eğitimini bitirdikten hemen sonra, Sabancı Üniversitesi'nde Sanat ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Çalışmaları yüksek lisans programına başlamış ve "Formation of the First Legal Opposition to Secularism in Turkey: The Journal Büyük Doğu (Great East) in the Period of Transition to Democracy (1945-1950) (Türkiye'de Sekülerizme Karşı İlk Yasal Muhalefetin Oluşumu: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Büyük Doğu Dergisi (1945-1950))" isimli teziyle 2014 yılında yüksek lisansını başarıyla tamamlamıştır. Yüksek lisans süreci boyunca aynı zamanda eğitim bursu karşılığında asistanlık yapmıştır. 2016 yılında, İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası Anabilim Dalında doktora eğitimine başlayan Tatoğlu'nun Türkiye siyaseti, toplumsal hafıza ve siyaset sosyolojisi alanlarında ulusal ve uluslararası çalışmaları bulunmaktadır.